

Volha Volkava

Ziemie białoruskie pod niemiecką okupacją w okresie I wojny światowej

Wstęp

Na przestrzeni całej swojej historii terytorium Białorusi oraz jego mieszkańcy zawsze znajdowali się na skrzyżowaniu kultur: pomiędzy Wschodem a Zachodem, pomiędzy katolicyzmem a prawosławiem. W czasie pierwszej wojny światowej Białoruś znalazła się w samym centrum kataklizmu wojennego. Wojenna i dyplomatyczna rywalizacja pomiędzy Niemcami a Rosją, starania o terytorium Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny ze strony Polski, Litwy i Ukrainy – to wszystko nie sprzyjało próbom Białorusinów do zapewnienia sobie własnej państwowości. Niewątpliwie I wojna światowa wyznaczyła dalsze dzieje Białorusinów jako narodu, wówczas świadomego już swojej odrębności.

Okres okupacji niemieckiej 1915–1918 roku na terytorium Białorusi pozostaje w niedostateczny sposób rozpoznany zarówno przez historiografię białoruską, jak i polską. Większość badań białoruskich historyków zajmujących się pierwszą wojną światową związana jest albo z nieokupowanym białoruskim terytorium, uchodźctwem, albo rozwojem białoruskiego ruchu narodowego i formowaniem białoruskiej państwowości. Z punktu widzenia polskiej historiografii niemiecka okupacja terytorium białoruskiego (*Ober Ost*) zawsze znajdowała się na marginesie zainteresowań. Historycy polscy zajmujący się kwestią kształtowania się wschodnich granic II Rzeczypospolitej nie uwzględniają w dostateczny sposób wpływu, jaki na przebieg tego procesu odegrała niemiecka okupacja ziem białoruskich w czasie Wielkiej Wojny. Bez wątplenia ciekawe rezultaty może przynieść kompleksowe zajęcie się tym regionem, zwłaszcza że był on zamieszkały przez przedstawicieli wielu narodowości, którzy znaleźli się pod obcą okupacją, byli zależni od silniejszych państw, a wpływ na ich życie miały również ogólnoeuropejskie procesy i odleglejsze wydarzenia. W badaniach nad konfliktami narodowościowymi na tym obszarze należy wszechstronnie uwzględnić nie tylko miejsce lokalnej społeczności w założeniach okupanta niemieckiego, ale przede wszystkim perspektywę zwyczajnych ludzi, którzy zamieszkiwali ten obszar.

Białoruskie ziemie, podzielone linią frontu niemiecko-rosyjskiego na przestrzeni całej Wielkiej Wojny poniosły ogromne straty. To na tym terytorium od początku spoczywał cały ciężar rosyjskiej polityki stanu wojennego, przejawiający się w zakrojonych na szeroką skalę ewakuacjach, mobilizacjach, koncentracjach wojennych kontyngentów. Natomiast następstwem porażek wojsk carskich była fala uchodźstwa i taktyka „ziemi spalonej”. Te działania i towarzyszące im konsekwencje demograficzne i gospodarcze całkowicie zmieniły polityczną sytuację w regionie.

Po błyskawicznym przesunięciu się frontu terytorium to zajęły wojska niemieckie, a wraz z ich obecnością następował proces organizacji niemieckiej administracji okupacyjnej. W warunkach prowadzenia gospodarczej polityki wielosektorowej w sferze rolnictwa, leśnictwa, przemysłu, transportu i spraw celnych, systemu pieniężnego i handlowego, miejscowa ludność doznała klęski głodu, konfiskat majątku, wymuszeń podatków i udziału w robotach przymusowych. Wielu przypląciło to zdrowiem, a nawet życiem. Wprowadzenie paszportyzacji i polityki w sferze przemieszczenia się znacznie ograniczyło swobodę ruchu.

Jednocześnie w warunkach wszechstronnej demograficznej i gospodarczej polityki w tym regionie okres okupacji niemieckiej w okresie I wojny światowej stał się przełomowym w historii białoruskiego ruchu narodowego. Mimo wydanego przez władze okupacyjne zakazu działalności politycznej rozwijały się szkoły białoruskie i białoruska prasa. W tak trudnym okresie działacze białoruscy zdołali przejść szlak od idei kulturowej i politycznej autonomii na podstawie platformy konfederacyjnej po ideę narodowej państwowej suwerenności, z której zrodziło się ogłoszenie niepodległości Białorusi. Ogłoszenie 25 marca 1918 roku Białoruskiej Republiki Ludowej i kolejne wydarzenia z 1918 i pierwszej połowy 1919 roku wymagają osobnej narracji.

* * *

Granice geograficzne badań obejmują współczesne terytorium Republiki Białorusi, które podczas I wojny światowej znajdowało się pod okupacją, tzn. następujące powiaty guberni wileńskiej: wileński, lidzki, świenciański, część oszmiańskiego, wilejskiego oraz dziśnieński. Ponadto część nowoaleksandrowskiego powiatu guberni kowieńskiej, powiaty guberni grodzieńskiej: brzeski, wołkowyski, grodzieński, kobryński, prużański, słonimski oraz część powiatów guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego: nowogrudzkiego i pińskiego. Specyfika tematu w świetle zdarzeń wymagała wyjścia poza owe granice. Rozwinięte miasta, Wilno, Grodno i Białystok, które w ciągu XIX w. i na początku XX w. stały się centrami kulturowymi, społecznymi

i politycznymi regionu, również w okresie okupacji niemieckiej stały się siedzibami nowych jednostek podziału administracyjno-terytorialnego.

Wojska niemieckie i austriacko-węgierskie po stabilizacji frontu przejęły kontrolę nad okupowanym terytorium Białorusi w październiku 1915 roku na odcinku Dźwińsk–Braśław–Pastawy–Smorgonie–Baranowicze–Pińsk. Częściowo na terenach zajętych przez armie niemieckie: 8. (obszar dyslokacji Kurlandia), 9. (Białostoczczyzna), 10. (Wileńszczyzna), 12. (Grodzieńszczyzna), został utworzony wojskowy administracyjny okręg *Ober Ost*. Część tych ziem została zajęta przez tyły grup armii Woyrscha, Bug, Gronaua. Wzdłuż niemiecko-rosyjskiego frontu powstała linia wojskowo-operacyjna.

Nazwa *Ober Ost* odnosi się do utworzonego na zajętych jesienią 1915 roku terytorium niemieckiego wojskowego okręgu administracyjnego. Określenie *Ober Ost* jest skrótem od *Oberbefehlshaber Ost* (Dowódca na Wschodzie – *Oberbefehlshaber der gesamten deutschen Streitkräfte im Osten*), stanowiska feldmarszałka Paula von Hindenburga – które to później zostało przeniesione na całą administrację niemiecką, podporządkowaną niemieckiemu dowództwu frontu wschodniego, jak również na całe terytorium znajdujące się pod jego jurysdykcją.

Ramy chronologiczne niniejszego opracowania obejmują okres od października 1915 do lutego 1918 roku. Dolna data odpowiada czasom stabilizacji frontu niemiecko-rosyjskiego w 1915 roku oraz początkom niemieckiej władzy na okupowanych ziemiach. Dla zrozumienia sytuacji społeczno-politycznej, gospodarczej, demograficznej w okupowanym regionie, która miała miejsce jesienią 1915 roku, granicę tę należy przesunąć na koniec lipca 1914 roku, kiedy po wprowadzeniu stanu wojennego w guberniach białoruskich wprowadzono w życie szereg rosyjskich decyzji administracyjnych, które z kolei bezpośrednio wpłynęły na tę sytuację. Górna granica związana jest z natarciem armii niemieckiej na Wschód oraz okupacją wschodnich regionów Białorusi. Owe terytoria nie wchodziły w zakres strategicznych niemieckich zainteresowań, nie planowano też ich bezpośredniego przyłączenia do Niemiec czy stworzenia na tym obszarze odrębnych państwowych organizmów, dlatego też niemiecki rząd zwlekał z decyzją o dalszym losie tych ziem.

Polityka. Idee i plany

Geopolityczne plany Niemiec wobec ziem białoruskich

Ziemie białoruskie lub też białoruskie gubernie Imperium Rosyjskiego do sierpnia 1914 roku nie były odrębnym przedmiotem zainteresowań politycznego kierownictwa Niemiec. Plany co do przyszłości białoruskich

terytoriów w znacznym stopniu uzależnione były od polskiej i litewskiej polityki niemieckiego rządu. Wojskowe i polityczne koła Niemiec dążyły do wykorzystania starań ze strony polskich i litewskich sił politycznych, które pragnęły włączenia do swoich przysłych państw części ziem białoruskich¹. Wykorzystując konflikty etniczne i wyznaniowe, istniejące między narodami żyjącymi na okupowanym terytorium, oraz ich pragnienie utworzenia własnych państw, niemiecki rząd dążył do ostatecznego oddzielenia Kurlandii, Litwy, polskich i białoruskich ziem od Imperium Rosyjskiego.

Na początku I wojny światowej niemieckie koła polityczne, przemysłowe i finansowe opracowały szereg projektów i programów odnoszących się do rozmiarów terytorialnych aneksji. Litewski historyk E. Gimžauskas wyraził opinię, iż „Niemcy rozpaczliwie rzucili się w wojnę, nie mając czasu na syntezę programów poszczególnych segmentów społeczeństwa, by na tej podstawie stworzyć jeden główny kompromisowy program celów militarnych”². Nie oznacza to jednak, że w określeniu celów wojennych podejście systemowe nie istniało. Na obecnym etapie rozwoju historiografii I wojny światowej historycy wyodrębniają pięć zasadniczych koncepcji politycznych w polityce zagranicznej Berlina odnoszących się do przyszłości Europy Zachodniej: 1) koncepcja aneksji; 2) projekt „Europa Środkowa” (*Mitteleuropa*)³; 3) koncepcja polska (odgałęzienie projektu „Europa Środkowa”); 4) projekt „Europa Wschodnia”; 5) koncepcja rosyjska⁴. Taki podział podaje litewski badacz R. Lopata, odwołując się do amerykańskiego badacza pochodzenia ukraińskiego A. Fiedyszyna⁵.

Związek Wszechniemiecki prezentował ideę aneksji w ramach wyznawanej przez siebie ideologii „parcia na Wschód” (*Drang nach Osten*), masowej niemieckiej kolonizacji, przymusowej asymilacji oraz masowego przesiedlenia miejscowej ludności. Głównym celem koncepcji „Europy Środkowej” było utworzenie regionalnej wspólnoty gospodarczej jako związku celnego z Niemcami i Austro-Węgrami. Do niego powinny być dołączyć Włochy, Holandia, Szwajcaria, Norwegia, Finlandia, Bułgaria, Rumunia oraz państwa, które planowano utworzyć na zajętych ziemiach Imperium Rosyjskiego. W ramach owej koncepcji mocno wyróżniała się „kwestia polska”. Po rozbiorach Rzeczypospolitej jednym z „odroczonej” pytań XIX w była kwestia odbudowy polskiej państwowości, przede wszystkim dlatego, że dotyczyła

¹ *Die Weissrussische Bewegung*, „Mittel-Europa. Mitteilungen des Arbeitsausschusses für Mitteleuropa”, 28 V 1917.

² Э. Гімжаўскас, *Беларускі фактар пры фарміраванні літоўскай дзяржавы ў 1915–1917 гг.*, Беласток–Вільня.

³ F. Nauman, *Mitteleuropa*, Berlin 1915.

⁴ Э. Гімжаўскас, *Беларускі фактар*, s. 45.

⁵ R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius 1996, s. 17–18.

ona ziem na styku Rosji, Niemiec oraz Austro-Węgier. Po wybuchu I wojny światowej dalsze ignorowanie tej kwestii oraz zachowanie *status quo* stało się niemożliwe, ponieważ każdy z zaborców dążył do obrócenia „polskiego wektora” na swoją korzyść. Koncepcję „Europy Wschodniej” rozwijali Niemcy bałtyccy, którzy byli przychylni ideom dołączenia krajów nadbałtyckich do Niemiec. Sednem niemieckiej wizji w odniesieniu do Rosji był plan utworzenia na jej zachodnich obszarach (Finlandia, kraje nadbałtyckie, Polska, Ukraina) grupy państw buforowych, które miały być politycznie i gospodarczo przywiązane do Niemiec lub Europy Środkowej (utworzenia państwa białoruskiego nie brano pod uwagę – V.V.). Przedstawiciele tej koncepcji uważali podział Imperium Rosyjskiego za gospodarczo niecelowy, dlatego też opowiadali się za jego dalszym trwaniem.

Plany umocnienia pozycji Niemiec w Europie Środkowej i Wschodniej na drodze osłabienia i podziału Imperium Rosyjskiego były podnoszone przez niemieckich ideologów z końca XIX w. Takie założenia obecne były na przykład w myśli politycznej Konstantina Frantza, który pisał o możliwości stworzenia przy pomocy Anglii niemieckiego „Związku Środkowoeuropejskiego”. K. Franz proponował odsunąć Rosję od Morza Bałtyckiego i Czarnego aż do „Piotrowych granic” (tj. z czasów sprzed panowania cara Piotra I). Przy czym terytoria zachodnich (białorusko-litewskich) guberni chciał przyłączyć do Niemiec i wykorzystać do odrodzenia „imperium narodu niemieckiego”⁶. Uważał on, że „małoniemiecka idea” całkowicie się wyczerpała przez Otto von Bismarcka. Skądinąd idea ta, czyli program zjednoczenia niemieckojęzycznych państw Europy o łącznej liczbie mieszkańców do 300 mln, była popierana przez Związek Wszechniemiecki. Te dwie koncepcje były przykładami konstruowania idealnej ojczyzny Niemców predestynowanych jakoby do misji niesienia cywilizacji, modernizacji i „kultury” na obszary wschodnioeuropejskim⁷. Według V.G. Liuleviciusa udział Prus i Austrii w rozbiorach Rzeczypospolitej stał się momentem przełomowym w formowaniu niemieckich mitów o „Wschodzie”. W drugiej połowie XIX w. zaczęły się pojawiać w kręgu niemieckiej myśli politycznej idee „podjęcia dziedzictwa” Zakonu Krzyżackiego, na nowo analizowano znaczenie bitwy pod Grunwaldem, co przyczyniło się do uruchomienia jednej z najżywszych koncepcji ideologicznych: *Drang nach Osten*. Z kolei wrogie wobec rosyjskiego samodzielnia poglądy niemieckich socjaldemokratów pomogły w odbieraniu Imperium Rosyjskiego w Niemczech jako zagrożenia dla kultury

⁶ Zob. C. Frantz, *Das neue Deutschland. Beleuchtet in Briefen an einen preußischen Staatsmann*, Leipzig 1871.

⁷ V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärrherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002, s. 72.

zachodniej, a jednocześnie państwa zacofanego. I wojna światowa przyczyniła się do ożywienia tych sformułowanych już przed 1914 rokiem idei⁸.

Z chwilą wybuchu I wojny światowej wzrosła rola przygranicznych terytoriów Imperium Rosyjskiego w strategicznym planowaniu wojennym Rzeszy Niemieckiej. Podkreślano zwłaszcza znaczenie warunków gospodarczych zajętych w przyszłości ziem, które planowano wykorzystać dla pozyskania tanich surowców i rynku zbytu dla niemieckich towarów. Program niemieckich działań na Wschodzie wyrażały zwięzłe słowa kanclerza Theobalda von Bethmanna Hollwega, który wspominał o wyzwoleniu poniżonych narodów nierosyjskich z jarzma moskiewskiego. Dla Berlina i Wiednia celem było odsunięcie Imperium Rosyjskiego od Morza Bałtyckiego i Czarnego⁹.

Propozycje i memoranda dotyczące terytorialnych zdobyczy Rzeszy na Wschodzie, które nadsyłało do rządu niemieckiego, wytworzyły na początku wojny prawdziwą publiczną dyskusję, która otrzymała miano „bitwy memorandumów”. 28 sierpnia 1914 roku poglądy Związku Wszechniemieckiego o przekształceniu terytorialnym Europy zostały wyrażone w „Opracowaniu niemieckich celów wojennych” wydanym przez Związek. Głównym zadaniem Niemiec miało być odepchnięcie Rosji na wschód i jej powrót do granic z czasów sprzed panowania Piotra I¹⁰. Zgłoszono koncepcję „kraju, wolnego od ludzi” (*Land frei von Menschen*), według której wszystkie ziemie, zdobyte przez Niemców, musiały zostać opuszczone przez miejscową ludność, a na jej miejsce planowano przesiedlenie Niemców¹¹. Realizacja tych planów możliwa była tylko pod jednym warunkiem: w przypadku całkowitej porażki Rosji.

W memorandum prof. Friedricha Leziusa z Królewca, który podzielał idee Związku Wszechniemieckiego, również proponowano szeroki program aneksji terytorialnych¹². Przy czym na ziemiach przygranicznych, które Imperium Rosyjskie powinno było stracić (Kaukaz, Polska, bałtycko-białoruski północny zachód), nie przewidywano utworzenia niezależnych państw za wyjątkiem Ukrainy i Finlandii (przy czym Brześć Litewski uznawano za

⁸ Szczegóły dotyczące ewolucji idei niemieckiego „wschodu”: V.G. Liulevicius, *The German Myth of the East 1800 to the Present*, Oxford 2009.

⁹ F. Fischer, *Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918*, „Historische Zeitschrift”, 1959, t. 188, z. 2, s. 258.

¹⁰ *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991)*: зб. дак. і матэрыялаў: у 4 т. Мінск 2008, т. 1: 1 sierpnia 1914 – 18 marca 1921 r., cz. 1: 1 sierpnia 1914 – 31 grudnia 1919 r., układ. A.F. Wialiki, s. 5.

¹¹ Ф.И. Нотович, *Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914–1918 гг.*, Москва 1947, s. 11.

¹² K. Schwabe, *Ursprung und Verbreitung des alldeutschen Annexionismus in der deutschen Professorenenschaft im Ersten Weltkrieg*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1966, z. 2, s. 113.

miasto ukraińskie)¹³. Fr. Lezius podkreślił: „Wyzwolenie Białorusi nie leżało zupełnie w naszym interesie. Po pierwsze, ze względu na uzależnienie miejscowej ludności w sensie wyznaniowym od Moskwy, po drugie, ze względu na traktowanie tych ziem jako naszego przyszłego obszaru do zasiedlenia przez naszych osadników”. Autor uważał zajęcie terytorium Ukrainy do Dniepru i części białoruskich ziem jako minimalne zdobycze Niemiec na froncie wschodnim. Natomiast za największe cele uznawał całkowite pozbawienie Rosji dostępu do Morza Bałtyckiego i przesunięcie wschodniej granicy Niemiec na linię rzeki Wołchow i Dniepr, tak aby Nowogród Wielki i Mohylew zostały niemieckimi miastami granicznymi. Zadowalającą była dla niego granica niemieckich wpływów na odcinku Narwa–Psków–Brzezina, z Polesiem na południowym wschodzie¹⁴.

Kłęska nad Marną 5–12 września 1914 roku oznaczała zniweczenie niemieckich planów szybkiego i całkowitego zwycięstwa nad Francją i zakończenia w ten sposób wojny. W takich warunkach szef Sztabu Generalnego, Erich von Falkenhayn, podczas narad w Berlinie pod koniec listopada 1914 roku domagał się podjęcia przez niemieckie kierownictwo polityczne bardziej zdecydowanych dyplomatycznych kroków. Według opinii kanclerza T. von Bethmanna Hollwega, po udanym natarciu P. von Hindenburga w Prusach Wschodnich i przegruceniu wojsk niemieckich z frontu zachodniego na front wschodni jesienią 1914 roku, warunki sprzyjały zawarciu pokoju z Rosją wraz z domaganiem się od niej ustąpienia pewnych ziem. Docelowo chodziło o osiągnięcie przez Niemcy linii Narwa–Wilno–Grodno¹⁵.

W ramach planu wyeliminowania Rosji z wojny, 6 grudnia 1914 roku, rząd niemiecki wydał polecenie P. von Hindenburgowi dokładnego wyznaczenia zakresu terytorialnego interesów niemieckich na Wschodzie, a Friedrichowi von Schwerinowi – opracowanie działań związanych z kolonizacją zajętych ziem. W celu osiągnięcia tych założeń działań utworzony jeszcze w kwietniu 1912 roku „Związek podtrzymania kolonizacji wewnętrznej” z tajnym radcą Ministerstwa spraw zagranicznych Maxem Seringiem na czele. Jego zastępcą został F. von Schwerin, który w marcu 1915 roku przygotował memorandum „O utworzeniu nowych kolonii niemieckich na niemieckiej zachodniej granicy”, gdzie proponował „maksymalnie wykorzystanie wojny w celu poszerzenia niemieckiego kolonizacyjnego obszaru, bo obszary zamorskie zostały już podzielone”¹⁶.

¹³ Fr. Lezius, *Deutschland und der Osten: eine Denkschrift*, Königsberg 1918, s. 1.

¹⁴ Tamże, s. 3–4.

¹⁵ Н.П. Евдокимова, *Между Востоком и Западом. Проблема сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 годах*, Ленинград 1985, s. 48.

¹⁶ F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18*, Düsseldorf 1984, s. 138.

We wrześniu 1915 roku M. Sering, z polecenia sekretarza spraw zagranicznych Gottlieba von Jagowa, odwiedził okupowane ziemie Imperium Rosyjskiego. Sporządzony przez niego „Raport na temat okupowanych terytoriów na północnym wschodzie” stał się podstawą rozwoju podstawowych kierunków niemieckiej polityki wschodniej w stosunku do zajętych ziem rosyjskich. Głównym obiektem ekspansji terytorialnej Rzeszy powinny być zostać Kurlandia i Litwa, w skład której według raportu zostały włączone ziemie białoruskie. Zakładano, że prowadzeniu wewnętrznej kolonizacji będą sprzyjały gospodarcze działania oraz wprowadzenie niemieckich szkół¹⁷. M. Sering określał Białorusinów jako „narzędzie polityki polskiej i rosyjskiej, pod silnym wpływem których zaczynało się formowanie i rozwój białoruskiej samoświadomości”¹⁸.

10 marca 1915 roku przedstawiciele wielkiej własności oraz przemysłu Niemiec ogłosili w „Memorandum sześciu gospodarczych organizacji” swoje zapotrzebowania w kwestii przyłączenia do Niemiec i dalszego wykorzystania przygranicznych terytoriów Imperium Rosyjskiego (Główne Stowarzyszenie Niemieckich Przemysłowców, Związek Przemysłowców, Związek Agrariuszy, Niemiecki Związek Wiejski, Stowarzyszenie Związków chrześcijańskich niemieckich gospodarzy, Cesarsko-Niemiecki Związek klasy średniej). 20 maja 1915 roku memorandum zostało wydane ponownie¹⁹. Później dołączyły do niego Niemiecki Związek Kupiecki we Frankfurcie nad Menem, Związek niemieckich techników, Ogólny Związek chrześcijańskich górniczych stowarzyszeń akcyjnych oraz inne organizacje. W dokumencie proponowano „dołączenie minimum części pobrzeża bałtyckiego, mając na względzie konieczność umocnienia zdolności obronnej wschodniej granicy”. Konkretne terytorium nie było podane. Mieszkańcy anektowanej ziemi mieli być pozbawieni praw politycznych i wykorzystani „tylko jako siła robocza na nowym terytorium”²⁰.

Związek Wszechniemiecki sformułował szereg własnych propozycji. Alfred Hugenberg, jeden z założycieli związku, w memorandum z 12 marca

¹⁷ А.И. Уткин, *Забывтая трагедия. Россия в Первой мировой войне*, Смоленск 2000, s. 169.

¹⁸ M. Sering, *Westrußland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas*, Leipzig-Berlin 1917, s. 85–86.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych (AAN), z. 515, Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie, sygn. 14, k. 26–27. Wyciąg z memoriału złożonego przez „Bund der Landwirte” (podpisał dr. Roesiche), „Deutsche Bauernbund” (Wachhorst de Wente), „Vorort der christlichen Bauernvereine” (von Twickel), „Zentralverband deutscher Industrieller” (Rötger), „Bund deutscher Industrieller” (Friedrichs) i „Reichsdeutsche Mittelstandsverband” (Eberle) Kanclerzowi Rzeczy Niemieckiej Bethmannowi Hollwegowi. 20 V 1915.

²⁰ AAN, z. 515, sygn. 14, k. 27.

1915 roku ogłosił, że w wyniku działań wojennych Niemcy powinny mieć strategicznie ważne twierdze takie jak Ryga, Dyneburg, Kowno, Grodno i Brześć Litewski. Domagał się również przyłączenia do Rzeszy Kurlandii, Inflant oraz guberni kowieńskiej, wileńskiej, grodzieńskiej, a także częściowo mińskiej i witebskiej. Owe terytoria rozpatrywał w kontekście ziem zamieszkałych przez mniejsze narody, wśród których było blisko 1,4 mln Łotyszów-ewangelików, 1,2 mln Litwinów-katolików i 6 mln Białorusinów-prawosławnych. A. Hugenberg uważał, że wielonarodowościowy skład mieszkańców zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego będzie sprzyjał realizacji niemieckich planów. Stwierdził, że prowadząc określoną politykę narodowościową i wykorzystując konflikty między różnymi narodami na tych obszarach, można generować stan narodowościowego napięcia. Proponował, by część białoruskiej ziemi dołączyć do Polski, żeby zrekompensować jej utratę ziem zachodnich zajętych przez Prusy. Na obszarze dawnych zachodnich guberni rosyjskich A. Hugenberg proponował utworzyć „Nowe Wschodnie Niemcy”²¹.

W memoriale przedstawiciela wielkiego przemysłu Gustava Kruppa „O konieczności nabycia nowych ziem dla kolonizacji”, wydanym w kwietniu 1915 roku, granicę wschodnią widziano „na północnym wschodzie od Grodna, wzdłuż rzeki Bóbr i Narew”²². Przewidywano też, że „trzeba będzie zobowiązać Rosję w traktacie pokojowym do przesiedlenia na swoje tereny ludności guberni grodzieńskiej, składającej się z Biało- i Małorusinów, a grunta tych ostatnich dostaliby Polacy w zamian za grunta użyte na kolonizację”²³. Tak więc, przesiedleni na wschód polscy chłopci stwarzili miejsce dla Niemców na zachodzie. Pomysł przekazania Polsce części białoruskich ziem w zamian za Poznańskie znalazł również uznanie u Paula Rohrbacha²⁴.

20 czerwca 1915 roku do kanclerza T. von Bethmanna Hollwega zwrócili się niemieccy naukowcy, dyplomaci i urzędnicy z tzw. „memorandum profesorskim”. Zauważono w nim potrzebę stworzenia „przygranicznego wału” z ziem odebranych Rosji. W dokumencie stwierdzano, iż: „To musi być ziemia zdatna do rolnictwa i osadnictwa. Ziemia, która zrodzi nam zdrowych chłopów, źródło młodości i siły narodu i państwa. Ziemia, która w stanie jest przyjąć część wzrostu populacji i która stanie się dla niemieckich reemigrantów, pragnących opuścić nieprzyjazną Rosję, nową ojczyzną

²¹ J. Petzold, *Zu den Kriegszielen der deutschen Monopolkapitalisten im Ersten Weltkrieg (Dokumentation)*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1960, nr 6, s. 1404–1405.

²² AAN, z. 92. Akta Piotra, Ludwika i Wiesława Drzewieckich, sygn. 2. *Wypowiedzi polityków i rządów niemieckich, rosyjskich, białoruskich w sprawie polskiej*. Memoriał Dr. Kruppa, *O konieczności pozyskania nowych terenów kolonizacyjnych, 1915–1917*, k. 8.

²³ Tamże, k. 10.

²⁴ *Беларусь за Пазнаньшчыну*, „Гоман”, 10 II 1918.

na ich rdzennie ojczystej ziemi. Ziemia, która potrafi wzmocnić niezależność niemieckiej gospodarki²⁵. Ludność niemiecka miała kolonizować nowe tereny, które miały dostarczyć metropolii zdolnych do pracy chłopów, żołnierzy, żywność i surowce. Memorandum nie określało dokładnie obszarów, które na Wschodzie miały zostać przyłączone do Rzeszy.

Niemieckie zwycięstwa na froncie wschodnim latem 1915 roku na nowo postawiły kwestię możliwych terytorialnych aneksji. 19 sierpnia 1915 kanclerz T. von Bethmann Hollweg podczas przemówienia w Reichstagu wskazał, że wojska niemieckie „wyzwoliły od Rosjan Litwę i Kurlandię”, a państwo niemieckie określał mianem „ostoi pokoju i wolności narodów wielkich i małych”²⁶. Przy czym kanclerz otwarcie wypowiedział się na temat roszczeń Rzeszy Niemieckiej odnośnie okupowanych terytoriów, co okazało się początkiem publicznej debaty na temat wielkości niemieckich aneksji na Wschodzie²⁷. Najbardziej ambitny plan zaprezentował przedstawiciel Związku Wszechniemieckiego Hans Delbrück. Proponował on utworzenie „wielkiej niemieckiej kolonialnej Indii” kosztem dołączenia znacznych obszarów w Europie Wschodniej²⁸.

Z kolei reprezentant nurtu nacjonalistyczno-konserwatywnego P. Rohrbach uważał, że Rosja powinna, z kilku powodów, zostać pozbawiona statusu wiodącego mocarstwa w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Po pierwsze dlatego, że jej rozległe terytorium i bogactwo potrzebne są Niemcom, aby mogły konkurować z Francją i Anglią pod względem zasobów ludzkich i surowcowych. Po drugie, Imperium Rosyjskie po reformie agrarnej z 1861 roku zaczęło szybciej się rozwijać, a liczba mieszkańców bardzo szybko wzrosła²⁹. Według P. Rohrbacha, jeśli Rosja nie zostanie pokonana, może tak się wzmocnić, że podbije Europę Środkową³⁰. W 1917 roku P. Rohrbach opublikował pracę „Nasz cel wojskowy na Wschodzie i rewolucji rosyjskiej” (*Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution*), w której sformułował geopolityczną koncepcję podzielenia Imperium Rosyjskiego na części składowe poprzez politykę tworzenia „państw granicznych” (*Randstaaten*) i oddzielenie od Rosji terenów, których populacja w większości była nierosyjska. „Kwestię polską” P. Rohrbach uważał za potencjalny sposób

²⁵ *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991)*: зб. дак. і матэрыялаў: у 4 т. Мінск 2008, т. 1: 1 sierpnia 1914 – 18 marca 1921 r., cz. 1: 1 sierpnia 1914 – 31 grudnia 1919 r., układ. A.F. Wialiki, s. 9–10.

²⁶ H. Michaelsen, *Deutsche Kriegsziel-Kundgebungen*, Berlin-Lichterfelde 1916, s. 7.

²⁷ *Zehn Jahre der Ententeolitik. Zur Vorgeschichte des Krieges. Rede des deutschen Reichskanzlers vom 19. August 1915*, Berlin 1915, s. 14–16.

²⁸ H. Delbrück, *Krieg und Politik 1914–1916*, Berlin 1918, s. 60–61.

²⁹ P. Rohrbach, *Russisches*, Berlin 1915, s. 7.

³⁰ P. Rohrbach, *Rußland und wir*, Stuttgart 1915, s. 7–8.

osłabienia Imperium Rosyjskiego. Główną kwestią w polityce wschodniej Niemiec, według opinii tego publicysty, było to, „do kogo będą należeli Polacy, do Rosji czy do Europy Środkowej, oraz jaka ilość osób, poprzez odłączenie Polski od Rosji, przejdzie do Europy Środkowej”. Co ciekawe, P. Rohrbach traktował Ukrainę jako najbardziej znaczący obszar, od którego zależało całe życie gospodarcze Rosji³¹. W memorandach A. Hugenberga i G. Kruppa proponowano przekazać Litwę i część białoruskich ziem do rzeki Prypeć przysłemu polskiemu państwu, żeby skompensować przyłączenie ziem polskich do Prus na podstawie decyzji Kongresu Wiedeńskiego z 1815 roku³². Ze względu na fakt, iż liczba Polaków oceniona była jako „niewielka, by mogła w znacznym stopniu osłabić Rosję poprzez ich oddzielenie”³³, do przyszłej Polski proponowano dołączyć ziemie białoruskie.

Georg von Cleinow, który od końca 1914 roku prowadził dział prasowy *Ober Ost*, zaproponował wyznaczenie wschodniej granicy Polski wzdłuż Berezyny, a więc dołączenie większości terytorium współczesnej Białorusi do przyszłego państwa polskiego³⁴.

Od początku wojny aż do jesieni 1915 roku większość niemieckich elit politycznych uważała, iż Niemcy, pod hasłem „wyzwolenie narodów Rosji”, powinny odebrać Rosji gubernie bałtyckie i białorusko-litewskie. Skala terytorialnych aneksji w licznych projektach nie była jednakowa. Plany na przyszłość dotyczące owych terenów na tym etapie nie zostały jeszcze jasno określone. Planowano stworzenie niejakiego wspólnego „buforu granicznego”, który będzie bronił terytorium Niemiec przed ewentualnym atakiem wojsk rosyjskich, a z drugiej strony, taki „bufor” zwyczajnie pasował do koncepcji „Europy Środkowej”, która dominowała w niemieckiej polityce zagranicznej. W wielu dokumentach niemieckich ideologów pojawiała się koncepcja ewentualnego przyłączenia ziem białoruskich do przyszłej Polski.

W wyniku udanej kampanii letnio-jesiennej w 1915 roku na froncie wschodnim na okupowanych terytoriach utworzono wojskowy administracyjny okręg *Ober Ost* pod kierownictwem dowódcy frontu wschodniego P. von Hindenburga, w skład którego weszła część współczesnej Białorusi.

Pod koniec 1915 roku niemieckie przywództwo polityczne nie formułowało jednej konkretnej koncepcji co do przyszłości *Ober Ost*. Było ono [*Ober Ost*] rozumiane jako jednostka, która jest w pełni zgodna z ideą

³¹ P. Rohrbach, *Russisches*, Berlin 1915, s. 5–6.

³² J. Pajewski, „Mitteleuropa”: studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej, Poznań 1959, s. 92.

³³ P. Rohrbach, *Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution*, Weimar 1917, s. 4–5.

³⁴ H. Lemke, *Georg Kleinow und die deutsche Polenpolitik 1914–1916*, w: *Politik im Krieg: 1914–1918; Studien zur Politik der deutschen herrschenden Klassen im Ersten Weltkrieg*, red. F. Klein, Berlin 1964, s. 137–138.

stworzenia „granicznego wału pomiędzy Imperium Rosyjskim i terytoriami, które znalazły się pod dowództwem Niemiec”³⁵. Przyszłość regionu nie była klarownie określona z kilku powodów: po pierwsze, wierzono, że przyłączenie Kurlandii i Litwy do Niemiec zmniejszy prawdopodobieństwo zawarcia separatystycznego pokoju z Rosją, a po drugie, nie podjęto konkretnych działań na międzynarodowej arenie wobec „kwestii polskiej” (w tym też granic przyszęłego polskiego państwa). Może to tłumaczyć początkowy podział administracyjno-terytorialny strefy *Ober Ost* na sześć nieujednoczonych samorządów (do końca marca 1916)³⁶.

Stopniowo sytuacja dotycząca *Ober Ost* zmieniała się. Jeśli na początku wojny dla osiągnięcia pokoju z Rosją dopuszczano możliwość porzucenia tych ziem na rzecz Rosji albo rozwiązanie „kwestii polskiej” poprzez złączenie terytoriów wschodnich, czyli Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny³⁷, po ustanowieniu administracji okupacyjnej, stabilizacji frontu i przejściu wojsk niemieckich do wojny pozycyjnej, Niemcy zaczęli rozważać w dłuższej perspektywie możliwość zachowania wpływu na okupowanych terytoriach. Naczelne dowództwo armii niemieckiej na Wschodzie, zwłaszcza Erich Ludendorff, dążyło do stworzenia w strefie okupacyjnej jednolitej struktury wojskowej i publicznej, którą nazywano „krajem *Ober Ost*” (*das Land Ober Ost*). E. Ludendorff napisał do sekretarza stanu Ministerstwa Spraw Zagranicznych A. Zimmermanna w dniu 27 sierpnia 1915 roku: „Po odebraniu mi Polski chcę stworzyć własne królestwo na Kurlandii i Litwie”³⁸. W ciągu 1916 roku stopniowo powstawała scentralizowana jednostka, ujednoczono struktury administracyjne i prawodawstwa, uporządkowano system sądowy i podatkowy, policji i żandarmerii, własne paszporty³⁹. Administracja *Ober Ost* kontrolowała rolnictwo i leśnictwo, przemysł i handel. Wprowadzony pieniądz związany z niemiecką marką służył do kontroli eksportu towarów i surowców w interesie niemieckiej gospodarki wojennej. Zgodnie z niemiecką polityką transportową została wprowadzona kontrola nie tylko ruchu ludności, ale również pełne zarządzanie wszystkimi procesami gospodarczymi i przepływem ruchu ludzi oraz towarów.

³⁵ V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002, s. 74.

³⁶ Zob. В.В. Волкава, *Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (кастрычнік 1915 г. – люты 1918 г.)*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2017, nr 10, s. 32–44.

³⁷ Zob.: I. Geiss, *Tzw. polski pas graniczny 1914–1918: przyczynek do niemieckiej polityki wojennej w czasie I wojny światowej*, Warszawa 1964.

³⁸ H. Delbrück, *Ludendorffs Selbstporträt*, Berlin 1922, s. 70.

³⁹ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, Berlin-Stuttgart 1917, 472 s.

Pod koniec sierpnia 1916 roku P. von Hindenburg i E. Ludendorff przejęli Naczelne Dowództwo całej armii niemieckiej (*Oberste Heeresleitung*, OHL). Ich wpływ na przebieg strategicznej wojny i polityki zagranicznej w znacznym stopniu wzmocnił się. W tych warunkach istnienie i rozwój *Ober Ost* otrzymały dalsze wsparcie na najwyższym szczeblu politycznym.

Stanowisko rządu niemieckiego, dotyczące aneksji terytorialnych do końca 1916 roku, nie uległo zmianie. Dowodem na to jest oświadczenie kanclerza T. von Bethmanna Hollwega w telegramie do niemieckiego ambasadora Botho Wedela w Austro-Węgrych w dniu 23 listopada 1916 roku, w której zadania wojskowe Niemiec zostały zdefiniowane następująco: „Uznanie nowego Królestwa Polskiego, odstąpienie [przez Rosję] obszarów Kurlandii i Litwy oraz ustanowienie według strategicznych względów wspólnej granicy niemieckiego (tzn. *Ober Ost*) i polskiego obszaru z Rosją”⁴⁰.

Po rewolucji lutowej chęć zawarcia separatystycznego pokoju z Rosją pozostawała dla Berlina priorytetem, dlatego też kanclerz T. von Bethmann Hollweg zwlekał z zatwierdzeniem oficjalnych celów wojennych Rzeszy na Wschodzie i statusu okupowanych terytoriów. Główną zasadą polityki niemieckiej stała się teza o „przyłączeniu narodów na zasadzie samostanowienia, jednak w warunkach bezpieczeństwa wschodniej granicy [Rzeszy]”⁴¹. To oznaczało realizację planu stworzenia „niezależnych państw”, które następnie z własnej inicjatywy miały inicjować przejście pod protektorat Niemiec. Propozycje możliwej aneksji przez Niemcy obszaru *Ober Ost* po rewolucji lutowej pod hasłem samostanowienia narodów na zawsze straciły sens i zostały zastąpione przez niemiecki rząd polityką „dobrowolnego przystąpienia”. Niemiecki historyk Fritz Fischer określał politykę Niemiec po rewolucji rosyjskiej jako kompromis „polityki na przecięciu” (*eine Politik der Diagonale*) między socjaldemokratycznymi propozycjami pokoju bez aneksji i odszkodowań oraz skrajnym planem aneksji Związku Wszechniemieckiego⁴². „Polityka dobrowolnego przystąpienia”, określona przez kanclerza według niemieckiej historyczki Marianne Bienhold, powinna być traktowana jako główny wątek niemieckiej polityki przed zakończeniem wojny⁴³.

23 kwietnia 1917 roku w Bad Kreuznach po naradach kanclerza T. von Bethmanna Hollwega z przedstawicielami naczelnego dowództwa,

⁴⁰ *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991)*: зб. дак. і матэрыялаў: у 4 т. Мінск 2008, т. 1: 1 sierpnia 1914 – 18 marca 1921 r., cz. 1: sierpnia 1914 – 31 grudnia 1919 r., układ: A.F. Wialiki, s. 33.

⁴¹ M. Bienhold, *Die Entstehung des Litauischen Staates in den Jahren 1918–1919 im Spiegel Deutscher Akten*, wyd. 2, Bochum 1978, s. 30.

⁴² F. Fischer, *Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918*, „Historische Zeitschrift”, 1959, t. 188, z. 2, s. 277.

⁴³ M. Bienhold, *Die Entstehung des Litauischen Staates in den Jahren 1918–1919...*, s. 39.

P. von Hindenburgiem i E. Ludendorffem, zostały ogłoszone aktualne niemieckie priorytety polityki wschodniej: „Kurlandia i Litwa powinny zostać włączone do Niemiec, do określonej przez dowództwo granicy. [...] Na południu będziemy usatysfakcjonowani granicą na linii Białystok – Niemen, na południe od Lidy [...]. Białowieska puszcza powinna stać się [niemiecką] własnością państwową”⁴⁴. Etniczne białoruskie terytoria, które znajdowały się w pobliżu granicy, wskazanej w czasie tych obrad, nie wchodziły w zakres interesów strategicznych Niemiec i dlatego rząd niemiecki wstrzymywał się od końcowej decyzji wobec dalszego losu tych ziem⁴⁵. Podczas posiedzenia omawiano granice Polski: „ustanowienie niemieckiej granicy z Polską zależy od przyszłych stosunków [Polski] z Rzeszą Niemiecką. [...] Przy ustaleniu polskiej granicy wschodniej trzeba będzie rozszerzyć granice państwa polskiego na Wschodzie. Jednak to nie powinno zagrażać porozumieniu w sprawie Kurlandii i Litwy”⁴⁶.

Na kwietniowym posiedzeniu twierdzono, że w celu uzyskania separatystycznego pokoju z Rosją Niemcy są gotowe zrezygnować z roszczeń w stosunku do Inflant i Estonii i zadowolić się Litwą i Kurlandią. Jednak pojęcie „Litwa” w tym przypadku nie było jednoznaczne. Stan faktyczny był taki, że w kwietniu 1917 roku okręg wojskowy Litwa (*Militärverwaltung Litauen*) był terytorialnie większy od „etnograficznej Litwy”. Wynika z tego, że planowane przez Berlin aneksje Kurlandii i Litwy w istocie oznaczały przejście sporego obszaru dawnego Imperium Rosyjskiego, który obejmował nie tylko Kurlandię, ale również gubernię wileńską, kowieńską, grodzieńską oraz część guberni mińskiej⁴⁷.

Na spotkaniu w Bad Kreuznach podkreślano ekonomiczną wartość Puszczy Białowieskiej. Po wojnie planowany był roczny eksport 1–1,5 mln m³ drewna⁴⁸. Ponadto Białowieża i okolice były postrzegane jako „most na Ukrainę”. W przyszłości przez Białoruś planowano zorganizować tranzyt towarów i surowców między Niemcami i nowo powstałymi państwami, oraz na rynek rosyjski na odcinku linii kolejowej Grajewo–Białystok–Baranowicze⁴⁹.

⁴⁴ W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*, Berlin 1962, s. 67.

⁴⁵ С.С. Рудовіч, *Час выбару: праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе*, Мінск 2001, s. 114.

⁴⁶ *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў...*, s. 42.

⁴⁷ H. Herzfeld, *Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Kontinuität oder permanente Krise*, „Historische Zeitschrift” 1960, t. 191, z. 1, s. 80.

⁴⁸ Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA), f. 641, op. 1, d. 971, k. 5. *Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung*, 23 VIII 1917.

⁴⁹ F. Fischer, *Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung...*, s. 295–296.

Jednocześnie omawiano w Berlinie kwestię przyszłej niemieckiej kolonizacji okupowanego regionu. Zgodnie z pismem generalnego kwatermistrza Sztabu Generalnego E. Ludendorffa do Sekretarza Stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych A. Zimmermanna z 5 kwietnia 1917 roku na okupowanych ziemiach planowano zorganizować rozliczenie dla niemieckich weteranów wojennych z linii Łomża–Grodno do linii Brześć–Kobryń. Z wojskowo-strategicznego położenia odcinek wzmocnień Kowno–Grodno był uważany za najbardziej niezawodną obronę Prus Wschodnich⁵⁰.

Rewolucja październikowa w Rosji i dojście do władzy bolszewików postawiły ostre pytanie odnośnie sensu kontynuacji wojny. 28 października (8 listopada) został przyjęty Dekret o pokoju, w którym zachęcano wszystkich walczących do natychmiastowego zawarcia rozejmu i rozpoczęcia negocjacji w celu zawarcia traktatu pokojowego „bez aneksji i odszkodowania”. Rozmowy pokojowe bolszewickiej Rosji z państwami centralnymi, które rozpoczęły się w Brześciu 20 listopada 1917, były trudne dla wszystkich stron. Niefortunny przebieg negocjacji ostatecznie doprowadził do przywrócenia operacji wojskowych. Niemieckie natarcie, które rozpoczęło się 18 lutego 1918 roku, zasadniczo zmieniło sytuację na froncie wschodnim i na Białorusi. Wieczorem 16 lutego szef dowództwa frontu wschodniego M. Hoffman oficjalnie ogłosił radzieckim przedstawicielom, którzy byli w Brześciu, iż termin zawarcia pokoju upływa 18 lutego w południe. Decyzja ta była spowodowana odmową L. Trockiego z 10 lutego 1918 roku podpisania traktatu pokojowego.

W rezultacie niemieckiej ofensywy na początku marca 1918 roku znaczna część Białorusi została okupowana przez jednostki wojskowe 10. armii E. von Falkenhayna. Wraz z siłami niemieckimi z Bobrujska w kierunku Mińska wystąpiła polska część korpusu Dowbora-Muśnickiego. Na północy i w centrum Białorusi wojska niemieckie dotarły do odcinka Rossony, Połock, Orsza, Żłobin, a w niektórych miejscach przesunęły się do 250 kilometrów na wschód. Linia frontu ciągnęła się od Żłobina na południowy wschód do Nowozybkowa, zostawiając Homel w strefie okupacji. Tak więc pod okupacją niemiecką było 4/5 terytorium współczesnej Białorusi. Okupacją nie było objętych tylko sześć powiatów: klimawicki, mściśławski, czawuski, czerykowski guberni mohylewskiej oraz powiaty witebski i haradocki guberni witebskiej. Częściowo niezajęte pozostawały terytoria powiatów horeckiego, mohylewskiego, rohaczewskiego, sieńskiego guberni mohylewskiej⁵¹ oraz

⁵⁰ Politisches Archiv Auswärtiges Amt (Archiwum polityczne Ministerstwa spraw zagranicznych Niemiec, PA AA). F. Grosse Hauptquartier. Sign. 22277. Russland. Abschrift. Chef des Generalstabes des Feldheeres gez. Ludendorff an den Staatssekretär des Ausw. Amts Herrn Zimmermann, Gr.H.Qu., 5 IV 1917.

⁵¹ У.Ф. Ладысеў, *Паміж усходам і захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939)*, Мінск 2003, s. 67.

powiatu lepielskiego guberni witebskiej. Tylko Witebsk, jako jedyne miasto, centrum guberni, nie był okupowany.

Niemieckie natarcie w lutym 1918 roku w rezultacie szybko zgasło ze względu na całkowity brak poważnego oporu. Na początku niemieckiej ofensywy liczba żołnierzy armii rosyjskiej zmniejszyła się dziesięciokrotnie i liczyła, jak podają różne źródła, od 150⁵² do 250 tys. żołnierzy⁵³. W wyniku demobilizacji, rozformowania lub rozpuszczania poszczególnych jednostek wojskowych, dezercji i wycofania z frontu w celu stłumienia kontrrewolucyjnych wystąpień front był mocno osłabiony.

Pod presją dalszego natarcia armii niemieckiej na wschód, Rosja została zmuszona do akceptacji warunków ze strony Niemiec i podpisania traktatu pokojowego w Brześciu. W ten sposób traktat brzeski formalnie zakończył uczestnictwo Rosji w I wojnie światowej i był wynikiem niezdolności strony rosyjskiej do kontynuowania wojny, z przyczyny osłabienia armii i kryzysu gospodarczego.

Traktat pokojowy w Brześciu, podpisany 3 marca 1918 roku przez Rosję i państwa centralne, miał ogromne znaczenie dla przebiegu procesów politycznych na Białorusi. Pod okupacją niemiecką znalazła się bowiem znaczna część jej terytorium. Białoruś w rzeczywistości była podzielona na cztery części. Zachód – gubernia grodzieńska i część guberni wileńskiej wraz z Wilnem – przeszła do Niemiec (terytorium białoruskie *Ober Ost*). Rosji odmówiono prawa do jakiegokolwiek ingerencji w sprawy tych terytoriów (art. 3). Centralna część Białorusi – obwód miński, część guberni witebskiej i mohylewskiej – zostały uznane za terytorium czasowo okupowane. Obszary te, położone na wschód od *Ober Ost*, miały być dołączone do Rosji po podpisaniu pokoju i demobilizacji armii rosyjskiej (art. 4)⁵⁴. Niemcy oraz ich sojusznicy poparli utworzenie niezależnej Ukraińskiej Republiki Ludowej kosztem ziem białoruskich. 9 lutego (27 stycznia) 1918 roku został podpisany pokój między Ukrainą a państwami centralnymi, zgodnie z którym północne granice Ukraińskiej Republiki Ludowej ciągnęły się od Melnikow przez Wysoko-Litowsk, Kamieniec-Litowsk, Prużany aż po jezioro Wygonowskie⁵⁵. Tak więc część ziem białoruskich wraz z Brześciem, Kobryńem i Drohiczyńem przekazywano Ukrainie. Później do Ukrainy zostały dołączone trzy powiaty guberni mińskiej: piński, mozyrski, reczycki oraz powiat homelski guberni mohylewskiej. Władza na tych terytoriach

⁵² У.Ф. Ладысеў, *Паміж усходам і захадам...*, s. 67.

⁵³ В.А. Кругалевич, *Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики: октябрь 1917 – декабрь 1918 гг.)*, Мінск 1975, s. 148.

⁵⁴ *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў...*, s. 98–100.

⁵⁵ Tamże, s. 83.; *Die neuen Grenzen in Litauen*, „Polen: [Wochenschrift für polnische Interessen]” 1918, t. XIII, nr 157, s. 357–359.

przechodziła do niemieckiego przywództwa w Kijowie. Do składu tych guberni w Czernihowie doszły powiaty homelskie. Najbardziej wschodnie regiony Białorusi pozostały częścią RFSRR.

Wiosną i latem 1918 roku, w warunkach kryzysu rewolucyjnego, w Niemczech uznawano za konieczne utrzymanie pokoju z Rosją Radziecką. W podpisanym 27 sierpnia 1918 roku traktacie dodatkowym Rosja zgodziła się na zapłacenie Niemcom reperacji wojennych w wysokości 6 mld marek⁵⁶.

W kontekście wycofania wojsk niemieckich w listopadzie 1918 roku, ziemie białoruskie znalazły się w centrum terytorialnych zainteresowań Rosji Radzieckiej, Polski i Litwy. Niemiecki badacz J. Ehret w swoim dziele *Litwa w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości*, które powstawało w okresie od września 1918 do marca 1919 roku, pisze o planie przekazania w przyszłości litewskiemu państwu ziem byłych terytoriów „guberni grodzieńskiej do ukraińskiej granicy: od linii jeziora Wygonowskie oraz na północ od linii Prużany–Kamieniec–Wysoko–Litowsk–Mielnik, a także północnej części powiatu nowogródzkiego guberni mińskiej”⁵⁷. Jednak do walki o te terytoria włączyły się już Rosja Radziecka i Polska.

Tak więc, od początku okupacji w odniesieniu do zajętych terytoriów białoruskich rząd w Berlinie stawiał sobie zadania wprowadzenia tam niemieckiej kontroli i maksymalnego wykorzystania ludzkich i surowcowych zasobów. Okupację ziemi białoruskiej uznawano za tymczasową. Wyjątki stanowiły tereny wchodzące w skład *Ober Ost*. Były one położone w trójkącie Grodno–Lida–Brześć, i jak szacuje J. Turonek⁵⁸, stanowiły około 8% terytoriów okupowanych oraz 25% terytorium współczesnej Białorusi. Co do ostatnich obszarów operacyjnych między wschodnią granicą *Ober Ost* i linią frontu niemiecko-rosyjskiego, a także do rejonów tyłowych armii Woyscha, Bug, Gronaua z miastami Oszmiana, Baranowicze, Prużany, Słonim, Brześć i Pińsk, kierownictwo niemieckie nie miało żądań wobec Rosji. W ramach priorytetu, jakim było zawarcie separatystycznego pokoju z Rosją, Niemcy były gotowe odstąpić te ziemie Rosji. Po zajęciu w lutym 1918 roku wschodnich ziem Białorusi przez armię niemiecką, ziemie te stały się elementem przetargowym w niemiecko-radzieckich negocjacjach. Rząd niemiecki miał nadzieję, że strona rosyjska ostatecznie porzuci terytoria wchodzące do *Ober Ost* i przejdą one do Niemiec⁵⁹.

W rezultacie terytoria białoruskie podczas okupacji aż do lutego 1918 roku rozpatrywano w Berlinie w kilku kontekstach. Po pierwsze,

⁵⁶ Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў..., s. 148.

⁵⁷ J. Ehret, *Litauen in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Bern 1919, s. 382–383.

⁵⁸ Ю. Туронак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, tłum. В. Ждановіч, Мінск 1993, s. 14.

⁵⁹ Э. Гімжаўскас, *Беларускі фактар...*, s. 68.

w kontekście idei „granicznego wału” w ramach *Ober Ost*, później pod kątem niezależnych państw pod niemieckim protektoratem na terytorium byłego Imperium Rosyjskiego. Realizację tego pomysłu widziano jako główny środek do osłabienia Rosji w kategoriach geopolitycznych i ekonomicznych. Po drugie, poprzez dołączenie niektórych białoruskich ziem według niemieckich projektów do Niemiec, Polski, Litwy bądź Ukrainy. Przy czym utworzenia białoruskiego państwa narodowego nie przewidywano. Po trzecie, w zakresie gospodarczego wykorzystania terytoriów Białorusi postrzegane były jako korytarz tranzytowy dla niemieckich towarów na rynek rosyjski i ukraiński.

Niemiecki badacz K. Janssen podsumował cele wojenne Niemiec w polityce wschodniej: „Ciężko jest je dokładnie określić, bo na Wschodzie pod hasłem „potrzeby bezpieczeństwa” przeplatały się z ideą utworzenia „granicznego wału” i „wymaganiami władzy”, od haseł „Niemcy przeciwko Słowianom”, „Naród bez terytorium” do wymogów samowystarczalności gospodarczej oraz nowych rynków zbytu”⁶⁰.

Idea białoruskiej państwowości. Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Białoruskiej Republiki Ludowej

W warunkach okupacji „czynnik niemiecki” zaczął odgrywać rolę jednego z najważniejszych geopolitycznych elementów w procesie rozwiązywania państwowo-terytorialnej kwestii na rzecz różnych narodów obszarów pozostających pod niemiecką okupacją. Właśnie od otrzymania niemieckiego wsparcia zależał pomyślny rozwój ruchu narodowego poszczególnych narodowości i możliwości budowania przez nie własnych struktur państwowych.

I wojna światowa, z punktu widzenia białoruskich politycznych i narodowych interesów, zaczęła się zbyt wcześnie. Białoruska elita znalazła się w niej bez konkretnych koncepcji działania, a samo społeczeństwo znajdowało się na etapie budowania narodu. Z pewnością jednak wojna przyspieszyła zmianę w świadomości społeczeństwa białoruskiego w kierunku wzmocnienia własnej tożsamości narodowej.

Głównym celem polityki niemieckiej w strefie *Ober Ost* było zaspokojenie podstawowych geopolitycznych interesów Rzeszy w okupowanym regionie. Hasłem przewodnim było „wyjście tych terytoriów poza prorosyjską orientację i powrót ich na Zachód”⁶¹.

⁶⁰ C.H. Janßen, *Die baltischen Okkupationspolitik des deutschen Reiches*, w: *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republik Estland und Lettland 1917–1918*, red. J. v. Hehn, Marburg/Lahn 1971, s. 220.

⁶¹ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 91.

Na początku okupacji niemieckiej jej kierownictwo sformułowało własną ocenę sytuacji narodowościowej na administrowanym przez siebie obszarze. Generał E. Ludendorff pisał w swoich wspomnieniach:

Ludność, za wyjątkiem Niemców, nie obcowała z nami. Niemcy, zwłaszcza z regionie Morza Bałtyckiego, dobrze przyjęli wojska niemieckie. Łotysze, jako oportuniści, pozostawali nieufni. Litwini uważali, że nadszedł ich czas, aby ich uwolnić, jednak kiedy te oczekiwania nie zostały spełnione, odwrócili się od nas i zaczęli zachowywać się nieufnie. Polacy trzymali się z daleka i traktowali nas z wrogością, słusznie mniemając, że kierujemy naszą politykę na Litwinów. Z Białorusinami nie trzeba było się liczyć, ponieważ Polacy pozbawili ich tożsamości narodowej, nie dając im nic w zamian. Jesienią 1915 roku chciałem zorientować się, gdzie są białoruskie ugrupowania. Na początku po prostu nie mogłem ich nigdzie znaleźć. Dopiero później okazało się, że to jest bardzo rozpowszechnione, ale też bardzo spolszczone plemię, które ma tak niski poziom kultury, że aby im pomóc, potrzeba było długotrwałych wysiłków. Żydzi nadal nie wiedzieli, czego mają się trzymać, ale nie przysparzali nam kłopotów, do tego rozumieliśmy się nawzajem, podczas gdy z Polakami, Litwinami i Łotyszami komunikować się prawie nigdy się nie udawało⁶².

Działaczka białoruskiego ośrodka w Wilnie Juliana Menke potwierdzała w swoich wspomnieniach, że „władze niemieckie znały Polaków, Rosjan, Żydów, część Litwinów, ale Białorusini byli dla nich zupełnie czymś nowym. Ile materiałów z wyjaśnieniami historycznymi trzeba było opracować, by dowieść pragnień i wymagań Białorusinów!”⁶³.

Ten fragment wspomnienia E. Ludendorffa często podawany jest jako przykład słabości białoruskiego ruchu narodowego. Jednak, jak zauważają D. Michaluk i A. Łatyszonek, taka ocena niemieckiego generała raczej świadczy o jego kiepskiej orientacji w sferze stosunków etnicznych na okupowanych terytoriach⁶⁴.

Władze niemieckie stanęły w obliczu faktu, że dążąc do odizolowania okupowanych białoruskich i litewskich terytoriów od wpływu kultury Rosji, jednocześnie musiałyby zabezpieczyć swój własny geopolityczny interes poprzez odpowiednią politykę wobec miejscowej ludności – Polaków, Litwinów i Białorusinów. Początkowo niemieckie władze okupacyjne wiązały przyszłość Wilna z Polską⁶⁵. Wilno nazywano polskim miastem oraz

⁶² E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen. 1914–1918*, wyd. 4, Berlin 1919, s. 145–146.

⁶³ Ю. Вітан-Дубейкоўская, *Беларуская дзейнасць пад першай нямецкай акупацыяй*, „Запісы”, Нью-Йорк 1974, nr 12, s. 60.

⁶⁴ Д. Міхалюк, *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці*, Смаленск 2015, s. 110; А. Латышонак, *Жаўнеры БНР*, Беласток 2009, s. 33.

⁶⁵ Szczegóły dot. kierownictwa Wilna w początkowym okresie okupacji i tymczasowym współistnieniu lokalnych organów z nowymi niemieckimi: E. Gimžauskas, *Institutions*

„Perłą Polskiej Korony” („polskie miasto Wilno”, „był on zawsze perłą w sławnym Królestwie Polskiem”)⁶⁶. Jednak późną jesienią 1915 roku, wobec silnej pozycji polskich organizacji, Niemcy zaczęli wspierać kulturowe, a potem narodowe starania Litwinów (w większości) i Białorusinów. E. Ludendorff pisał w swoim pamiętniku: „Celowo nie prowadziłem żadnej polityki krajowej, ponieważ mogła ona być wykonywana tylko po wyjaśnieniu naszych stosunków z Polską. Niemiecki rząd jeszcze nie podjął żadnej decyzji, a moja praca była tylko logiczną kontynuacją tej sytuacji”⁶⁷.

W nowych warunkach okupacji niemieckiej, kiedy przedwojenne białoruskie organizacje były zlikwidowane lub ewakuowane, nowym centralnym ośrodkiem białoruskich sił narodowych została organizacja charytatywna – Białoruskie towarzystwo pomocy ofiarom wojny (BTDAV). Na początku wojny, jeszcze przed okupacją niemiecką, w związku z przymusową mobilizacją, ewakuacją i uchodźcami stosunek sił politycznych i kulturalnych w regionie bardzo się zmienił. Białoruski ośrodek w Wilnie znacznie się zmniejszył ze względu na fakt, iż część białoruskich działaczy poszła do wojska, a niektórych ewakuowano na wschód. Jak wspominał białoruski działacz narodowy Anton Łuckiewicz: „Jesienią 1915 roku wojska niemieckie, idąc na wschód, zajęły Wilno. Pozostali w nim spośród aktywnych działaczy – Ciotka (Ałaża Paszkiewicz), Waclau Łastouski oraz Anton i Iwan Łuckiewiczowie, a z mniej aktywnych – Daminik Siemaszka, Saławiej i inni – reszta była na wschodzie. Tu panowały całkiem inne warunki polityczne, i my – ja wraz z bratem – stanowczo chcieliśmy wykorzystać je dla «białoruskiej sprawy»”⁶⁸. Niemiecki historyk Eugen von Elgelhard pisał, że „na białoruskiej części *Ober Ost* została zaledwie połowa tuzina działaczy społecznych”⁶⁹. Tak więc, tylko ta niewielka grupa białoruskich aktywistów pozostała jako reprezentacja białoruskiego ruchu w okupowanym Wilnie i kontynuowała swoją pracę w nowym warunkach na zachodniej Białorusi.

9 marca 1915 roku Wileńska Rada guberni do spraw organizacji przyjęła statut Białoruskiego towarzystwa pomocy ofiarom wojny, która po 29 marca, uchwalona przez gubernatora⁷⁰, weszła w życie. W marcu 1915 roku

for the Administration of Vilnius at the Beginning of the German Occupation during the First World War, „Lithuanian Historical Studies”, 2014, vol. 19, Vilnius 2015, s. 135–174; Э. Гимжаускас, *Виленское самоуправление и немецкая оккупационная администрация в 1916 г.: трансформация в контексте «большой политики» и геополитики*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2017, nr 47, s. 79–112.

⁶⁶ LVIA, f. 1135 Таварыства аматараў навукі ў Вільні, ор. 13, д. 193, к. 194; *Do ludności miasta Wilna*, 18 IX 1915.

⁶⁷ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 159.

⁶⁸ А. Луцкевіч, *Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы*, Мінск 2003, s. 189.

⁶⁹ E. Engelhardt, *Weissruthenien: Volk und Land*, Amsterdam–Prag–Wien–Berlin 1943, s. 94.

⁷⁰ J. Turonek, *Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 69.

Towarzystwo zostało wpisane do rejestru organizacji społecznych guberni wileńskiej. 13 maja 1915⁷¹ roku na pierwszym posiedzeniu komitetu Towarzystwa wybrano marszałka Wacława Iwanouskiego i jego zastępcę A. Łuckiewicza i W. Łastouskiego⁷². Po ewakuacji W. Iwanouskiego z Wilna BTDAV działało pod kierownictwem Antona Łuckiewicza. Członkami rady byli P. Aleksiuik, I. Bundziuk, U. Stałygwa, ksiądz Sawicki, I. Bujnicki i M. Klim⁷³. Towarzystwo łączyło wszystkie grupy polityczne Białorusinów, katolików i prawosławnych, dlatego też zostało instytucją ogólnonarodową.

Od samego początku pracy BTDAV w Wilnie było organizacyjnym ośrodkiem Białorusinów na terytoriach okupowanych i dążyło do rozwoju, próbując stworzyć oddziały terenowe „w strefie działań wojennych oraz w miastach, miasteczkach i wsiach po całym kraju”⁷⁴. Jednak bardzo ograniczone fundusze BTDAV, składające się ze składek członkowskich, datków ze strony ogólnorosyjskich organizacji charytatywnych i prywatnych mecenasów, a także w bardzo małym stopniu dotacji rosyjskich oficjalnych władz doprowadziły do osłabienia jego działania⁷⁵. Większość oddziałów Towarzystwa została zamknięta z powodu braku funduszy⁷⁶. Dokładnie wiadomo o siedmiu oddziałach w Mińsku, Wilejce, Dziśnie, Prazarokach, Druskienikach, wiosce Goża guberni grodzieńskiej, Połocku, które istniały w latach 1915–1917⁷⁷. Oddział w Mińsku był jednym z głównych niezajętych przez Niemców ośrodków białoruskiego ruchu narodowego na terytorium dzisiejszej Białorusi. Na grudzień 1916 roku liczył on około 50 członków⁷⁸. Białoruskie towarzystwo pomocy ofiarom wojny działało też w Piotrogradzie w latach 1916–1918. Aktywnymi członkami społeczeństwa białoruskiego byli: B. Epimah-Shipila, J. Waronka, A. Czerwiakow, Z. Żyfunowicz i inni.

⁷¹ *Статут Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны*, Вільня 1915, s. 3.

⁷² *Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны*, „Наша ніва”, 22 V 1915.

⁷³ J. Turonek, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 69.

⁷⁴ *Да грамадзян Беларусі*, „Наша ніва”, 28 V 1915.

⁷⁵ W tym czasie organizacje narodowe (polskie, litewskie, żydowskie) otrzymały pomoc nie tylko ze strony rządu carskiego, ale też ze strony ośrodków narodowych spoza granic okupowanego terytorium. W grudniu 1916 roku litewski pełnomocnik Iras organizował w Stanach Zjednoczonych „Dzień litewski”, w rezultacie którego „udało mu się zebrać dla litewskich ofiar wojny ponad 2 mln rubli. Sam amerykański prezydent pomagał mu w tej sprawie, pisał list do Amerykanów, żeby pomogli rodakom Litwinom”, „Dziannica”, 23 XII 1916.

⁷⁶ *Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛМ)*, f. 3, op. 1, d. 131, k. 11. *Перапіска Беларускага камітэта ў г. Вільня з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі па арганізацыйных пытаннях 1915–1916 гг.*

⁷⁷ *З Беларусі і Літвы*, „Наша ніва”, 2 VII 1915.

⁷⁸ М.А. Багдановіч, *Агляд працы за першы год Мінскага аддзела Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны*, w: *Выбраныя творы*, Мінск 1996, s. 381–383.

Zakaz działalności politycznej dla wszystkich grup etnicznych, spotkań, procesji i manifestacji, wprowadzony 28 lipca 1915 roku przez P. von Hindenburga, pozostał do pewnego stopnia nominalny i był stosowany w stopniu ograniczonym. Zgodnie z dekretem P. von Hindenburga z 12 lutego 1916 wszystkie towarzystwa, mające cele polityczne, musiały dostać pozwolenie na dalsze funkcjonowanie do 10 marca 1916 roku⁷⁹. W takich okolicznościach zainteresowania kulturalne i edukacyjne stały się nierozzerwalnie związane z procesami społecznymi i politycznymi, co oznaczało, że działalność polityczna na okupowanych ziemiach wcale nie została zawieszona. Z powodu braku możliwości funkcjonowania organizacji politycznych i stowarzyszeń, krajowe komitety pomocy ofiarom wojny stały się jedyną formą prawną społecznego działania lokalnej ludności.

BTDAV obok realizacji podstawowych zadań towarzystwa pomocy humanitarnej (utworzenie punktów spożywczych, otwarcie stołówek, internatów, sierocińców i pomocy medycznej uchodźcom, itp.) zostało pełnoprawnym reprezentantem nieformalnych interesów kulturalnych, edukacyjnych, społecznych i publicznych Białorusinów wobec władzy okupacyjnej. Jednak mała liczba aktywnych białoruskich działaczy spowodowała, iż niemieckie dowództwo nie zamierzało poważnie wykorzystać białoruskiego czynnika w swoich geopolitycznych planach i miało sceptyczne nastawienie wobec organizacyjnie słabego białoruskiego ośrodka w Wilnie.

Swoje narodowe dążenia wileńscy Białorusini planowali realizować w ramach ogólnokrajowej reprezentacji – Wileńsko-Kowieńskiego Komitetu Społecznego, który miał być organem lokalnym, i składał się z przedstawicieli polskich, litewskich, białoruskich i żydowskich organizacji⁸⁰. Statut Komitetu był zatwierdzony jeszcze przez rosyjskiego gubernatora Wilna Petra Wieriowkina i 4 października 1915 roku został zatwierdzony przez niemieckie władze okupacyjne. Przewodniczącym „zarządu krajowego” spośród 24 członków został wybrany znany krajowiec Stanisław Kognowicki. Wraz z 12 Polakami, 3 Żydami oraz 5 Litwinami do komitetu weszło 4 Białorusinów – bracia Iwan i Anton Łuckiewiczowie, Wacław Łastouski i Aleksander Zasztowt, ten ostatni często bronił interesów Białorusi.

Komitet wielonarodowy nie przetrwał długo. Mając szeroki program realizacji idei samorządu krajowego, komitet nie był w stanie zrealizować go ze względu na kilka wewnętrznych i zewnętrznych czynników. Po pierwsze, wewnątrz komitetu rosło niezadowolenie na gruncie narodowym, ponieważ

⁷⁹ LVIA, f. 641, op.1., d. 1058. k. 1. *Verordnung [betr. der Vereinsverordnung des Ob. Ost vom 28 V 1915]*. 12 II 1916.

⁸⁰ Więcej o idei krajowej: А.Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.*, СПб. 2004, s. 406.

Litwini i Białorusini nie mogli pogodzić się z dominacją w nim Polaków. A. Łuckiewicz zauważył, że „wśród miejscowych Polaków panuje chęć przyłączenia białorusko-litewskiego kraju do Polski” i „Polacy wyrzekli się całej wspólnej pracy”⁸¹. Interesy narodowe w warunkach okupacji niemieckiej zaczęły dominować nad ogólnokrajowymi, tak że przedstawiciele różnych narodów zaczęli skłaniać się ku tworzeniu odrębnych, własnych organizacji narodowych. Rolę koordynacyjnego centrum realizacji najważniejszych inicjatyw politycznych i społecznych Białorusinów odgrywał Białoruski Komitet Narodowy (BKN). W jego skład, w maju 1916 roku, wchodził A. i I. Łuckiewiczowie, B. Paczobka, W. Łastouski, J. Lickiewicz, J. Saławiej, J. Turkiewicz⁸².

Po drugie, kryzys białoruskiej ideologii państwowej mógł być bezpośrednio związany ze zmianami w niemieckiej polityce. Niemiecka administracja, z jednej strony, ograniczała funkcje komitetu tylko do pracy charytatywnej, wydając zakaz wszelkiej działalności politycznej w regionie, z drugiej strony sama na przełomie 1915/1916 roku weszła w fazę przekształceń organizacyjnych. Po przeniesieniu głównej siedziby generalnego dowódcy na wschodzie do Kowna, centrum *Ober Ost* obejmowało terytorium białorusko-litewskie. Na początku listopada 1915 roku ukształtował się Zarząd Naczelny Dowódcy na Wschodzie z 12 wydziałami (niem. *Abteilung*), które kontrolowały wszystkie sfery życia jako centralna władza okupacyjna na ziemiach białoruskich i litewskich.

Bezpośrednią przyczynę upadku Wileńsko-Kowieńskiego Społecznego Komitetu historycy widzą w kontrowersjach wokół rozdzielania funduszy przeznaczonych dla ofiar wojny, w tym środków z Komitetu H. Sienkiewicza z siedzibą w szwajcarskim Vevey⁸³.

Nowe realia geopolityczne i bardziej elastyczna, w porównaniu z carskim rządem, polityka administracji niemieckiej odnośnie narodowych dążeń ludności regionu stworzyły możliwości do działań lokalnych polityków. Niemcy starali się uzasadnić prawomocność swojej władzy nad tymi terytoriami, przyjmując rolę gwaranta prawa narodów zamieszkujących te obszary do samostanowienia. Władze *Ober Ost* zaczęły wykorzystywać czynnik narodowy w swojej polityce i wspierały lokalnych działaczy podejmujących ideę odrodzenia historycznego białorusko-litewskiego państwa. Z jednej strony, wsparcie dla odrodzenia „historycznej Litwy” było jedną z dźwigni nacisku

⁸¹ I. Mielezka [A. Luckiewicz], *Dobraja nawuka*, Homan, 1917, 2 marca.

⁸² Э. Гімжаўскас, *Беларускі фактар*, s. 45; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos. Rankraščių skyrius (LMAVB RS), f. 21, d. 2081, k. 5. Protokół posiedzenia Białoruskiego Komitetu Narodowego, 7 maja 1916 r.

⁸³ Д. Міхалюк, *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці*, Смаленск 2015, s. 117.

na Rosję w negocjacjach dotyczących zawarcia odrębnego pokoju, kiedy było planowane oderwanie terytoriów zachodnich guberni Rosji i oddanie pod protektorat Niemiec. Z drugiej strony, koncepcja wieloetnicznej przestrzeni w *Ober Ost* na płaszczyźnie państwowej idei pasowała do niemieckiej koncepcji „Europy Środkowej” (*Mitteleuropa* według F. Naumanna). W takich warunkach mała grupa aktywnych narodowych białoruskich działaczy, z A. i I. Łuckiewiczami oraz W. Łastouskim na czele, wysłała z inicjatywą ogłoszenia politycznej niepodległości Litwy i Białorusi w jej ostatniej historycznej postaci Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Po raz pierwszy projekt odbudowy tej formy państwowości pod niemiecką okupacją pojawił się w „Uniwersale Konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego”, opublikowanym 19 grudnia 1915 roku w czterech językach⁸⁴. Dokument zawierał oświadczenie o przywróceniu WKL z równymi prawami dla Białorusinów, Litwinów, Polaków i Żydów. Obszar ten obejmował białoruskie i litewskie ziemie, zajęte przez Niemców, terytoria byłego WKL (gubernie kowieńską, wileńską, mińską, grodzieńską, część Kurlandii, Suwałki)⁸⁵. Państwowa idea Konfederacji WKL została rozwinięta w apelu Białorusinów i Litwinów „Obywatele!” z 16 lutego 1916 roku. Według niej nowo powstałe państwo powinno być przejść pod wpływ Niemiec i Austro-Węgier, a w przyszłości – zostać częścią Europy Środkowej. Podział na białoruskie i litewskie części nie był planowany. Wszystkim narodom, żyjącym na tych terytoriach, obiecano równouprawnienie. Stolicą Konfederacji zostało Wilno, najwyższym organem – Sejm, prawem wyższym – konstytucja⁸⁶.

Główne koncepcje rozwoju białoruskiej państwowości w postaci odrodzonego WKL były sformułowane w okresie od stycznia 1915 do czerwca 1916 roku. Przybrały one formę Konfederacji dwóch narodów (Konfederacja WKL) lub Federacji czterech narodów (Stany Zjednoczone Białorusi, Litwy, Łotwy i Ukrainy od Bałtyku do Morza Czarnego). Kolejne projekty opracowane były w następnych latach 1917–1918 i opierały się o już rozwiniętą polityczną platformę konfederacji lub federacji.

⁸⁴ Zob. W. Sukiennicki, *Początki Ober-Ostu i sprawa Konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915–1916*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1974, z. 28, s. 99–104; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983; Z. Ponarski, *Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915–1916*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1998, nr 10, s. 56–67; R. Lopata, *W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915–1916)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia: studia historica”, 2001, vol. 8, s. 155–171; С.П. Марозаў, *Ідэя рэспубліцы Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай думцы часоў Першай сусветнай вайны*, „Вестнік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы”, Гродна 2015, nr 1, s. 63–80.

⁸⁵ Ф. Турук, *Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белоруссов*, Мінск 1994, s. 88.

⁸⁶ А. Луцкевіч, *Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы*, Мінск 2003, s. 80–81.

Na początku projekt Konfederacji WKL miał zwolenników wśród polskich, litewskich i żydowskich organizacji politycznych i niemiecka administracja poparła ten projekt jako przeciwwagę dla silnego polskiego wpływu na życie polityczne w regionie⁸⁷. Jednak z upływem czasu narodowe interesy politycznych podmiotów planowanej konfederacji okazały się nie do pogodzenia z powodu ideologicznych rozbieżności. Ponadto koncepcja konfederacji WKL już nie wystarczała niemieckiemu rządowi, który postanowił wesprzeć indywidualne projekty krajowe.

Niemiecki rząd uważał Białorusinów za naród niemający perspektyw i sądził, że utworzenie państwa białoruskiego jest mało prawdopodobne. W memoriale, wydanym 12 maja 1916 roku, radca do spraw terytoriów wschodnich E. von Beckerath przy Naczelnym Dowództwie na wschodzie, pisał: „Białorusini nie zdradzali nigdy dążności do samodzielności państwowej [...]. Na zachodzie, wraz z wyznaniem rzymskokatolickim, przyjęli kulturę polską, na wschodzie wraz z prawosławiem – rosyjską [...]. Pewne dążności separatystyczne, uprawiane przez kilku archeologów i literatów, należy zaliczyć do spraw lokalnych, nie posiadających politycznego znaczenia”⁸⁸.

Pomimo trudności, nielicznego ośrodka białoruskiego i braku wsparcia ze strony władz niemieckich, białoruscy działacze społeczni i polityczni liczyli na poparcie swoich projektów na arenie międzynarodowej. W kwietniu i czerwcu 1916 roku białoruscy delegaci uczestniczyli w konferencji narodów Rosji w Sztokholmie i Lozannie w celu przyciągnięcia uwagi Europy i Ameryki dla sprawy białoruskiej. Członkowie Ligi Narodów Nierosyjskich wysłali 9 maja 1916 roku do prezydenta USA Woodrowa Wilsona apel o pomoc i ochronę przed asymilacją (rusyfikacją). Został on podpisany m.in. przez W. Łastouskiego i J. Saławieja⁸⁹.

Na konferencji w Lozannie w dniach 27–29 czerwca 1916 roku Białorusini i Litwini przygotowali oddzielne raporty. Niemieckie władze *Ober Ost* zezwoliły na udział w konferencji dwóm białoruskim politykom – W. Łastouskiemu i I. Łuckiewiczowi⁹⁰. Właśnie podczas III Kongresu zgłoszony został pomysł utworzenia Stanów Zjednoczonych od Morza Bałtyckiego do Czarnego. Idea przyszłej niezależności państwowej póki co nie była jasno

⁸⁷ А.Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польшкі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.*, СПб. 2004, s. 266.

⁸⁸ L. Abramowicz, *Litwa podczas wojny: zbiór dokumentów, uchwał, odezw i t. p.*, Warszawa 1918, s. 10.

⁸⁹ *Liga der Fremdvölker Russlands Beschwerde gegen die russische Regierung; An den Präsidenten der Vereinigten Staaten von Amerika, Mr. Woodrow Wilson*, Washington 1917, s. 14.

⁹⁰ S. Zetterberg, *Die Liga der Fremdvölker Rußlands 1916–1918: ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Rußlands im Ersten Weltkrieg*, Helsinki 1978, s. 113, 126.

wyrażona i Białorusini przedstawili koncepcję konfederacji Białorusi, Litwy, Łotwy i Ukrainy. Planowano, że przyszła Konfederacja czterech narodów będzie przeciwagą zarówno dla rusyfikacji, jak i polonizacji. Białoruskie memorandum wyrażało nadzieję, że niezależnie od wyników wojny „narody europejskie przyjdą nam z pomocą w zapewnieniu Białorusi wszystkich jej praw politycznych i kulturalnych, które dadzą naszemu narodowi możliwość swobodnego rozwoju jego sił umysłowych, duchowych i ekonomicznych oraz pozwolą mu być panem na swej własnej ziemi”⁹¹. Udział białoruskich przedstawicieli w tych konferencjach pozwolił po raz pierwszy ogłosić białoruską sprawę na międzynarodowym forum.

Litwini jednak, nawet na początku 1916 roku, zaczęli odchodzić od idei Konfederacji WKL, skłaniając się ku idei utworzenia państwa litewskiego. Podczas narad organizacji litewskich i łotewskich w Kownie 6 stycznia 1916 roku powstał Litewski Komitet Główny, który ogłosił niepodległość WKL, jednak już nie w ramach konfederacji z Białorusią. Białorusinom proponowano przyłączenie się do przyszłego państwa jako trzeciej autonomicznej części, po Litwinach i Łotyszach⁹². 10 czerwca 1916 roku Litwini złożyli memorandum niemieckiemu Naczelnemu Dowództwu na Wschodzie, w którym podkreślano zasadę samostanowienia narodów i odrębne cechy narodu litewskiego⁹³. W tym przypadku Litwini starali się pokazać, że tylko Litwa ma prawo do dziedzictwa politycznego WKL, a Białorusinom proponowano podjęcie samodzielnej decyzji o własnym losie. To mogło pozbawić przyszłą białoruską państwowość uzasadnienia historycznego w oczach europejskich politycznych kręgów jako spadkobierczynię WKL, a więc mogło także odebrać jej legitymizację. Na konferencji w Lozannie litewska delegacja wyraziła zamiar utworzenia niezależnego państwa. Stało się jasne, że idea białorusko-litewskiej konfederacji ustąpiła koncepcji niepodległej Litwy ze stolicą w Wilnie.

Ważną rolę we wzmacnieniu pozycji ruchu litewskiego w międzynarodowym kontekście odegrało poparcie spoza terytoriów okupowanych, zwłaszcza z USA i Szwajcarii. W Stanach Zjednoczonych zwołano 21–23 października 1914 roku Narodowy Kongres Litwinów⁹⁴. 7 maja 1915 roku we Fryburgu utworzony został komitet „Lithuania”, który wspierał litewskich więźniów i ofiary wojny. Po przeprowadzce litewskiego Biura Informacji (*Bureau d'Information de Lithuanie*) pod kierownictwem Juozasa Gabrysa z Paryża

⁹¹ L. Abramowicz, *Litwa podczas wojny...*, s. 121–124.

⁹² А. Станкевіч, *Выбранае*, Мінск 2008, s. 262.

⁹³ P. Klimas, *Der Werdegang des Litauischen Staates von 1915 bis zum Bildung der provisorischen Regierung in November 1918*, Berlin 1919, s. 23–25.

⁹⁴ W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*, Berlin 1962, s. 265.

do Lozanny miasto to stało się prawdziwym ośrodkiem politycznym Litwinów za granicą⁹⁵. Ogromną rolę w prowadzeniu litewskiej propagandy politycznej odegrały miesięczniki „Pro Lithuania” (w języku francuskim) i „Litauen” (w języku niemieckim), gdzie umieszczono takie materiały jak: „Na konferencji w Lozannie”, „Przyszłość Litwy” i inne⁹⁶.

Równocześnie polscy wileńscy działacze w warunkach antypolskiej tendencji niemieckiej polityki okupacyjnej, wobec aktywizacji ruchów litewskiego i białoruskiego i nieudanych prób rozwijania pomysłów odrodzenia WKL, zaczęli myśleć o połączeniu Litwy i Polski jako polsko-litewskiej federacji na wzór przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Michał Römer podkreślił, że w ramach federacyjnej Rzeczypospolitej historyczna Litwa zachowa swoją państwową odrębność⁹⁷. Tymczasem niemiecki generał-gubernator Hans Beseler ogłosił w Warszawie w imieniu Niemiec i Austro-Węgier Akt 5 listopada 1916 roku mówiący o powstaniu Królestwa Polskiego. Jednak, aby uniknąć konfliktu z władzami *Ober Ost*, przyszłe granice Polski nie były jasno określone⁹⁸. Niemieckie dowództwo wojskowe dążyło do zachowania integralności terytorialnej obszaru *Ober Ost* i nie chciało cedować tych ziem przysłemu państwu polskiemu. Berlin planował, że ogłoszenie niepodległości Polski zmusi w ten sposób Rosję do zawarcia separatystycznego pokoju. Tak się jednak nie stało⁹⁹. Niejasność co do wschodnich granic przyszłego państwa polskiego oraz możliwość rozszerzenia Polski na Wschód mogły jednak odegrać swoją znaczącą rolę w przyszłych negocjacjach.

Dla polskich miejscowych działaczy ogłoszenie Aktu 5 listopada 1916 roku, w którym nie zostały zdefiniowane granice państwa polskiego, stało się sygnałem do aktywizacji działań w sprawie ewentualnego przystąpienia białoruskich i litewskich terytoriów do przyszłej Polski. Pod koniec 1916 roku Władysław Studnicki pisał:

„Polska, utworzona przez państwa centralne, [...] będzie w stanie przeciwstawić się zagrożeniom ze strony Rosji, jeśli włączy większe terytoria Litwy [...].

⁹⁵ B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation, 1915–1918*, Ph. D. Diss., Universität Abo 1935, s. 41–43.

⁹⁶ *Pro Lithuania: Litauen in historischer, ethnographischer und wirtschaftlicher Beziehung*, Berlin 1918, s. 91; *Litauen, 1916–1918*, nr 1–24.

⁹⁷ J. Sawicki, *Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 1998, s. 131; Р. Мікніс, *Першая сусветная вайна і адбудова дзяржаўнасці гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі) у канцэпцыі Міхала Ромэра*, „Палітычная сфера”, 2016, nr 24 (1), s. 94–105.

⁹⁸ *Verordnungsblatt für das General-Gouvernement Warschau*, nr 52, An die Bewohner des General-Gouvernement Warschau 5 XI 1916.

⁹⁹ Zob. L. Grosfeld, *Gospodarcze motywy i cele polityki państw centralnych wobec sprawy polskiej (1914–1916)*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1, s. 31–68.

Uważamy, iż należy podjąć polityczne działania dotyczące zjednoczenia Litwy i Korony. Dla nas, Polaków, minimalnym wymogiem jest dołączenie historycznej części Litwy (wileńska, grodzieńska i części katolickiej mińskiej guberni). A dla naszych rodaków z guberni kowieńskiej i wschodnich ziem mińskich złączenie się z Koroną jest jedynym ratunkiem zarówno od germanizacji, jak i rusyfikacji¹⁰⁰.

Białoruskie interesy narodowe nie były brane pod uwagę. W 1915 roku Leon Wasilewski w rozprawie *Stosunki kulturalne i narodowe w tzw. zachodniej Rosji* w ogóle nie brał pod uwagę Białorusinów jako czynnika politycznego, mówiąc o ich niskim narodowo-politycznym poziomie. Autor uważał Białorusinów za „bezkształtny materiał etnograficzny”, który może być łatwo zrusyfikowany: „Wśród narodów bez znacznej historycznej przeszłości, bez licznej inteligencji, bez rozwiniętej kultury narodowej brak świadomości narodowej raczej będzie zastąpiony jednym wyznaniem religijnym. W typowej formie mamy następującą sytuację na Białorusi, gdzie ludność katolicka, nie tylko na zachodzie, utożsamia się z Polską¹⁰¹”.

Rewolucja lutowa w Rosji zmusiła niemieckie władze okupacyjne do skorygowania swoich planów pod kątem utrzymania delikatnej narodowościowej równowagi na obszarze *Ober Ost*. Od marca 1917 roku głównym kierunkiem w polityce wschodniej Niemiec było wsparcie litewskiego ruchu narodowego. Wygrał litewski projekt etnograficznej Litwy, wspierany przez Berlin, przeciwny białoruskiemu projektowi historycznej Litwy jako nawiązania do tradycji WKL. A. Łuckiewicz wspominał: „Na początku 1917 roku Litwini gwałtownie zmienili swoją politykę: złożono im konkretne propozycje z Berlina, które nie uwzględniały białoruskiej sprawy, bo Niemcy nie chcieli konfliktu z mocarną Rosją na tym tle, Litwini zaś przyjęli te propozycje i zerwali wszelki związek z Białorusinami, trzymając się tylko Niemiec. Oddzielili się także od innych narodowości w kraju: Polaków, Żydów. Wynikiem litewsko-niemieckiej współpracy było stworzenie litewskiej państwowej rady (Taryba) w Wilnie jako suwerennego organu Litwy, rozumiejąc pod pojęciem Litwa również i białoruskie ziemie okupacji niemieckiej w 1915 roku¹⁰²”.

Dlaczego niemiecka okupacyjna władza nie poparła konfederacyjnych planów Białorusinów? Na to pytanie nie można udzielić jasnej i wyczerpującej odpowiedzi. Z jednej strony było to spowodowane faktem, iż pierwotny plan w Berlinie tak naprawdę nie przewidywał stworzenia dużego niezależnego

¹⁰⁰ А.Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.*, СПб. 2004, s. 320.

¹⁰¹ L. Wasilewski, *Die nationalen und kulturellen Verhältnisse im sogenannten Westrussland*, Wien 1915, s. 16.

¹⁰² А. Луцкевіч, *Да гісторыі беларускага руху...*, Мінск 2003, s. 82.

państwa, ponieważ ostatecznie były wypracowane inne plany odnośnie politycznej i terytorialnej przyszłości Europy Wschodniej, zwłaszcza ziem białoruskich. Po drugie, pod względem terytorialnym, białoruski projekt konfederacji WKL (lub federacji projektu „Bałtyku–Morza Czarnego”), mówiący o złączeniu wszystkich ziem białoruskich (a terytorium to było podzielone przez linię frontu), a więc nie tylko tych zajętych przez Niemcy, naruszał interesy Rosji, z którą Niemcy starali się zawrzeć traktat pokojowy. Po trzecie, osobny polityczny potencjał białoruskiej narodowej koncepcji na tle rosnącej fali polskiego i litewskiego nacjonalizmu w tym czasie był jeszcze zbyt słaby.

Niemожność realizacji idei odrodzenia państwowości w formie WKL doprowadziła do zmian podejścia białoruskich działaczy do kwestii państwowo-terytorialnej. W. Łastouski, który stał na czele „Związku niepodległości i niepodzielności Białorusi” (czerwiec 1917), wystąpił z narodową koncepcją złączenia podzielonej przez front Białorusi w „jeden ciągły i niezależny organ”. Zaprzeczając idei utworzenia konfederacji WKL, organizacja proponowała utworzenie niezależnego państwa o ustroju republikańskim, przeprowadzenie białorusyfikacji w szkołach, zapewnienie praw mniejszości narodowych. Zachęcała, by przedstawiciele białoruskiego narodu „z obu stron frontu” zostali dopuszczeni do konferencji pokojowej, i żeby uznała ona niepodległość Białorusi. Wyrażała nadzieję, że polskie społeczeństwo nie będzie przeszkadzać Białorusinom w budowie kultury i własnego dziedzictwa narodowego. Uznając prawa niepodległości litewskiego narodu, organizacja przeciwstawiała się litewskim żądaniom aneksyjnym. Jednocześnie uznawała zasadność federacyjnych związków z sąsiednimi narodami (szczególnie ideę „federacyjnego państwa Białorusko-Ukraińskiego”)¹⁰³.

Tymczasem, jeszcze 18–22 września 1917 roku w Wilnie, za zgodą władz niemieckich, została zwołana litewska konferencja polityczna, na której wybrano Radę Litewską (*Lietuvos Taryba*). 21 września 1918 roku została jednogłośnie przyjęta uchwała w sprawie budowy niepodległego i demokratycznego państwa litewskiego¹⁰⁴. Wkrótce, 16 lutego 1918 roku, Taryba ogłosiła niepodległość Litwy ze stolicą w Wilnie.

Niestety, Białorusini nie byli w stanie przeciwstawić się uzgodnionym pozycjom stron polskiej i litewskiej. Niemieckie przywództwo *Ober Ost* stawiało na polskie i litewskie projekty narodowe. A. Łuckiewicz, z poczuciem zdrady ogólnokrajowej idei przez Litwinów, napisał w lipcu 1917 roku:

¹⁰³ А. Сідарэвіч, *Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі*, w: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, t. 6, cz. 1, Мінск 2001, s. 439.

¹⁰⁴ *Lietuva vokiečių okupacijoje pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918: lietuvos nepriklausomos valstybės genėzė: dokumentų rinkinys*, red. E. Gimžauskas, Vilnius 2006, s. 159–160.

„Na początku po przybyciu Niemców Białorusini uczciwie realizowali swoją politykę solidarności z Litwinami. Teraz trzeba prowadzić ją niezależnie, dbając tylko o swoje interesy narodowe, w tym – zwycięstwo niemieckiej polityki: była w stanie rozbić całość tego kraju na wrogie sobie narodowości”¹⁰⁵.

Ważnym powodem braku wsparcia dla białoruskiego ruchu narodowego ze strony niemieckich władz była mała ilość białoruskich ośrodków poza granicami Wilna. Kilka oddziałów Białoruskiego towarzystwa ofiarom wojny i kilkadziesiąt białoruskich szkół podstawowych rozsianych w kraju to było stanowczo za mało, by przekazać program wąskiego kręgu białoruskiej inteligencji do miejscowej ludności z małych miast i wsi. Brak potencjału ludzkiego, konsolidacyjnych pomysłów oraz finansowania dostrzegały również niemieckie władze okupacyjne. Theodor von Heppe, szef okręgu Białystok – Grodno, później zarządu wojskowego Litauen, w swoich wspomnieniach zauważył, że M. Hoffmann, szef Sztabu Generalnego, pod koniec października 1916 roku przekazał mu raport na temat rozwoju sprawy białoruskiej (oryg. *Befehl über der Entwicklung der weissruthenischen Angelegenheit*). T. von Heppe pisał, że większość mieszkańców wsi jego okręgu bardziej martwiło tylko jedno: żeby pozostawiono ich jak najszybciej w spokoju, by mogli zająć się swoją zniszczoną przez wojnę gospodarką, a nie politycznym losem kraju¹⁰⁶.

Rewolucja październikowa i objęcie władzy przez bolszewików w Rosji bardzo wyraźnie postawiło kwestię dalszych losów ziem białoruskich, będących pod zarządem *Ober Ost*. Zmiana stanowiska niemieckiego rządu wobec przyszłości narodu białoruskiego spowodowana była rozpoczęciem rozmów pokojowych 20 listopada 1917 roku w Brześciu Litewskim. Jedną z najważniejszych była kwestia „samostanowienia narodów”. Strona niemiecka domagała się uznania prawa do samookreślenia Kurlandii, Litwy, Polski i przewidywała „ochronę” interesów narodów. Przedstawiciele delegacji radzieckiej sprzeciwili się możliwości samostanowienia pod okupacją i zażądali wycofania wojsk niemieckich z okupowanych terytoriów. W tym przypadku tylko od Białorusinów niemieckie przywództwo wojskowe nie otrzymało deklaracji o chęci „samostanowienia”.

W takich okolicznościach 25–27 stycznia 1918 roku odbyła się w Wilnie Konferencja Białoruska. Niezależne projekty „Związku...” nie były poparte przez białoruskich działaczy Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny, którzy pozostali po stronie konfederacji. W uchwale konferencji został ogłoszony zamiar, żeby „okupowane ziemie białorusko-litewskie utworzyły suwerenne, demokratyczne państwo, składające się z dwóch głównych krajowych

¹⁰⁵ А. Луцкевіч, *Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы*, Мінск 2003, s. 232.

¹⁰⁶ BArch-MA, f. 196 Nachlass von Heppe, sygn. 1, Lebeserrinerungen von T. von Heppe, *Im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, s. 102–103.

autonomicznych obszarów: białoruskiego i litewskiego, w ścisłym związku z niezależną Kurlandią¹⁰⁷. W dokumencie podkreślono potrzebę przyłączenia ziem białoruskich, które znalazły się po stronie rosyjskiej, „w imię prawa do niepodzielności narodu białoruskiego, przeciętego linią frontu”¹⁰⁸. Tak więc niemieckie przywództwo otrzymało wsparcie dla swojego politycznego kursu o odłączeniu od Imperium Rosyjskiego od części przedstawicieli wszystkich narodów okupowanych ziem *Ober Ost*. Na konferencji była wybrana Wileńska Rada Białoruska na czele z A. Łuckiewiczem, której Białoruski Komitet Narodowy przekazał swoje uprawnienia.

Po niemieckiej ofensywie 18 lutego 1918 roku i ogłoszeniu niepodległości Litwy 16 lutego 1918 roku stało się jasne, że plany utworzenia konfederacyjnego litewsko-białoruskiego państwa nigdy nie zostaną zrealizowane. Białoruski projekt narodowy nie został uwzględniony w ramach negocjacji w Brześciu, ani po stronie niemieckiej, ani rosyjskiej. Wraz z ogłoszeniem 16 lutego 1918 roku utworzenia Republiki Litewskiej Wileńska Rada Białoruska, na czele z A. Łuckiewiczem, stała całkowicie na pozycjach wspierania idei niepodległości. A. Łuckiewicz pisał później o sprawie białoruskiej, że „tworzona była rękami społeczeństwa białoruskiego, które wspierało te idee. I za każdym razem, kiedy ta sprawa była podjęta przez obce władze – czy to niemieckie, czy «średniolitewskie», czy inne – za każdym razem obca opieka kończyła się dla nas [...] katastrofą”¹⁰⁹.

Tak więc podczas okupacji niemieckiej, faktycznie do początku 1918 roku, białoruska kwestia i białoruskie terytorium rozpatrywane były zarówno przez pryzmat geopolitycznych planów Berlina, jak i narodowościowej polityki dowództwa wojskowego na Wschodzie oraz w ścisłym związku ze skutkami polskich i litewskich państwowotwórczych procesów. Początek I wojny światowej doprowadził do przekształcenia „polskiej kwestii” z wewnętrznej sprawy Rosji, Niemiec i Austro-Węgier w istotny problem stosunków międzynarodowych. Każda z walczących stron starała się rozegrać „polską kartę” dla wzmocnienia swoich pozycji. Oczywiście, wszystko to przyczyniło się do rewitalizacji polskiego ruchu narodowego. Jednak po utworzeniu Królestwa Polskiego w listopadzie 1918 roku pod kontrolą Niemiec i Austro-Węgier, niemieckie przywództwo postanowiło przejść do aktywniejszej polityki w odniesieniu do innych projektów narodowych, traktując je jako przeciwwagę dla wyjątkowo silnego pod względem politycznym i kulturowym czynnika polskiego.

¹⁰⁷ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 325, оп. 1, д. 16, к. 16–17. Рэзальюцыя канферэнцыі 25–27 студзеня 1918 г. у Вільні.

¹⁰⁸ А. Луцкевіч, *Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы*, Мінск 2003, s. 83.

¹⁰⁹ У. Ляхоўскі, А. Чарнякевіч, „А хто там ідзе?” *Беларускі рух намяжы XIX і XX стагоддзяў і пачаткі ідэі незалежнасці Беларусі*, „Arche” 2017, nr 4, s. 104.

Dla Niemiec priorytetem było wspieranie Litwinów. Główną przyczyną było to, że Białorusini i ich terytoria etniczne zostały rozdzielone linią frontu. Rozproszenie białoruskiego ruchu narodowego uniemożliwiało ideowe i organizacyjnie skonsolidowanie sił krajowych do opracowania koncepcji niezależnego państwa narodowego. W ciągu trzech lat okupacji przedstawiciele polskich, litewskich i ukraińskich kręgów narodowych zgłaszali roszczenia względem ziem białoruskich. Białoruscy narodowi działacze przeszli od koncepcji państwa federacyjnego do własnego, niepodległego białoruskiego państwa narodowego. W ramach „Ligi nierosyjskich narodów Rosji”, którą Litwini wykorzystali do deklaracji utworzenia niezależnego państwa, Białorusini nie byli w stanie uzyskać na międzynarodowej arenie podczas konferencji Narodów Rosji w Sztokholmie i Lozannie wystarczającej uwagi dla sprawy białoruskiej.

Geopolityczne zmiany wywołane rewolucją lutową i faktycznym rozpadem Imperium Rosyjskiego, a także dążenia Niemiec do zawarcia odrębnego pokoju, aby móc dzięki temu uzyskać strategiczną przewagę na zachodnim froncie, wpłynęły również na to, iż polityka niemiecka nie stała się bardziej otwarta w stosunku do białoruskiej kwestii. Dla władz niemieckich było jasne, że terytoria białoruskie będą wyraźnie w centrum przyszłych negocjacji.

Rozmowy pokojowe między Rosją a państwami centralnymi związku w Brześciu Litewskim pod koniec 1917 i na początku 1918 roku oraz podpisany 3 marca 1918 roku traktat pokojowy w Brześciu miały wpływ na przebieg procesów politycznych na Białorusi, dzieląc ją na trzy części między Niemcy, Rosję a Ukrainę. Jednak poszerzenie okupacji niemieckiej na wschodzie po natarciu w lutym 1918 roku, które umożliwiło komunikację między wileńskimi i mińskimi działaczami narodowymi, ogłoszenie niepodległości przez Litwę i Ukrainę, wyjście bolszewików z terytorium Białorusi w wyniku przerwania negocjacji w Brześciu Litewskim, nawet zakaz zabierania głosu przez białoruskich przedstawicieli oraz zmiana sytuacji politycznej – wszystko to przyczyniło się do tego, by białoruska elita polityczna podjęła konkretne kroki, które ostatecznie doprowadziły do ogłoszenia 25 marca 1918 roku Białoruskiej Republiki Ludowej¹¹⁰.

¹¹⁰ Zob.: Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі, red. С. Шупа, Вільня–Менск–Нью-Йорк–Прага 1998, Т. 1, Кн. 1; Д. Міхалюк, *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці*, Смаленск 2015; А.Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.*, СПб. 2004; А. Латышонак, *Жаўнеры БНР*, Беласток 2009; Э. Гімжаўскас, *Беларускі фактар пры фарміраванні літоўскай дзяржавы ў 1915–1917 гг.*, Беласток–Вільня. А.У. Унучак, „Наша ніва” і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.), Мінск 2008; А. Чарнякевіч, *БНР. Триумф побежденных*, Минск 2018; А. Чарнякевіч, *Нараджэнне беларускай Гародні: 3 гісторыі нацыянальнага руху*

Niemiecka polityka narodowościowa wobec Białorusinów w okresie I wojny światowej

W sytuacji, gdy niemieckie przywództwo stanęło przed wyzwaniem zarządzania regionem wieloetnicznym i na pierwsze miejsca awansowało równoważenie własnych (niemieckich) geopolitycznych aspektów z narodowymi dążeniami lokalnych elit, białoruscy działacze społeczni rozpoczęli prace na rzecz społeczno-kulturowego rozwoju.

Na okupowanych terytoriach *Ober Ost* deklarowano zasadę jednakowego podejścia do wszystkich narodowości, którą zatwierdził P. von Hindenburg 22 grudnia 1915 roku w „Głównych założeniach odrodzenia szkolnej sprawy”¹¹¹ oraz w zatwierdzonej dodatkowej decyzji z dnia 16 stycznia 1916 roku¹¹². Język białoruski oficjalnie uznano za równouprawniony z innymi językami (polskim, litewskim, łotewskim, jidysz). W dokumencie podkreślano, że „język białoruski nie jest identyczny z rosyjskim” i ma prawo do nieograniczonego wykorzystania w nauczaniu. Należy zauważyć, że język białoruski po raz pierwszy stał się w ten sposób językiem wykładowym. Wcześniej w okresie Imperium Rosyjskiego edukację można było pobierać tylko w języku polskim lub rosyjskim. W rozporządzeniu *Ober Ost* o strukturze administracji z dnia 7 czerwca 1916 roku ponownie stwierdzano, że wszyscy mieszkańcy okupowanego kraju powinni mieć takie same prawa¹¹³.

Oficjalny zakaz używania języka rosyjskiego w edukacji szkolnej oraz w instytucjach publicznych, a także pozwolenie na nauczanie w języku ojczystym lub niemieckim miało wpływ na otwarcie białoruskich szkół podstawowych, które wyraźnie popierali białoruscy narodowi działacze¹¹⁴. W okresie okupacji zostały otwarte tylko początkowe szkoły białoruskie. Pierwsza szkoła białoruska została otwarta w Wilnie 13 listopada 1915 roku¹¹⁵.

1909–1939 гадоў, Мінск 2015; *Шляхамі БНР: да 100-годдзя абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі*, red. I. Соркіна, С. Харэўскі, Гродна 2018; *Беларуская народная рэспубліка – крок да незалежнасці: да 100-годдзя абвяшчэння*, А. Каваленя і інш., Мінск 2018; С.А. Трацяк, *Брэсцкі мір і грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі: лістапад 1917 – студзень 1919 г.*, Мінск 2009; З. Шыбека, *Чаму Вільня не стала сталіцай БНР*, w: *Шляхамі БНР: да 100-годдзя абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі*, red. I. Соркіна, С. Харэўскі, Гродна 2018, s. 7–19 i n.

¹¹¹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 7, poz. 48 (Anlage), Grundlegende Richtlinien zur Wiederbelebung des Schulwesens, 22 XII 1915.

¹¹² H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 110–112.

¹¹³ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 34, poz. 259, Verwaltungsordnung für das Etappengebiet im Befelsbereich des Oberbefehlshabers Ost (Ober Ost). 07 VI 1917.

¹¹⁴ Szczegóły dot. rozwoju edukacji szkolnej: У.В. Ляхоўскі, *Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі (1915–1918 гг.)*, Беласток–Вільня 2010, s. 340.

¹¹⁵ Ю. Весялоўскі, *Беларусь у Першай сусветнай вайне*, Беласток–Гродна, 1996, s. 94.

(dzielnica Zareczcza). Według oficjalnych niemieckich statystyk, w październiku 1916 roku w strefie *Ober Ost* było otwarte 8 szkół białoruskich, do których uczęszczało 144 uczniów, w marcu-kwietniu 1918 roku było już 89 szkół i 3266 uczniów. W październiku 1916 roku, w porównaniu do polskich i białoruskich szkół, litewskie szkoły stanowiły 2,1% w okręgu Wilno-Suwałki, i 0,8% w okręgu Białystok-Grodno, w 1918 roku odpowiednio 1,9 i 21,2%. W sumie, tylko 1% szkół w *Ober Ost* w październiku 1918 roku było białoruskich, w 1916 roku – 6,5%. Niemieckie statystyki przedstawiały ilość szkół następująco: w październiku 1916 roku – 8 szkół białoruskich, 385 polskich i 260 litewskich; w kwietniu 1918 roku – 89 białoruskich, 299 polskich i 710 litewskich szkół. 79 białoruskich szkół było zlokalizowanych w okręgu Białystok-Grodno¹¹⁶.

Skala szkolnictwa białoruskiego była nieporównywalnie mała z rozbudową polskich szkół. Pod koniec 1915 i na początku 1916 roku tylko w Wilnie, dzięki staraniom Polskiego Komitetu, kierowanego przez Witolda Węśławskiego, oraz znacznemu dofinansowaniu polskiej działalności kulturowej działały 4 gimnazja (815 uczniów), 8 szkół powszechnych (1060 uczniów), 30 szkół elementarnych (4500 uczniów). W powiatach wileńskim, trockim, lidzkim, święcickim powstały 102 szkoły, do których uczęszczało około 6000 dzieci, w tym też Białorusinów¹¹⁷.

Do przygotowania białoruskich i litewskich nauczycieli podczas okupacji w strefie *Ober Ost* istniało 13 seminariów pedagogicznych (8 litewskich i 5 białoruskich), w których przeszkolono ponad 500 nauczycieli (odpowiednio 359 i 144). Hans Zemke podaje następujące dane o działalności 128 ogólnych kursów edukacyjnych, na które uczęszczało więcej niż 2 tys. chętnych. W grudniu 1917 roku w strefie *Ober Ost* pracowało ponad 1700 nauczycieli¹¹⁸. Pierwsze seminarium pedagogiczne dla białoruskich nauczycieli powstało w październiku 1916 roku w Swisłoczy, a dyrektorem został były redaktor katolickiego miesięcznika „Biełarus” Baliaslau Paczobka.

T. von Heppe, szef etapowej komendatury *Dziareczyn (Etappen-Kommandatur Dereczyn)*, później okręgu Białystok-Grodno i szef złączonego okręgu wojskowego Litauen, pisał w swoich wspomnieniach o problemach

¹¹⁶ Pełna oficjalna niemiecka statystyka o ilości szkół podstawowych w strefie *Ober Ost* według ich wyznania, narodowości, etnicznego składu uczniów, języka ojczystego, stosunków białoruskiego, litewskiego i polskiego szkolnictwa: H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 101–104.

¹¹⁷ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, s. 132.

¹¹⁸ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 81–82.

w szkołach białoruskich. Podział ludności według kryterium religijnego „Polak-katolik” i „prawosławny-Rosjanin”, doprowadził do tego, że w nowej białoruskiej szkole w Dziareczynie językiem wykładowym i tak był polski¹¹⁹.

W celu prowadzenia dydaktyki w latach 1916–1918 roku, dzięki wileńskim wydawnictwom (gazety „Homan”, BNK, W. Łastouskiego) szybko zorganizowano druk białoruskojęzycznych podręczników, elementarzy, książek dla dzieci, białoruskiej pisowni itp.

Znaczenie wydanych 22 grudnia 1915 roku „Głównych założeń odrodzenia szkolnej sprawy” odnosiło się nie tylko do oświaty. Jednocześnie bowiem szkolnictwo narodowe (białoruskie i litewskie) przyspieszało proces konsolidacji narodowej jako przeciwwaga do polskich wpływów kulturowych. Chodziło głównie o prawosławnych Białorusinów, ponieważ Białorusini-katolicy znajdowali się w polskim środowisku kulturowym za pośrednictwem Kościoła.

Kontynuacją „Głównych przepisów...” było pozwolenie przez władze niemieckie na publikację gazet w językach narodowych. Początek odrodzenia białoruskiej prasy zaczął się od gazety „Homan”, która od 15 (28) lutego 1916 roku zaczęła ukazywać się w Wilnie, pod redakcją W. Łastouskiego, a od nr 33 (125) z dnia 24 kwietnia 1917 roku – pod redakcją J. Saławieja. „Homan” stał się jedyną białoruskojęzyczną gazetą w okresie okupacji, czasopisma „Luczynka” [„Лучынка”], „Sacha” [„Саха”], gazeta „Dzisiejsza Białoruś” zawiesiły swoją działalność, a ostatni numer „Naszej Niwy” przypadał na 7 sierpnia 1915¹²⁰ roku. „Homan” stał się przykładem gazety, poruszającej prawa narodu na drukowanie prasy w języku ojczystym. Zajęła miejsce wśród litewskojęzycznego wydania „Dabartis” (Współczesność), polskiego „Dziennika Wileńskiego”, żydowskiej gazety „Letzte Nai's” (Aktualności), łotewskiego „Dzimtenes Sinas”.

„Homan” jako następcą „Naszej Niwy” starał się skonsolidować Białorusinów o dwóch wyznaniach religijnych, a w przyszłości – wokół wspólnej idei narodowej. Dlatego gazeta, drukowana tylko w alfabecie łańskim, ukazująca się raz w tygodniu od 1 września 1916 roku, zaczęła pojawiać się też w cyrylicy (dwa razy w tygodniu, we wtorek i piątek). Nakład wynosił 3 tys. egzemplarzy¹²¹. Do 1918 roku gazeta „Homan” była jedyną białoruską gazetą na terytorium *Ober Ost*. Ostatnia, znana publikacja gazety (nr 62 [258]) została wydana 9 sierpnia 1918 roku.

¹¹⁹ BArch-MA, f. 196 Nachlass von Heppe, sygn. 1, Lebeserrinerungen von T. von Heppe, *Im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, s. 103.

¹²⁰ Н.Б. Цавлинский, *Белорусское национальное движение в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.)*, Минск 2001, s. 13.

¹²¹ Ю. Вітан-Дубейкоўская, *Газета „Гоман”, „Запісы”, Нью-Йорк 1975*, nr 13, s. 67.

Oprócz tego, że znaczną część gazety zajmowały oficjalne kroniki wydarzeń operacji wojskowych, rozkazy władz okupacyjnych, na łamach pojawiały się poglądy społeczno-politycznej pozycji białoruskich działaczy, sporo miejsca poświęcono materiałom historycznym i publicystycznym, które miały na celu rozpowszechnienie kultury białoruskiej. „Homan” nieustrudzenie dowodził zasadności politycznych dążeń białoruskich działaczy wileńskiego ośrodka: od Konfederacji WKL do niepodległej Białorusi.

Niemieckie władze okupacyjne wobec zorganizowanej polityki prasowej starały się utrzymać równy dystans, wykorzystując lokalną prasę do podtrzymywania stanu napięcia między różnymi narodowościami. Gazety stały się areną walk politycznych miejscowych narodów tego regionu, które broniły ich narodowych interesów, starały się zdobyć u niemieckich władz okupacyjnych poparcie dla swoich celów. Wśród polskiego społeczeństwa, według dziennika A. Szklennika¹²², krążyły pogłoski, że Niemcy założyli i finansują białoruską gazetę w celu wsparcia nie tylko Litwinów, ale także Białorusinów, aby osłabić pozycję Polski¹²³. I rzeczywiście, Friedrich Bertkau, szef działu prasowego Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie, w raporcie dla Sekretarza Stanu K. Helffericha pisał o potrzebie wspierania gazety „Homan” i „Dabartis”, by mogły swobodnie wyrażać swoje idee narodowe jako przeciwwagę dla Warszawy z jej „dążeniami do wielkiej Polski”. Recenzentem gazety „Homan” i całej prasy białoruskiej został Edmund Susemihl, były obywatel Imperium Rosyjskiego, a później landszturmist 47 Dywizji Piechoty i wojskowy urzędnik działu prasowego administracji Zarządu *Ober Ost*¹²⁴. To właśnie on został doradcą Ericha Ludendorffa w sprawach białoruskich i nadzorował tłumaczenie niemieckiego ustawodawstwa okupacyjnego na język białoruski¹²⁵.

Później używanie języka białoruskiego, jako prawa przynależnego Białorusinom jako odrębnemu narodowi, zaczęło znacznie się poszerzać. Zgodnie z rozporządzeniem z dnia 27 marca 1916 roku¹²⁶ Białorusini zaczęli dostawać paszporty w języku ojczystym. Zgodnie z dekretem z dnia 27 maja 1916 roku wiadomości dla społeczeństwa, które publikowane były do tej pory

¹²² Zob. o dzienniku A. Szklennika: J. Gierowska-Kałuża, *Białorusini wileńscy w przełomowym momencie 1915 roku w świetle zapisów wileńskiego kronikarza Aleksandra Szklennika*, w: *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie Wschodniej*, red. D. Michałuk, Ciechanowiec 2015, s. 153–170.

¹²³ А.Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй...*, s. 317.

¹²⁴ Тамże, s. 50.

¹²⁵ Więcej: A. Пашкевіч, А. Чарнякевіч, „Стары нямецкі агент” ці „Бацька радзіміцкага народу?”, „Arche” 2005, nr 4.

¹²⁶ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 18, poz. 147. Zusätze zur Verordnung über Einführung des Passzwanges im Gebiet des Oberbefehlshabers Ost vom 26.12.15, 26 III 1916.

w językach niemieckim, polskim, litewskim i jidysz, od 1 lipca zaczęto wydawać też w języku białoruskim¹²⁷. Rok później, 24 maja 1917 roku, w oficjalnym niemieckim rozporządzeniu przyjęto nowe niemieckie nazewnictwo dla oznaczenia Białorusi i Białorusinów. W celu wspierania rozwoju samoświadomości narodu białoruskiego nazwy *Weissrussland* i *Weissrussen* zostały wyrzucone. Szef sztabu administracyjnego H. von Brandenstein w swoim rozporządzeniu zmiany tłumaczył tym, że „teraz takie oznaczenie może stworzyć politycznie niepożądaną sytuację, w której Białorusini rozumiani będą wyłącznie jako osobna rosyjska narodowość, a nie jako odrębny naród”. Dlatego oficjalnie, w tym w prasie niemieckojęzycznej, wprowadzone zostały określenia *Weissruthenien* i *Weissruthenen*¹²⁸. Szef okręgu Białystok–Grodno T. von Heppe napisał w swoich wspomnieniach, że wprowadzenie do użytku nowego oznaczenia było osobistą inicjatywą E. Ludendorffa¹²⁹.

Badanie białoruskich ziem spotkało się z zainteresowaniem niemieckich naukowców. Dlatego, dzięki staraniom znanego sławisty i krytyka sztuki Albrechta Ippela, w Wilnie (1916) oraz w Wilnie i Mińsku (1918) zostały zorganizowane dwie wystawy białoruskiej sztuki. Tym wydarzeniom był też poświęcony szereg artykułów¹³⁰. Znany sławista z Wrocławia Rudolf Abicht przygotował artykuły na temat historii i kultury narodu białoruskiego, które drukował w gazetach „Homan”, „Wilnaer Zeitung”, „Zeitung der X. Armee”, przekładał dzieła Janki Kupały i Jakuba Kołasa. Wraz z Jankiem Stankiewiczem we Wrocławiu wydał podręcznik języka białoruskiego w alfabecie łacińskim, pt. *Prosty sposab stacca ũ karotkim čase hramatnym* („Łatwy sposób stać się w krótkim czasie piśmiennym”). Ponadto wykładał w seminarium pedagogicznym w Swisłoczy¹³¹.

W latach 1915–1918 został opublikowany szereg prac o charakterze naukowo-publicystycznym i etnograficznym, przygotowanych zgodnie z zaleceniami administracji *Ober Ost*¹³². W książce *Polska: rozwój i nowoczesność*

¹²⁷ LVIA, f. 641, op. 1, d. 958, k. 41. Telegram vom 14 VI 1916 nr 11121, Chefverwaltung Wilna-Suwalki – Oberbefehlshaber Ost.

¹²⁸ LMAVB RS, f. 23, d. 1/2, k. 307r. Abschrift. Oberbefehlshaber Ost (Oberquartiermeister), Hauptquartier, 24 V 1917.

¹²⁹ BArch-MA, f. 196 Nachlass von Heppe, sygn. 1, Lebeserrinerungen von T. von Heppe, *Im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, s. 103.

¹³⁰ LVIA, f. 1135, op. 23, d. 12, k. 22–33. Führer durch die Ausstellung Wilnaer Arbeitsstuben. 1916; LVIA, f. 1135, op. 21, d. 173, k. 129, *Die Wilnaer Ausstellung*, „Wilnaer Zeitung”, 27 VI 1916; A. Ippel, *Wilna – Minsk. Altertümer und Kunstgewerbe. Führer durch die Ausstellung der 10. Armee*, Wilna 1918, s. 40.

¹³¹ A. Deruga, *Z dziejów sprawy białoruskiej w latach 1917–1918*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, z. 4, s. 715.

¹³² *Das Litauen-Buch: eine Auslese aus der Zeitung der 10. Armee*, Wilna 1918; H. Eulenberg, H. Struck, *Skizzen aus Litauen, Weissrussland und Kurland*, Berlin 1916; W. Gaigalat,

oddzielny rozdział poświęcony był historii białoruskiej kwestii narodowej¹³³. W białoruskiej historiografii najbardziej znanym dziełem jest *Białoruś: kraj, ludzie, historia, gospodarka, kultura, literatura*, wydane w 1919 roku pod redakcją W. Jägera¹³⁴. Z przeznaczeniem dla niemieckiego odbiorcy zamówione zostało tłumaczenie opracowania historii ziem białoruskich autorstwa Mitrofana Downar-Zapolskiego¹³⁵.

Interesującym i wciąż mało zbadanym tematem dla historyków dziejów Białorusi okresu 1914–1918 roku są prace korespondentów wojennych w postaci „notatek podróżnych”, ujawniające przedstawienie Niemców na temat okupowanych terytoriów. W przeciwieństwie do pamiętników czy dzienników działaczy politycznych i społecznych, takie źródła pokazują inny, umysłowy poziom poprzedniego wyobrażenia i postrzegania przez Niemców „Wschodu” jako czegoś odrębnego. Raporty niemieckich działaczy społecznych, dziennikarzy, naukowców, w tym etnografów, miały na celu gromadzenie i popularyzację w Niemczech informacji na temat okupowanych terytoriów na Wschodzie. Przy wsparciu i zgodzie niemieckiej administracji *Ober Ost*, podróżowali, oceniając po drodze to, co widzieli: geograficzne warunki środowiska, zachowanie i utrzymanie miast, ilość osób w miastach i na wsi itp. W politycznym archiwum niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych znajduje się rękopis P.M. Baumgartena, który był świadkiem niemieckiej ofensywy w sierpniu i wrześniu 1915 roku¹³⁶. Staatsbibliothek w Berlinie także posiada niektóre tego typu źródła. Na przykład L. Weichert w grudniu 1915 roku odbył podróż na linii Chełm–Brześć Litewski–Białystok–Warszawa–Wilno–Libawa i przygotował pracę *Podróż wojenna jednego posłańca pokoju na front wschodni*¹³⁷. J.W. Wjoen opisywał swoją podróż na front wschodni jako zetknięcie z kulturowym zacofaniem Słowian i jednocześnie powód do skonstatowania kulturowej przewagi

Litauen: das besetzte Gebiet, sein Volk und dessen geistige Strömungen, Frankfurt a. M. 1917; O. Kessler, *Die Baltenländer und Litauen*, Berlin 1916; E.F. Müller, *Statistisches Handbuch für Kurland und Litauen. (Es sind statistische Mitteilungen über Westrußland: Brest–Grodno–Wilno–Wilejka–Lida–Stonim–Pruhany–Kobryn)*, Jena 1918; R. Schlichting, *Bilder aus Litauen*, Kowno 1917; K. Werbelis, *Russisch-Litauen: Statistisch-ethnographische Betrachtungen*, Stuttgart 1916.

¹³³ *Die Nationalitätenfragen: die Weissruthenen und die weissruthenische Frage*, w: *Polen: Entwicklung und gegenwärtiger Zustand*, Bern 1918, s. 880–889.

¹³⁴ W. Jäger, *Weißruthenien: Land, Bewohner, Geschichte, Volkswirtschaft, Kultur, Dichtung*, Berlin 1919.

¹³⁵ M.V. Downar-Zapolski, *Die Grundlagen des Staatswesens Weißruthenien*, Grodno 1919.

¹³⁶ PA AA, f. Verwaltung besetzter Gebiete in Russland, d. 21329. Bericht über eine Reise in Kurland, Litauen und Polen. 3. September bis 3. Oktober 1915, ausgeführt von P.M. Baumgarten.

¹³⁷ L. Weichert, *Kriegsfahrten eines Friedensboten an die Ostfront*, Hamburg 1916.

Niemców¹³⁸. Baron A. von Ardenne opisał natarcie w 1915 roku w książce „Jesień i zima 1915/1916 na froncie wschodnim”¹³⁹. Unikalnym źródłem jest sprawozdanie z podróży Wilhelma Feldmanna pt. *Razem z wojskiem księcia Leopolda Bawarskiego w głąb Białorusi*, sporządzone w okresie od lipca do września 1915 roku dla gazety „Berliner Tagesblatt”¹⁴⁰. Autor widział na własne oczy zajęcie ziem Białorusi na szlaku przez Warszawę, Modlin, opisywał swoje wrażenia z wsi na Grodzieńszczyźnie i w Puszczy Białowieskiej.

Z biegiem czasu zainteresowanie okupowanymi ziemiami na Wschodzie rosło w Niemczech. Dlatego redaktorzy niemieckich gazet za zgodą niemieckiego dowództwa wojskowego w Berlinie i w *Ober Ost* wysłali swoich korespondentów, aby pisali własną serię esejów i artykułów. F. Hartmann, w postaci 12 listów do przyjaciela, stworzył notatki pt. *Ober Ost. Spokojna podróż pewnego dziennikarza wojennego*, w której opisywał swoje wrażenia z białoruskich miast. Wśród ludzi, którzy żyli na terenach okupowanych, autor wyróżnił Białorusinów, opisując ich w następujący sposób: „Zarówno mało z Polakami, jak i z Rosjanami, Białorusini mogą być porównywalni”¹⁴¹. Takie komentarze podkreślały rozumienie istnienia odrębnego białoruskiego narodu. W listopadzie 1916 roku z polecenia „Frankfurter Zeitung” w podróż na ziemię białoruską wybrał się A. Feiler, który opisał ją w książce *Nowy Kraj: podróż przez Ober Ost*¹⁴². F. Wertheimer w pracy *Hindenburgs Mauer im Osten* (1916) opisywał Brześć Litewski, Pińsk, Baranowicze, Krewo, jezioro Narocz, Pastawy. Latem 1917 roku dziennikarz P. Listouski podróżował z Królewca przez Warszawę, Wilno, Kowno, Białystok, Grodno i Brześć. Opisy tych miejsc umieścił w swojej książce *Nowy Wschód: nasz przyszły przygraniczny region wokół wschodniego kraju Prus Wschodnich*¹⁴³. K. Strecker w swoich notatkach z podróży *Tropem zarządu Hindenburga* opisał swoją wyprawę do Puszczy Białowieskiej w listopadzie 1917 roku¹⁴⁴.

Kulturalno-oświatowa działalność Białorusinów w okresie okupacji niemieckiej otrzymała możliwość poszerzenia swojego oddziaływania,

¹³⁸ J.W. Wjoen, *Germanen oder Slaven? Die Mongolisierung Europas. Eindrücke eines Neutralen von einer Reise an die Ostfront und zu Hindenburg*, veröffentlicht als Artikelserie in „Dagbladet” Kristiania, „Nya Dagligt Allehanda” Stockholm und „Bergens Tidende”, Bergen, Berlin 1917.

¹³⁹ A. v. Ardenne, *Herbst und Winter 1915–1916 an der Ostfront*, Berlin 1917.

¹⁴⁰ W. Feldmann, *Mit der Heeresgruppe des Prinzen Leopold von Bayern nach Weißrussland hinein*, München, 1916.

¹⁴¹ Fr. Hartmann, *Ob-Ost. Friedliche Kriegsfahrt eines Zeitungsmannes*, Hannover 1917.

¹⁴² A. Feiler, *Neuland: eine Fahrt durch Ob. Ost*, Frankfurt a. M. 1917.

¹⁴³ P. Listouski, *Neu-Ost: Unser Zukunftsgrenzgebiet um Ostpreußens Ostrand; Fahrten durch Polen und Litauen unter deutscher Kriegsverwaltung*, Königsberg 1917.

¹⁴⁴ K. Strecker, *Auf dem Spuren Hindenburgischer Verwaltung. Erlebnisse und Ergebnisse einer Studienfahrt in Ob. Ost*, Berlin 1917.

dzięki czemu lata Wielkiej Wojny nie były dla kultury białoruskiej czasem straconym, ale raczej okresem rozwoju białoruskich szkół, edukacji i ruchu wydawniczego. Wycofywanie wszystkich struktur administracji okupacyjnej *Ober Ost* rozpoczęło się po wybuchu rewolucji w Niemczech w listopadzie 1918 roku. Formalnie kierowanie terytorium „starej okupacji” dawnych guberni wileńskiej i grodzieńskiej było przekazane przez władze niemieckie rządowi litewskiemu¹⁴⁵, ale w krótkim czasie władza na tych ziemiach przypadła Polsce. Organizacje, powstałe podczas I wojny światowej, kontynuowały swoją pracę pod polskim panowaniem w latach 20. w zachodniej Białorusi. Jednak większość białoruskich projektów narodowych, po wycofaniu się wojsk niemieckich z Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny (białoruska szkoła, białoruska drukarnia, gazeta „Homan”), przestała istnieć. Warto również raz jeszcze podkreślić, że Białoruś w okresie Wielkiej Wojny, dzięki badaniom profesjonalnych historyków i reportażom wojennych korespondentów stała się znana szerszemu kręgowi odbiorców w Niemczech.

Terytorium

Struktura terytorialno-administracyjna okupowanych ziem białoruskich w czasie I wojny światowej (październik 1915 – luty 1918 roku)

Latem 1915 roku armia rosyjska poniosła klęskę w Prusach Wschodnich, czego skutkiem było zajęcie Królestwa Polskiego przez armie państw centralnych. W sierpniu 1915 roku niemiecka ofensywa ruszyła na odcinku Kowno-Wilno-Mińsk. Na jej drodze znajdowały się twierdze brzeska i grodzieńska. Pierwsza z nich miała znaczne możliwości obronne i musiała wziąć bezpośredni udział w obronie zachodnich granic Imperium Rosyjskiego. Biorąc jednak pod uwagę poprzednie doświadczenie z nieudanej obrony twierdz Modlin (Nowo-Georgiewsk) i Ossowiec (Osowets) oraz zagrożenie okrążenia Brzeźcia Litewskiego przez wojska niemieckie i austro-węgierskie, dowództwo rosyjskie podjęło decyzję o opuszczeniu miasta i twierdzy¹⁴⁶. Przed opuszczeniem Brzeźcia przez armię rosyjską zostały wysadzone w powietrze mosty na Bugu i Muchawcu oraz obronne umocnienia twierdzy, a jej prawie cała artyleria i amunicja zostały wysłane na wschód. Obiekty

¹⁴⁵ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі, red. С. Шупа, Вільня-Менск-Нью-Йорк-Прага 1998, t. 1, cz. 1, s. 753.

¹⁴⁶ Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie (RGWA), f. 29. Канцелярыя Военного министерства, оп. 3, д. 349, к. 90. Приказ войскам гарнизона эвакуированного из Брест-Литовской крепости, 12 VIII 1915.

strategiczne oraz zapasy magazynowe, które nie mogły być ewakuowane, zostały zniszczone. Z powodu licznych wybuchów w twierdzy i mieście wybuchły pożary. W nocy z 25 na 26 sierpnia garnizon opuścił twierdzę. 26 sierpnia 1915 roku niemieckie i austro-węgierskie jednostki wojskowe armii Bug generała-feldmarszałka Augusta Mackensena zajęły Brześć¹⁴⁷. W wyniku dalszego natarcia prowadzonego w kierunku Kobryń–Pińsk, niemiecka armia Bug zajęła rejon bagien Prypeci i Kanału Ogińskiego, a w nocy z 15 na 16 września 1915 roku także Pińsk¹⁴⁸.

Twierdza grodzieńska, zgodnie z planem, powinna osłaniać kolej Petersbursko-Warszawską w celu zapewnienia swobody działania rosyjskich wojsk w rejonie Niemna. Wraz z innymi rosyjskimi twierdzami miała utworzyć linię obronną dla wycofujących się rosyjskich jednostek. Jednak, jak się okazało w początkowej fazie wojny, zadania te były niemożliwe do realizacji. Forty i punkty oporu twierdzy grodzieńskiej, której budowa rozpoczęła się dopiero w 1912 roku, nie zostały zakończone, a garnizon nie był w pełni obsadzony. 20 sierpnia komendant twierdzy Michał Kajgorodov podjął decyzję o ewakuacji. W wyniku walk 31 sierpnia – 3 września 1915 roku umocnienia twierdzy częściowo były wysadzone przez wojska rosyjskie. 3 września 1915 roku twierdza grodzieńska została zajęta przez Niemców¹⁴⁹. 21 września armia rosyjska opuściła Lidę¹⁵⁰. 24 września Baranowicze zostały zajęte przez wojska niemieckie i austro-węgierskie grupy armii Woysch.

Po zajęciu Kowna, 22 sierpnia 1915 roku, niemieckie dowództwo rozpoczęło ofensywę na Wilno, która napotkała opór ze strony wojsk rosyjskich. Na północy od Wilna, na skrzyżowaniu frontów 5. oraz 10. armii rosyjskiej, znajdowało się miejsce szczególnie narażone na atak wojsk niemieckich. 9 września 10. armia niemiecka rozpoczęła udane natarcie w kierunku Święciany-Mołodeczno. Operacja ta otrzymała nazwę „Święciański wyłom”. 14 września została zajęta Wilejka i wojska niemieckie ruszyły na Smorgoń. Ze względu na zagrożenie okrążenia 16 września 1915 roku wojska rosyjskie zostały zmuszone do opuszczenia Wilna, jednak w wyniku ich kontrataku udało się odsunąć wojska niemieckie w pobliże jeziora Narocz. Do 2 października 1915 roku „Święciański wyłom” został zlikwidowany, a front ustabilizował się na linii jezior

¹⁴⁷ *Die Kämpfe der Bug-Armee*, bearbeitet von K. Pehlemann, Oldenburg 1918, s. 51–53.

¹⁴⁸ Landesarchiv Baden-Württemberg, Abteilung Hauptstaatsarchiv Stuttgart (LABW Abt. HSAS), f. J151. Sammlung von Maueranschlägen, sygn. 2127. Bekanntmachung. Stellung von Pinsk unter deutsche Militärverwaltung und besondere Anordnungen/hrgb. Ortskommandant für Pinsk; Major Lindemann. 17 XI 1915.

¹⁴⁹ *Wie wir die westrussischen Festungen erobert haben: ein Beitrag zur Geschichte des Weltkrieges*, opr. Oberst F. Immanuel, wyd. 3, Berlin 1916, s. 51–52.

¹⁵⁰ K. Vogel, *Lida einst und jetzt: zum 21. Sept. 1917*, Lida 1917, s. 13.

Dryświaty-Narocz-Smorgoń-Pińsk. Armie niemiecka i rosyjska przeszły do walk pozycyjnych¹⁵¹.

W 1916 roku na białoruskim odcinku frontu niemiecko-rosyjskiego odbyły się dwie potężne operacje wojenne. Dla odciążenia przeżywającej ciężkie chwile w bitwie pod Verdun armii francuskiej dowództwo rosyjskie 5–17 marca 1916 roku rozpoczęło operację w rejonie Dźwińska i jeziora Narocz. Jednakże ze względu na brak właściwego przygotowania tej akcji, niedostateczną siłę ognia oraz trudne warunki klimatyczne, wojska rosyjskie nie były w stanie dokonać wielkich postępów na szlaku na Widze i Narocz. Podczas operacji naroczańskiej wojska rosyjskie poniosły wielkie straty, ale niemiecka obrona nie została naruszona. W lipcu 1916 roku po udanej ofensywie wojsk rosyjskich w Galicji (tzw. „Ofensywa Brusilowa”) dowództwo rosyjskiego frontu zachodniego postanowiło rozpocząć natarcie na okolice Baranowicz¹⁵². Podczas operacji Baranowickiej (Skrobawa-Haradziszczenskiej), która trwała od 3 do 25 lipca, podejmowane przez 4. armię rosyjską próby przedarcia się przez niemieckie umocnienia okazały się nieudane. Działania wojenne w pierwszej połowie 1916 roku pokazały, że pomimo długotrwałego narażenia, znacznej przewagi liczebnej, wojska rosyjskie nie były w stanie przebić się przez umocniony niemiecki front. Linia frontu pozostała bez zmian aż do rozpoczęcia ofensywy niemieckiej 18 lutego 1918 roku.

W wyniku natarcia niemieckich i austro-węgierskich wojsk latem i jesienią 1915 roku, zostały zajęte Królestwo Polskie, Kurlandia, Litwa i zachodnia część Białorusi. Po likwidacji Święciańskiego wyłomu i stabilizacji frontu na linii Ryga–Dyneburg–Dźwinsk–Brasław–Pastawy–Smorgonie–Baranowicze–Pińsk na początku października 1915 roku, ziemie białoruskie zostały podzielone na dwie części. Linia frontu niemal pokrywała się z granicami Rzeczypospolitej po drugim rozbiornie (1793)¹⁵³. Nie ma zgody wśród historyków, czy był to tylko przypadek, czy też krok w realizacji strategii niemieckiego dowództwa wojskowego w stworzeniu buforu dla „Europy Środkowej”¹⁵⁴.

Pod okupacją niemiecką znajdowało się około 50 tys. km², czyli 25% terytorium współczesnej Białorusi¹⁵⁵. Zgodnie z podziałem terytorialnym

¹⁵¹ E. v. Falkenhayn, *Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen*, Berlin 1920, s. 115–126; Н. Евсеев, *Свенцянский прорыв (1915 г.): Военные действия на восточном фронте мировой войны в сентябре–октябре 1915 г.*, Москва 1936, s. 200–201.

¹⁵² W. Vogel, *Die Kämpfe um Baranowitschi: Sommer 1916*, Oldenburg 1921, s. 15–21.

¹⁵³ R. Lopata, *W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915–1916)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia Studia Historica”, t. VII, Poznań 2001, s. 156.

¹⁵⁴ У. Ляхоўскі, А. Чарнякевіч, „А хто там ідзе?” Беларускае рух намяжы XIX і XX стагоддзяў і пачаткі ідэі незалежнасці Беларусі, „Arche” 2017, nr 4, s. 80.

¹⁵⁵ В.А. Круталевич, *Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики: октябрь 1917 – декабрь 1918 гг.)*, Минск 1975, s. 154.

Imperium Rosyjskiego były to ziemie powiatów wileńskiego, lidzkiego, święciańskiego, część oszmiańskiego, wilejskiego i dziśnieńskiego guberni wileńskiej, część powiatu nowoaleksandrowskiego guberni kowieńskiej (Widze), powiatów brzeskiego, wołkowyskiego, grodzieńskiego, kobryńskiego, prużańskiego, słonimskiego guberni grodzieńskiej, część powiatów nowogrodzkiego i pińskiego guberni mińskiej. Ponadto do niemieckiej strefy okupacyjnej trafiły obszary zwarcie zamieszkane przez Białorusinów w powiecie dźwińskim guberni witebskiej (dzisiejsza Łotwa), powiatach wileńskim i trockim guberni wileńskiej (dzisiejsza Litwa), powiatach bielskim i białostockim guberni grodzieńskiej, powiatach augustowskim guberni suwalskiej (dzisiejsza Polska). Duże miasta takie jak Wilno, Grodno i Białystok, które w XIX i na początku XX wieku były centrami kulturowymi, społecznymi i politycznymi regionu, podczas niemieckiej okupacji stały się siedzibami nowych jednostek administracyjno-terytorialnych.

Okupowane terytorium Imperium Rosyjskiego znalazło się pod kontrolą kilku zgrupowań niemieckich armii¹⁵⁶. Na północy pod dowództwem armii Paula von Hindenburga (armia Niemen, armie 8., 9. i 12.), na południe od Niemna do Pińska – grupa armii księcia Leopolda Bawarskiego (9. armia i armia grupy gen. Remusa von Woyscha). Grupa armii Augusta von Mackensena w składzie 11. armii oraz grupy armii Bug¹⁵⁷, uczestniczyła w operacjach idących na Brześć, Kobryń, Słonim¹⁵⁸. Dowództwo grupy armii P. von Hindenburga 30 lipca 1916 roku, po tym, jak stanął on na czele Sztabu Generalnego Niemiec, objął Hermann von Eichhorn¹⁵⁹.

Okupowane ziemie białoruskie weszły częściowo w skład *Ober Ost*, a częściowo znalazły się pod jurysdykcją grupy armii gen. Woyscha, armii Bug oraz armii dowodzonej przez gen. Gronaua, częściowo też były przekazane do wojskowego zespołu operacyjnego frontu niemiecko-rosyjskiego¹⁶⁰.

Na części terytoriów zajętych przez armie 8. (rejon dyslokacji Kurlandii), 9. (Białostoczczyzna), 10. (Wileńszczyzna) i 12. (Grodzieńszczyzna) powstała

¹⁵⁶ Niemiecki historyk wojenny H. Cron wyjaśnia, że pojęcia *Armee-Abteilung* i *Armee-Gruppe* są sobie bliskie. Jednak *Armee-Abteilung* można tłumaczyć jako nieliczną, ale osobną armię, natomiast *Armee-Gruppe* jako część jakiejś większej armii. Pojęcie *Herresgruppe* trzeba rozumieć jako zjednoczenie kilku armii.

¹⁵⁷ *Herresgruppe Hindenburg mit Njemen-, 10., 8. und 12. Armee, Herresgruppe Leopold mit 9. Armee und Armee-Abteilung Woysch, Herresgruppe Mackensen mit 11. und Bug-Armeen (20.9.1915 – Herresgruppe Linsingen).*

¹⁵⁸ H. Cron, *Geschichte des Deutschen Heeres im Weltkrieg 1914–1918*, Berlin 1937, s. 49, 64.

¹⁵⁹ BArch-MA, f. 513 Nachlass Eichhorn, sygn. 32. Deutsches Biographisches Jahrbuch 1917–1920. Sonderdruck. Hermann von Eichhorn von G. Strutz, s. 1944.

¹⁶⁰ Więcej: V.B. Волкава, *Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (кастрычнік 1915 г. – люты 1918 г.)*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2017, nr 10, s. 32–44.

wojskowa administracyjna strefa *Ober Ost* o łącznej powierzchni 108,8 tys. km², którego ludność liczyła 2,9 mln¹⁶¹. Miał w swoim składzie Kurlandię, gubernie kowieńską i suwalską oraz części guberni wileńskiej i grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Wschodnia granica *Ober Ost* przebiegała wzdłuż linii Nowa-Święciany-Warniany-Miedziszki-Woronowo-Lida-Dziatłowo-Wołkowysk-Swisłocz-Białowieża-Wysokaje-rzeka Bug. Tak więc, w skład nowej jednostki trafiły współczesne terytoria białoruskie wraz z zamieszkałą ludnością w miejscowościach Grodno, Lida, Raduń, Wołkowysk, Swisłocz, Szczuczyn, Skidel, Dziatłowo, wchodzące w skład wileńskiego, lidzkiego, częściowo oszmiańskiego, święciańskiego powiatów guberni wileńskiej, grodzieńskiego i wołkowyskiego powiatów guberni grodzieńskiej.

Terytoria, znajdujące się na południu od strefy *Ober Ost*, w latach 1915–1916 w kilku etapach przeszły do jurysdykcji grupy armii gen. Woyscha (Baranowicze), gen. Gronaua (Pińsk), armii Bug (Brześć). Tyły grupy armii Woyscha zajmowały teren następujących powiatów (według przedwojennego podziału): kobryńskiego, prużańskiego, słonimskiego, część powiatów brzeskiego, bielskiego, wołkowyskiego guberni grodzieńskiej wraz z zamieszkałymi miejscowościami Słonim, Rużany, Kosowo, Prużany, Bereza, Drohiczyn, Kobryń, Żabinka, Kamieniec¹⁶². Po rozformowaniu grupy armii gen. Woyscha część jednostek została przerzucona na inne fronty. Władzę administracyjną na obszarze dotąd zajmowanym przez tę grupę armii z dniem 4 grudnia 1917 roku przejęła Inspekcja etapowa grupy armii Bug¹⁶³.

Wojskowy zespół operacyjny. Między strefą *Ober Ost* a wschodnią linią frontu niemiecko-rosyjskiego został utworzony wojskowy zespół operacyjny, w którym znajdowały się umocnienia oraz infrastruktura wojsk niemieckich. Linia umocnień obronnych składała się z kilku linii okopów, wzmocnionych barierami z drutu kolczastego, stanowisk obserwacyjnych, artylerii, a także punktów ostrzału. W zespole mieściły się koszary, szpitale, warsztaty, węzły komunikacyjne. Pozycje między jednostkami wojskowymi połączone były koleją wąskotorową. Do zespołu operacyjnego weszły następujące lokalizacje: Widze, Postawy, Łyntupy, Soły, Oszmiana, Boruny, Smorgoń, Nowogródek, Karelicze, Baranowicze, Bobrowicze, Cielechancy.

¹⁶¹ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, Berlin; Stuttgart 1917, s. 431.

¹⁶² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), f. I.HA. Rep. 84 A. Justizministerium, sygn. 6210. Verwaltung der im Weltkrieg 1914/1918 besetzten feindlichen Gebiete. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 5.

¹⁶³ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6213. III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion Bug vom 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918, Warschau 1918, s. 1.

Odcinek frontu od Widz do Krewa kontrolowany był przez 10. armię P. von Hindenburga, później – przez H. von Eichhorna (sztab w Wilnie). Odcinek od Lidy do Krewa był podporządkowany 12. armii niemieckiej pod dowództwem Maxa von Gallwitza (7 sierpnia – 22 września 1915 r.), a później przez Maxa von Fabecka (22 września 1915 – 9 października 1916). Jej pierwszy sztab mieścił się w Grodnie, a od 29 września 1915 roku – w Lidzie. Po likwidacji 12. armii 9 października 1916 roku ziemie te znajdowały się pod kierownictwem grupy armii generała-porucznika Richarda von Scheffera (*Armee-Abteilung Scheffer*), znanej później jako armia Scheffera (*Armee Scheffer*)¹⁶⁴. Od Nowogródka po Cielechany dowodzeniem operacyjnym zajmowała się grupa armii generała-pułkownika R. von Woyscha (*Armee-Abteilung Woysch*), w składzie grupy armii Leopolda Bawarskiego (*Herresgruppe Prinz Leopold von Bayern*), wraz z częścią niemiecką i austriacką¹⁶⁵. Linię można było wyznaczyć przez kanały wodne: Serwacz–Szczarę na wschodzie od Baranowicz–jezioro Wygonowskie–Kanał Ogińskiego–Jasoldę–Prypec¹⁶⁶. Zgrupowanie armii Woyscha powstałe 3 listopada 1914 roku, w dniu 20 września 1916 roku podniesione zostało do rangi grupy armii (*Herresgruppe Woysch*), która istniała do 15 grudnia 1917 roku. Pińsk¹⁶⁷ i rejon bagien Prypeci kontrolowane były przez 41 korpus rezerwowy (*XXXXI. Reserve-Korps*), przeformowany 5 sierpnia 1916 do grupy armii gen. H. Gronaua (*Armee-Gruppe Gronau*)¹⁶⁸.

Odrębny status miał Brześć Litewski. Od 1 sierpnia 1916 do 2 stycznia 1919 roku znajdował się tam sztab dowódcy frontu wschodniego feldmarszałka Leopolda Bawarskiego i dowódcy Sztabu Generalnego Maxa Hoffmanna. Wcześniej, od 20 października 1915 roku, sztab znajdował się w Kownie¹⁶⁹. Brześć tworzył odrębny okręg administracyjny (*Gouvernement Brest-Litowsk*), który 25 lipca 1917 został przekształcony w cesarską komendanturę (*Kaiserliche Kommandatur*). W warunkach wojennych komendantura ta znajdowała się bezpośrednio pod kontrolą dowódcy frontu wschodniego, pod względem administracyjnym i gospodarczym – pod dowództwem Inspekcji etapowej grupy armii Bug (*Etappen-Inspektion Bug*), do której przynależała terytorialnie¹⁷⁰. Puszcza Białowieska stała się odrębną

¹⁶⁴ H. Cron, *Geschichte des Deutschen Heeres...*, s. 79.

¹⁶⁵ W. Vogel, *Die Kämpfe um Baranowitschi: Sommer 1916*, Oldenburg 1921, s. 78.

¹⁶⁶ E.V. Falkenhayn, *Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschliefungen*, Berlin 1920, s. 126.

¹⁶⁷ H. Cron, *Geschichte des Deutschen Heeres...*, s. 83.

¹⁶⁸ Tamże, s. 84; *Das 41. Reserve-Korps von der Somme zum Pripjat*, München 1918, s. 10–11.

¹⁶⁹ H. Cron, *Geschichte des Deutschen Heeres...*, s. 60.

¹⁷⁰ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6212. II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion Bug vom 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 5.

administracyjno-terytorialną jednostką pod nazwą „Wojenny okręg leśny Białowieża”¹⁷¹.

We współczesnej jednak historiografii białoruskiej wszystkie ziemie, które nie weszły do strefy *Ober Ost*, badacze mylnie zaliczają do jednej kategorii. Tak więc Jerzy Turonek uważał, że „reszta okupowanego terytorium Białorusi zajmowała około 33 tys. km² i wchodziła w skład zespołu wojskowo-operacyjnego pomiędzy granicą *Ober Ost* i linią niemiecko-rosyjskich okopów”¹⁷². Uładzimer Łachouski włączył do strefy *Ober Ost* terytoria, które do niej nie przynależały (część powiatu dźwińskiego guberni witebskiej, część powiatów nowogródzkiego i pińskiego guberni mińskiej). W stosunku do reszty okupowanych terytoriów, historyk polemizuje z J. Turonkiem i wprowadza (około 33 tys. km²) nowe, nieokreślone pojęcie „obszaru tyłowego niemieckiego frontu wschodniego” (niem. *Rückwärtiger Verwaltungsbezirk*), do którego zalicza powiaty brzeski, kobryński, część prużańskiego guberni pińskiej, a także terytorium Wołynia¹⁷³. Wielkość tego obszaru historyk ten określił na około 33 tys. km². Historyk z Homla Anatolij Babkov odniósł „obszary przyfrontowe do zachodnich tylnych granic jednostek wojskowych wzdłuż linii na wschód od Lidy, na zachodzie od Słonima-Prużan, na północ od Brześcia Litewskiego do obszaru wojskowo-operacyjnego (niem. *Operationsgebiet*)”. Zaliczył do niej także części powiatów oszmiańskiego, nowogródzkiego, baranawickiego, słonimskiego, prużańskiego, pińskiego, kobryńskiego¹⁷⁴ o łącznej powierzchni 33 tys. km². Tak więc większość historyków białoruskich, opierając się o dane J. Turonka, traktują łącznie wszystkie okupowane ziemie, które nie weszły do strefy *Ober Ost*.

Kierownictwo nad terytoriami okupowanymi od początku niemieckiej okupacji skoncentrowana była w rękach Naczelnego dowódcy na Wschodzie i jego sztabu. W celu dowodzenia okupowaną strefą przy poszczególnych formacjach armii niemieckiej zostały utworzone Inspekcje etapowe (*Etappen-Inspektion*). Etap w znaczeniu wojskowym i administracyjnym rozumiano jako region za linią frontu. Do zadań Inspekcji etapowych armii niemieckiej należało: zaopatrzenie ich zasobami ludzkimi i techniczno-materialnymi, zakwaterowanie i wyżywienie żołnierzy, pracowników i zwierząt wojskowych, zachowanie i ochronę wszystkich rodzajów łączności z Niemcami, budownictwo i eksploatacja dróg kolejowych, organizacja i zarządzanie okręgami administracyjnymi i komendantów na terytoriach

¹⁷¹ R. Hüpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 111.

¹⁷² Ю. Туронак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, tłum. В. Ждановіч, Мінск 1993, s. 13.

¹⁷³ У.В. Ляхоўскі, *Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі (1915–1918 гг.)*, Беласток–Вільня 2010, s. 10, 76, 134.

¹⁷⁴ А.М. Бабков, *Установление германского оккупационного режима в Западной Беларуси во время Первой мировой войны*, „Известия ГГУ им. Ф. Скорины” 2014, nr 1, s. 6.

okupowanych, wykorzystanie zasobów zajętych ziem i organizację dostawy do Niemiec. Inspekcje etapowe podzielone były na etapowe obszary (*Etappe*), które z kolei zostały podzielone na komendantury etapowe, a niektóre miasta wyodrębniono jako osobne komendantury (*Etappen-Kommandanturen*).

Na części okupowanych ziem białoruskich zajętych przez 10. (Wilno), 12. (Grodno), 9. (Białystok) armię niemiecką, poza podziałem na etapowe komendantury wprowadzono podział na powiaty i okręgi administracyjne. Tereny te stały się częścią strefy *Ober Ost* i posiadały własną administrację i kierownika, który był podporządkowany inspektorowi etapowemu. Inspekcje etapowe dla 9., 10. i 12. armii niemieckiej zostały utworzone 18 września 1915 roku w Suwałkach, 1 października – w Wilnie, a 15 października – w Białymstoku i Grodnie¹⁷⁵. Obszary, które nie były częścią *Ober Ost*, kontrolowane były przez Inspekcje 9. i 10. armii i grupy armii Woysrsch. Kierownik Inspekcji etapowej – inspektor etapowy – miał swój sztab i podporządkowanych mu etapowych żołnierzy. Warto podkreślić, że podporządkowani mu byli zarówno szefowie *Ober Ost*, jak i kierownicy komendantur, utworzonych na obszarach nie będących częścią *Ober Ost*.

Tak więc, kierownictwo strefy *Ober Ost* miało problem „podwójnego podporządkowania”. Kierownicy okręgów administracyjnych odpowiadali przed Inspekcją etapową odrębnej armii oraz przed Zarządem Naczelnego Dowódcy Wschodu (*Hauptverwaltung des Oberbefehlshabers Ost*) w Kownie. Kierownik powiatu był podporządkowany zarówno kierownikowi okręgu administracyjnego, jak i kierownikowi konkretnej Inspekcji etapowej. Należy podkreślić, że szefowie komendantur powstałych na obszarach niewchodzących w skład *Ober Ost*, również byli podporządkowani Inspekcji etapowej armii, należących do jej rejonu tylnego. W ten sposób Inspekcje etapowe były najwyższą instytucją łączącą dla etapowych komendantur i władz administracyjnych.

Jak wspomniano, białoruskie terytoria *Ober Ost* podzielono między rejonu zajmowane przez 10. (Wilno), 12. (Grodno) i 9. (Białystok) armię niemiecką. Większość współczesnych ziem białoruskich weszła do trzech rejonów komendantur „Zachód”, „Wschód”, „Północ”, które były częścią Inspekcji etapowej 9. armii do jej likwidacji na froncie wschodnim 30 lipca 1916 roku, a później – do Inspekcji 12. armii. Do rejonu „Zachód” wchodziły komendantury Semiatycze, Briańsk, Bielsk, Dombrowka, Białystok (powiat wiejski), Sokółka, Knyszyn, Łunna, Brzostowica Wielka, Swisłocz. Białystok wydzielono osobno jako komendanturę miejską, Białowieża była komendanturą niezależną. Do rejonu „Wschód” zaliczano komendantury

¹⁷⁵ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 6.

Wołkowysk, Dzieleczyn, Działowo, Zelwa, Rogotno. Usielub wydzielono jako komendanturę miejską. Do rejonu „Północ” należały Lida, Bierszty, Raduń, Wasiliszki, Szczuczyn, Skidel. Oprócz tego Inspektor etapowy sprawował nadzór nad komendanturą Grodna¹⁷⁶.

W okresie od początku niemieckiej okupacji do marca 1916 roku władza w *Ober Ost* skupiona była w rękach kierownictwa Inspekcji etapowych wojsk niemieckich. Organy zarządzania w początkowym okresie okupacji nie były jednolite, a według historyka Abby Strazhasa, władze wojskowe *Ober Ost* wcale do tego nie dążyły. Fakt zamieszkiwania tego obszaru – obok Polaków – przez różne narodowości (Litwinów – głównie w administracji Litwa, Wilno, Suwałki, Białorusinów – w administracji Wilno, Białystok, Grodno) było dla władz niemieckich zachętą do podjęcia gry politycznej, w tym sensie, że w przyszłości owe terytoria mogły być podzielone między Niemcami, Polską i Rosją¹⁷⁷.

Po uporządkowaniu podziału administracyjnego i terytorialnego, który nieprzerwanie trwał do marca 1916 roku, strefa *Ober Ost* liczyła sześć okręgów administracyjnych: Kurlandia, Litwa (centrum w Tylży, 8. armia), Wilno, Suwałki (10. armia), Białystok (9. armia), Grodno (12. armia). Okręg administracyjny Kurlandia posiadał 2 miasta o statusie odrębnego powiatu i 8 wiejskich powiatów, na Litwie (odpowiednio 1 i 19) o łącznej powierzchni 36,300 km², w Wilnie (odpowiednio 1 i 5) 9 300 km², Suwałki (1 i 7) o powierzchni 14 900 km². Większość dzisiejszych terenów białoruskich stały się częścią okręgów Grodno i Białystok. W okręg Białystok wchodziły 2 białostockie powiaty (miejski, *Stadtkreis*, i wiejski, *Landkreis*), Bielsk, Sokółka, Wołkowysk, Krynka-Łunna (z siedzibą w Alekszycach), Ost (z siedzibą w Działowie). Ogólny obszar wynosił 17.500 km². Okręg Grodno o powierzchni 9100 km² dzielił się na 1 powiat miejski Grodno i 4 wiejskie: Wasiliszki, Lida, Raduń, Planty (z siedzibą w Szczuczynie)¹⁷⁸. Trzeba zwrócić uwagę, że w okresie od 3 września do 13 października 1915 roku podczas tworzenia terytorium okręgu Grodno, istniał autonomiczny okręg administracyjny twierdzy Grodna¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (SBB), sygn. Krieg 1914/29995. Tätigkeitbericht der Etappen-Inspektion XII. Januar–März 1917, Białystok 1917, s. 3.

¹⁷⁷ A. Strazhas, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg: Der Fall Ober-Ost, 1915–1917*, Wiesbaden 1993, s. 108–113.

¹⁷⁸ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 7; SBB, sygn. Krieg 1914/10575–1, *Rangliste der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost*, oprac. Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Mitte Juni 1916, s. 39.

¹⁷⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg im Breisgau (BArch-MA), f. 2. Kriegsministerium, sygn. 500. Stärkenachweisungen für Dienststellen und Formationen im Zusammenhand

Wewnętrzna struktura strefy *Ober Ost* i jej poszczególnych okręgów wielokrotnie była przedmiotem różnorodnych decyzji. Zmieniały się również ich granice. Tak więc 8 marca 1916 roku wydano rozporządzenie szefa sztabu generalnego E. Ludendorffa, zgodnie z którym w dniu 1 kwietnia 1916 miasto Grodno wydzielono jako oddzielny powiat na czele z nadburmistrzem. Powstały w ten sposób dwa grodzieńskie powiaty – miejski i wiejski¹⁸⁰. W dniu 1 maja 1916 roku zlikwidowany został okręg administracyjny Suwałki¹⁸¹, a jego terytorium dołączono do okręgu Wilno. Nowa jednostka otrzymała miano okręgu administracyjnego Wilno-Suwałki z centrum w Wilnie (*Verwaltung Wilna-Suwalki*)¹⁸². Prawie rok później, w drodze rozporządzenia z dnia 4 marca 1917 roku¹⁸³, z datą obowiązywania od 15 marca 1917, ten okręg administracyjny połączył się z okręgiem wojskowym Litwa. Trzeba osobno podkreślić, iż termin „administracja wojskowa/okręg wojskowy” (*Militärverwaltung*) zamiast „administracja/okręg” (*Verwaltung*) wszedł w życie dopiero od 4 marca 1917 roku. 1 listopada 1916 roku zostały połączone okręgi Grodno i Białystok w okręg Białystok-Grodno z siedzibą w Białymstoku¹⁸⁴. Zatem *Ober Ost* w roku 1917 podzielony był na trzy jednostki administracyjne: Kurlandię (19 139 km²), Litwa (63 275 km²), Białystok-Grodno (26 394 km²)¹⁸⁵. Według J. Turonka, z całkowitego obszaru administracji Białystok-Grodno na dzisiejszym terytorium zajmowane przez państwo polskie przypada około 9,2 tys. km², a na Białoruś – około 17,2 tys. km². Na odcinku od Lidy do Brasławia wschodnia granica *Ober Ost* niemal zbiegała się z dzisiejszą granicą Litwy i Białorusi¹⁸⁶.

Okręgi wojskowe zostały podzielone na powiaty (*Kreis*), których liczba w czasie istnienia *Ober Ost* zmieniała się. Warto podkreślić, iż utworzone przez władze niemieckie powiaty różniły się od tych z czasów rosyjskich wielkością i granicami. Nowo powstałe powiaty były mniejsze. Wiosną 1917 roku

mit Aufstellungen, Umfirmierungen und Auflösung. Stärkenachweisung für den Festungs-Gouvernementsstab und das sonstige Personal in Grodno. 13 X 1915.

¹⁸⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 15, poz. 110. Betr. Stadtkreis Grodno, 8 III 1916.

¹⁸¹ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 21, poz. 162. Betr. Verwaltung Suwalki, 25 IV 1916.

¹⁸² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 21, poz. 162. Betr. Verwaltung Suwalki, 25 IV 1916.

¹⁸³ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 70, poz. 516. Bekanntmachung [über die Militärverwaltung Litauen], 4 III 1916.

¹⁸⁴ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 63, poz. 405. Zusammenlegung der Verwaltungen Bekanntmachung Grodno und Białystok, 11 X 1916.

¹⁸⁵ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 431.

¹⁸⁶ Ю. Туронак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, tłum. В. Ждановіч, Мінск 1993, s. 13, 204.

Ober Ost zostało podzielone na 58 powiatów, w tym 6 miejskich: okręg administracyjny Kurlandia miał 10 powiatów, okręg Litwa – 34 powiatów, oraz okręg Białystok-Grodno – 14 powiatów¹⁸⁷. W skład okręgu Białystok-Grodno wchodziły następujące powiaty: dwa grodzieńskie (miejski i wiejski), Lida, Planty, Wasiliszki, Raduń, Ost (z siedzibą w Działowie), Wołkowysk, Krynka-Łunna (Alekszyce), Sokółka, dwa białostockie (miejski i wiejski), Bielsk i Swisłocz.

Podział administracyjno-terytorialny *Ober Ost* na trzy okręgi nie był ostatecznym. Zgodnie z rozporządzeniem z 27 grudnia 1917 roku Naczelnego dowódcy na Wschodzie generała-feldmarszałka księcia Leopolda Bawarskiego zostały zniesione poszczególne powiaty wojskowe w Suwałkach i Augustowie (od 1 stycznia 1918 roku). Zamiast tego powstał nowy odrębny okręg Suwałki (*Militärkreisverwaltung Suwalki*), wyłączony z jurysdykcji okręgu administracyjnego Litwa i przeniesiona do bezpośredniego kierownictwa Naczelnego dowódcy na Wschodzie. W warunkach wojennych był podporządkowany dowództwu 10. armii¹⁸⁸. 27 stycznia 1918 roku podpisano rozporządzenie, zgodnie z którym od dnia 1 lutego 1918 roku okręg administracyjny Litwa i Białystok-Grodno połączyły się w jedną administrację wojskową Litwa z centrum w Wilnie (*Militärverwaltung Litauen*). Nowo utworzona jednostka składała się z dwóch rejonów Litwa-północ i Litwa-południe, których granice były identyczne z poprzednimi jednostkami administracji okupacyjnej (*Litauen-Nord*, *Litauen-Süd* lub też *Litauen*, *Bezirk-Nord* i *Litauen*, *Bezirk-Süd*). Łączna powierzchnia rejonu Litwa-południe wynosiła 26 584 km². Wszystkie rozkazy i rozporządzenia kierownictwa administracji połączonego okręgu w Wilnie obowiązywały w tych dwóch rejonach. Natomiast okręgi leśne Białowieża, Białystok i Grodno nie podlegały pod jurysdykcję¹⁸⁹.

Na południe od strefy *Ober Ost* znajdował się rejon zajmowany przez grupę armii gen. Woyscha. Struktura zarządzania tym obszarem kształtowała się stopniowo. 1 lipca 1916 pod jurysdykcją grupy armii Woysch znalazły się komendantury Drohiczyn, Kobryń, Żabinka i Czerniany, prowadzone wcześniej przez Inspekcję etapową Bug. Pod jurysdykcją Inspekcji etapowej Bug pozostała także komendantura Mokrany, której część terytoriów należy do dzisiejszej Białorusi¹⁹⁰. Stan z dnia 31 października 1916 roku pokazuje,

¹⁸⁷ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 433.

¹⁸⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 97, poz. 691, Befehl betr. Auflösung der Militärkrisämter Suwalki und Augustow. 27 XII 1917.

¹⁸⁹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 98, poz. 695, Befehl betr. die Zusammenlegung der Militärverwaltungen Litauen und Bialystok-Grodno. 27 I 1918.

¹⁹⁰ GStA PK, f I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion Bug vom 1. Oktober 1916 bis 31. März 1917. Mit Rückblick auf das vorhergehende Verwaltungsjahr 01.10.1915–30.09.1916, Warschau 1917, s. 6.

iż terytorialnie do rejonu tyłu tę grupę armii należały komendantury Prużany, Rużany, Miżewiczy, Słonim, Kamieniec-Litewski, Astramieczawa, Klukowicze (dzisiejsza Polska), Hruszniew (dzisiejsza Polska), Kobryń, Żabinka, Drohiczyn i Czerniany. W sumie było 12 komendantur etapowych¹⁹¹. 18 listopada 1916 roku do tego rejonu zostały dołączone nowe komendantury Kosowo i Bereza Kartuska¹⁹². Komendantura Miżewiczy została zlikwidowana, a terytorium podzielono między komendanturami Rużany i Słonim. Równolegle do tego obszaru została dołączona część terytorium, która wchodziła w strefę działania wojskowego zespołu operacyjnego na wschodniej granicy komendantur Kosowa i Słonimia. Pod koniec listopada 1916 roku kontrolę nad dużym poligonem wojennym w rejonie Skoblewa, założonym w XIX wieku między Baranowiczami i Słonimem przejęła grupa armii Woyscha, tworząc odrębną komendanturę. Tak więc, po zmianach podziału terytorialnego, całkowita liczba komendantur wzrosła do 15¹⁹³. 17 września 1917 pod kontrolą wojskowej grupy armii Woyscha znalazły się terytoria powiatu Ost (Dziatłowo) z komendanturami Usielub, Dzerechin, Dziatłowo, Rogotno. Wcześniej powiat był nadzorowany przez Inspekcję etapową 12. armii. Powiat administracyjny pozostał podporządkowany okręgowi Białystok-Grodno¹⁹⁴.

Ziemie białoruskie okupowane przez niemieckie i austro-węgierskie wojska w czasie I wojny światowej znajdowały się więc pod jurysdykcją różnych jednostek wojskowych. Część z nich weszła w skład administracji strefy *Ober Ost* pod kontrolą 9., 10. i 12. armii, reszta dzisiejszych białoruskich ziem znalazła się pod kontrolą grupy armii Woysch, grupy armii Bug, grupy armii gen. Gronaua, inne natomiast przeszły do operacyjnego zespołu wojskowego frontu niemiecko-rosyjskiego i pozostawały pod nadzorem sztabów odrębnych niemieckich armii.

Administracja niemiecka: struktura i funkcje

W czasie I wojny światowej rząd niemiecki i niemieckie dowództwo wojskowe konsekwentnie wspierały ideę ekspansywnej niemieckiej polityki na Wschodzie, postrzegającą niemieckie militarne natarcie w tym kierunku, z jednej strony,

¹⁹¹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6210, I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 1.

¹⁹² GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 1.

¹⁹³ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch..., s. 5.

¹⁹⁴ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 3.

jako wyzwolenie miejscowej ludności z jarzma Imperium Rosyjskiego, z drugiej strony – jako misję kulturową związaną z modernizacją i cywilizowaniem Wschodu pod egidą Rzeszy Niemieckiej¹⁹⁵. Jednym z przejawów tego podejścia było stworzenie trwałego systemu kierownictwa, który zapewniłby spełnienie głównych zadań władz okupacyjnych: sprawowanie ścisłej kontroli nad ludnością i regulację wszystkich sfer życia: politycznej, narodowej, kulturowej, a także maksymalną eksploatację zasobów materialnych.

Ustawodawstwo. Akty prawne, przyjęte przez niemieckie przywództwo, miały najwyższą moc prawną w strefie okupacyjnej. Nad nimi stały tylko rozporządzenia cesarza niemieckiego Wilhelma II i Naczelnego dowódcy. Nowe rozporządzenia miały regulować działalność i funkcje administracji niemieckiej, wyznaczać życiowe standardy miejscowej ludności w sferach gospodarki, biznesu, kultury, religii i innych¹⁹⁶.

Dla wszystkich terytoriów, które należały do strefy *Ober Ost*, wydawano rozkazy naczelnego dowódcy na Wschodzie i jego sztabu, a także organów administracyjnych *Ober Ost*, które drukowane były w oficjalnych dziennikach urzędowych rozkazów i rozporządzeń. Początkowo dla każdej jednostki administracyjnej dzienniki wydawano w kilku językach. Dla okręgu administracyjnego Kurlandia wydawano dziennik niemiecko-łotewski, dla Litwy – litewsko-niemiecki (od 26 października 1915 roku), dla Suwałk – niemiecko-litewsko-polski (od 1 listopada), Wilna – niemiecko-polsko-litewski (od 27 listopada), dla Białegostoku – niemiecko-polski (od 17 grudnia), dla Grodna niemiecko-polsko-litewski dziennik zaczął pojawiać się dopiero od 1 kwietnia 1916 roku¹⁹⁷. Do połowy 1916 roku ustawodawstwo było ujednolicone i przestały ukazywać się odrębne dzienniki z aktami prawnymi dla poszczególnych okręgów. Dziennik rozkazów i rozporządzeń (*Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost*) ukazywał się tylko w wersji niemieckojęzycznej. Pierwszy numer ukazał się 1 grudnia 1915 roku, ostatni numer – sto dwudziesty – 26 listopada 1918 roku. W Dzienniku zebrane były najważniejsze rozporządzenia dotyczące podziału administracyjno-

¹⁹⁵ V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärrherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002, s. 72.

¹⁹⁶ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 1, poz. 1. Verordnung betr. Veröffentlichung in den Verordnungsblättern und Rechtskraft von Verordnungen, 23 XI 1915; nr 34, poz. 259. Verwaltungsordnung für das Etappengebiet im Befehlsbereich des Oberbefehlshabers Ost (Ob. Ost), 7 VI 1916.

¹⁹⁷ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 34; Dzienniki ukazywały się pod nazwami: *Verordnungsblatt der Deutschen Verwaltung für Litauen*, *Verordnungsblatt der Verwaltung Suwalki*, *Verordnungsblatt der Deutschen Verwaltung für Kurland*, *Verordnungsblatt für das Kaiserliche Gouvernement und die deutsche Verwaltung Wilna*.

-terytorialnego, organizacji sądów, policji i żandarmerii, transportu, oclenia, waluty i systemu podatkowego, porządku handlu i monopolu na sprzedaż napojów alkoholowych i wyrobów tytoniowych; zasady przemieszczenia mieszkańców, obowiązkowej paszportyzacji; pocztowej i telegraficznej komunikacji, prasy, szkolnictwa itp.¹⁹⁸

Osobnych rozporządzeń szefów poszczególnych okręgów *Ober Ost* nie publikowano w oficjalnych dziennikach ustawodawczych. Prawną moc miały tylko w wyznaczonym okręgu.

Rozporządzenia kierowników Inspekcji etapowej wydawano w odniesieniu do zajmowanych przez nie terytoriów. Okresowo dzienniki rozporządzeń *Ober Ost* zawierały regulacje oraz instrukcje dla terytoriów wojskowego zespołu operacyjnego. 4 marca 1917 roku, działania i obowiązkowe wykonywanie postanowień *Ober Ost* zostało rozszerzone na terytorium rejonu Woysrsch¹⁹⁹. Każda z Inspekcji etapowych niemieckiej armii miała swoje oficjalne dzienniki, w których wojskowe nakazy jednocześnie dublowały się z rozporządzeniami *Ober Ost*²⁰⁰. Zgrupowania wojskowe miały własne dzienniki rozkazów (armia, korpusy wojskowe²⁰¹).

W celu komunikowania rozporządzeń szerszemu kręgowi wykorzystywano gazety. Każda jednostka administracyjna *Ober Ost* miała swój oficjalny drukowany organ: „Grodnoer Zeitung”, „Wilnaer Zeitung”, „Bialystoker Zeitung”, „Kownoer Zeitung”, „Suwalkier Zeitung”, „Mitauische Zeitung”²⁰². Gazety miały oficjalne dodatki, w których były drukowane rozkazy władz niemieckich dla miejscowej ludności²⁰³. Gazety były drukowane w jednej wersji językowej

¹⁹⁸ Więcej: St. Glaser, *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–1918. Stosunki prawne*, Lwów 1929.

¹⁹⁹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 4.

²⁰⁰ BArch-MA, f. PH 30/III. Kaiserliche Militärverwaltungen und Militärmissionen, sygn. 65. Amtsblatt für den Verwaltungsbezirk der Etappen-Inspektion 9, 28 IV 1916.

²⁰¹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), f. 500, оп. 12519, д. 2. Korpstagesbefehle des XXXXI. Reserve-Korps, 13 X 1915 – 31 XII 1915; LVIA, f. 641, op. 1, d. 963a. Tagesbefehle der Etappen-Inspektion der 10. Armee, Juli–Dezember 1917.

²⁰² Zob.: В.В. Волкава, *Газета „Grodnoer Zeitung” як крыніца па гісторыі нямецкай акупацыі Беларусі*, w: *Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база*, red. I. Соркіна, Гродна 2011, s. 336–343; В.В. Волкава, *Палітыка нямецкай адміністрацыі ў галіне прэсы на тэрыторыі Ober Ost у гады Першай сусветнай вайны (на прыкладзе „Bialystoker Zeitung”)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2013, t. 39, s. 213–220.

²⁰³ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 49. Amtliche Beilage der Kownoer Zeitung. Verordnungen der deutschen Verwaltung Litauen. 13 VII 1916 – 5 I 1917; sygn. 50. Amtliche Beilage der Wilnaer Zeitung. Verordnungen der Militärverwaltung Litauen. 5 V 1917 – 22 VI 1918.

(np. „Gazeta wileńska” ukazująca się tylko w języku niemieckim) lub nawet w trzech wersjach językowych (gazety w Grodnie, Białymstoku i Suwałkach drukowane były po niemiecku, przy czym niektóre strony były tłumaczone na język polski i jidysz).

Poszczególne formacje armii niemieckiej, obecne na froncie wschodnim, również miały swoje oficjalne organy prasowe: „Gazeta 10. armii” („Zeitung der X. Armee”), „Warta na Wschodzie: gazeta polna grupy armii Scheffera” („Die Wacht im Osten: Feldzeitung der Armee-Abteilung Scheffer”), „Gazeta Bug. Gazeta polowa grupy armii Linsingena” („Bug-Zeitung. Feldzeitung der Heeresgruppe Linsingen”). W Baranowiczach istniała „Baranowicka gazeta wojskowa” („Kriegszeitung von Baranowitschi”), w Nowogródku – „Gazeta Nowogródzka” („Nowogrodeker Kriegszeitung”), w Pińsku – „Gazeta Pińska” („Pinsker Zeitung”). Zamiast „Gazety Pińskiej”, której pierwszy numer został opublikowany już 29 września 1915 roku, od 9 stycznia 1917 roku drukowana była „Gazeta polowa grupy wojskowej Gronau” („Feldzeitung der Armee-Abteilung Gronau”). Te gazety publikowane były wyłącznie w języku niemieckim. Wyjątek stanowiła „Gazeta Pińska”, która ukazywała się w językach niemieckim i rosyjskim.

W Kownie drukowano tygodnik „Korespondencja B” („Korrespondenz B” in Kowno) poruszający tematy „wydarzeń i relacji w strefie *Ober Ost*”, na łamach którego ukazywały się raporty, artykuły polityczne, ekonomiczne, historyczne, o stosunkach etnicznych i kulturze²⁰⁴.

Głównym zadaniem każdego z wymienionych tytułów prasowych było informowanie na bieżąco miejscowej ludności o rozporządzeniach władz okupacyjnych, podawanie ważnych wiadomości dotyczących codziennego życia ludności: o wydawaniu kart żywnościowych i sprzedaży żywności, poborze podatków i przeprowadzeniu rekwizycji, zakazie obrotu niektórymi kategoriami towarów, wprowadzeniu nowych zasad handlowych, kursach walut. Publikowane były również zaktualizowane tabele cen maksymalnych.

25 maja 1915 roku na „terytoriach okupowanych po prawej stronie Wisły” wprowadzono kalendarz gregoriański i czas środkowoeuropejski. Podczas przesuwania frontu na wschód, zasady te zostały rozszerzone na cały obszar zajęty przez wojska niemieckie²⁰⁵.

Administracja centralna Ober Ost. Dla organizacji zarządzania terytoriami okupowanymi 4 listopada 1915 roku, pod zwierzchnictwem Naczelnego

²⁰⁴ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 34. Korrespondenz B in Kowno, 11 X 1916 – 31 XII 1917; sygn. 35. Korrespondenz B, 4 I 1918 – 20 XI 1918.

²⁰⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 3, poz. 14. Verordnung für das unter deutscher Verwaltung stehende Gebiet von Russisch-Polen rechts der Weichsel betreffend Einführung des Gregorianischen Kalenders und der mitteleuropäischen (deutschen) Zeit sowie Aufhebung der sogenannten Galatage, 21 V 1915.

Dowódcy na Wschodzie (generała-feldmarszałka P. von Hindenburga²⁰⁶, od 29 sierpnia 1916 roku, książę Leopold Bawarski), organem centralnym została administracja centralna *Ober Ost* – Zarząd Naczelnego Dowódcy na Wschodzie (*Hauptverwaltung des Oberbefehlshabers Ost*), należąca do Sztabu Generalnego (szef sztabu – generał-porucznik Erich Ludendorff²⁰⁷, do 29 sierpnia 1916 roku – płk Max Hoffmann²⁰⁸). Zmiany kierownictwa związane były z objęciem przez P. von Hindenburga nowego stanowiska Sztabu Generalnego Niemiec, a przez E. Ludendorffa – stanowiska zastępcy szefa sztabu (generalnego kwatermistrza armii niemieckiej). Przez cały okres okupacji w niemieckich oficjalnych dokumentach pojawiała się też inna nazwa „oddziały administracyjne przy sztabie Naczelnego Dowódcy na Wschodzie” (*Verwaltungsabteilungen des Stabes Ob. Ost*)²⁰⁹.

Na stanowisko kierownika administracji (*Oberquartiermeister*) 4 listopada 1915 roku został mianowany generał J. von Eisenhardt-Rothe, a od 2 maja 1917 roku – płk H. von Brandenstein, 20 listopada 1917 roku zastąpił go generał-porucznik G. von Waldersee. Tego samego dnia (20 listopada 1917 r.) funkcje kierownika sztabu administracyjnego zostały podzielone między dwa stanowiska. Generał-porucznik G. von Waldersee został mianowany „generałem przy sztabie naczelnego dowódcy na Wschodzie” (*der General beim Stabe des Oberbefehlshabers Ost*). Kierownikiem administracyjnym strefy *Ober Ost* (*Verwaltungschef beim Oberbefehlshaber Ost*) został współpracownik sekretarza pruskiego Ministerstwa Rolnictwa von Falkenhausen²¹⁰.

Zarząd Naczelnego Dowódcy na Wschodzie po swoim utworzeniu działał początkowo w Kownie przy sztabie Naczelnego dowódcy na Wschodzie, a od 25 stycznia 1917 roku – w Białymstoku²¹¹.

Sztab Naczelnego dowódcy na Wschodzie znajdował się od 1 listopada 1914 roku w Częstochowie, od 4 listopada 1914 roku w Poznaniu, 4 lutego 1915 roku został przeniesiony do Insterburga (dzisiejszy Czerniachowski, obwód kaliningradzki, Federacja Rosyjska), od 22 lutego 1915 roku – w Lötzen (Giżycko), od 20 października 1915 roku – w Kownie, od 1 sierpnia 1916 roku – w Brześciu. 2 stycznia 1919 roku siedziba została przeniesiona do Królewca, gdzie ostatecznie została zlikwidowana²¹².

²⁰⁶ Od 26 listopada 1914 r. Por. H. Cron, *Geschichte des Deutschen Heeres...*, s. 60.

²⁰⁷ Tamże.

²⁰⁸ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 8; W. v Bremen, *General-Feldmarschall von Hindenburg*, Berlin 1917, s. 50.

²⁰⁹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 101, poz. 711. Bekanntmachung betr. die Verwaltungsabteilungen des Stabes Ob. Ost, 24 II 1918.

²¹⁰ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 24.

²¹¹ *Piepanos upraulennia Ober-Ost*, „Homan”, 30 I 1917.

²¹² H. Cron, *Geschichte des Deutschen Heeres...*, s. 60.

Działalność Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie obejmowała całe terytorium *Ober Ost*. Kierownikowi tej struktury podporządkowani byli szefowie okręgów administracyjno-terytorialnych.

Do struktury sztabu przy Naczelnym Dowódcy na Wschodzie zaliczono wydziały wojskowe i administracyjne²¹³.

Sztab wojenny obejmował cztery wydziały wojskowe: I – techniki operacyjne i taktyczne, II – obsada personalna armii, III – sądownictwo wojskowe, IV – zabezpieczenie materialne²¹⁴.

Struktura oddziałów administracyjnych *Ober Ost* powstawała w kilku etapach.

W listopadzie 1915 roku w skład Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie wchodziło 5 wydziałów administracyjnych: V – spraw wewnętrznych, VI – finansów, VII – rolnictwa i leśnictwa, VIII – sądownictwa, IX – Kościoła i szkolnictwa²¹⁵.

12 stycznia 1916 roku struktura przedstawiała się następująco: V – wydział ogólnego okręgu wewnętrznego, VI – wydział celny, monopoli, podatków pośrednich i bezpośrednich, VII – rolnictwo i leśnictwo, VIII – Kościół i szkolnictwa, IX – sądownictwo, X – poczta i telegraf²¹⁶.

15 kwietnia 1916 roku zgodnie z „Planem wyznaczenia pełnomocnictwa administracji *Ober Ost*” do struktury organizacyjnej, oprócz podziału na wydziały (*Abteilung*) od V do XI, wprowadzono podział na sekcje (*Sektion*). Dla poszczególnych sekcji wyznaczano określoną sferę działania, zakres obowiązków i funkcji²¹⁷. Następujące zmiany w strukturze pokazane są w oficjalnych publikacjach: „Opis struktur Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie” (dwa opisy, czerwiec i październik 1916)²¹⁸. W lipcu 1917 roku, wraz z aktualizacjami i zmianami, opublikowano nową „Strukturę organizacyjną wydziałów administracji Zarządu Naczelnego Dowódcy na

²¹³ O ustroju władz armii zob. J. Gaul, *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie (1915–1918)*, Warszawa 1998, s. 11–15.

²¹⁴ Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr. B. Waligóry (CAW), f. Oddział IV Sztabu Głównego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, sygn. I.303.7.61, k. 16–17. Organizacja tyłów i zmiany w ciągu wojny na szczeblu Naczelnika Dowództwa Armji w wojsku niemieckim, austro-węgierskim i francuskim.

²¹⁵ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 23.

²¹⁶ LVIA, f. 641, op. 1, d. 697, k. 62. Geschäftsweisung für die Verwaltungshauptkasse, für die Bezirks- und Kreiskassen bei den Etappenverwaltungen beim Oberbefehlshaber Ost, 12 I 1916.

²¹⁷ SBB, sygn. Krieg 1914/10050, Geschäftsverteilungsplan der Verwaltung Ob. Ost vom 15. April 1916, Mai 1916, s. 14.

²¹⁸ SBB, sygn. Krieg 1914/10575–1. Rangliste der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost, oprac. Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Mitte Juni 1916; BArch–MA, f. PH 30/III, sygn. 81, Rangliste Ob. Ost, Oktober 1916.

Wschodzie”²¹⁹. Struktura administracji zawierała wydziały od V do XIII. Do kierownictwa wydziałów wprowadzono stanowisko stałego przedstawiciela, który pełnił naczelnik jednej z sekcji oddziału.

Na dzień 15 kwietnia 1916 roku struktura wydziałów administracyjnych wyglądała więc następująco:

Wydział V (*Abteilung V*) – administracji ogólnej i wewnętrznej. Jego kierownik odpowiedzialny był za kadre urzędniczą wyższej rangi, a także za prowadzenie korespondencji.

Sekcja Va (polityka, organizacja administracji) kontrolowała kwestie polityczne, działalność organizacji lokalnych; zajmowała się organizacją kadrową Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie (organizacja, gromadzenie, przetwarzanie i przechowywanie danych osobowych pracowników), nadzorem kadry administracji rządowej, powiatów, miast.

Sekcja Vb (stanowienie prawa, statystyki, policja) zajmowała się rozpracowaniem nakazów administracyjnych, rozporządzeń, instrukcji itp.; przygotowaniem do publikacji oficjalnych dzienników rozporządzeń (*Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost*); nadzorem nad policją, żandarmerią, statystyką, gromadzeniem danych dotyczące zajętych terytoriów i danych demograficznych; budownictwem.

Sekcja Vc (kadra i etaty) zajmowała się organizacją kadry Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie oraz oddziałów Komisji Gospodarczej (*Wirtschaft-Ausschuss*); sprawami kadrowymi pracowników wyższej i niższej rangi; kwaterunkiem urzędników i zarządzaniem nieruchomościami, wydawaniem zaświadczeń i praw jazdy.

Sekcja Vd (służba medyczna), sekcja Ve (służba weterynaryjna).

W czerwcu 1916 roku wydział zmienił nazwę na wydział polityki i administracji wewnętrznej. Oprócz tego, organizowano kolejną sekcję Vf – sekcję prasy *Ober Ost*.

W lipcu 1917 roku ilość sekcji wzrosła od 5 do 9, a ich funkcje poszerzały się.

Sekcja V zaczęła nadzorować kwestię materialnego wsparcia miejscowej ludności (komitety pomocy), zatrudnienia, przebywania cudzoziemców w strefie *Ober Ost*, rozpatrzenia skarg, dotyczących odwołania decyzji sądu, budownictwa, dróg i przemieszczenia ludności.

Sekcja Vb zajmowała się organizacją i nadzorem nad kadrami administracji, w tym urzędów, prawem, policją medyczną i weterynaryjną. Sekcja ta kontrolowała również drukarnię *Ober Ost*, która była odpowiedzialna za drukowanie oficjalnych dzienników rozporządzeń i nakazów, raportów szefów działów, gazet, książek, etc.

²¹⁹ SBB, sygn. 4 Krieg 1914/25168^{2a}, Gliederung und Namensliste der militärischen Landesverwaltung des Oberbefehlshabers Ost, oprac. Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Juli 1917.

Zakres działania tych sekcji został podzielony w następujący sposób: Vc – rekrutacja i kadra, Vd – inspektor sanitarny, służba medyczna, Ve – główny weterynarz sztabu Vf – sprawy polityczne i medialne, prowadzenie archiwum, kwestie specjalistyczne, Vg – sprawy litewskie, redakcja gazety „Współczesność” („Dabartis”), Vh – prace badawcze na okupowanych terytoriach, krajoznawstwo, statystyki, archiwum administracji, biblioteka, kwestie pobytu obcokrajowców na okupowanych terytoriach, Vi – sprawy żydowskie w stosunku do prasy, kwestie religijne.

Wydział polityczny był najważniejszą jednostką w strukturze Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie. Miał on za zadanie utrzymywanie kontaktu dówództwa frontu wschodniego z politycznym kierownictwem Rzeszy Niemieckiej. Wydział ten koordynował również pracę innych wydziałów oraz rozstrzygał kwestie polityczne i narodowościowe.

Wydział VI (*Abt. VI*) – finansów. Kierownik tego wydziału nadzorował finanse i transakcje finansowe głównego okręgu administracyjnego.

Sekcja VIa1 – kosztorysów, rachunkowości, zarządzania gotówką, VIa2 – zaopatrzenie finansowe żołnierzy, VIa3 – raportów rozliczeniowych. Sekcja VIb – podatków bezpośrednich²²⁰, opłat skarbowych, opłat za pozwolenie na podróż, kosztów dotyczących transportu rzecznego. Sekcja VIc – podatków pośrednich i monopoli (piwo i tytoń), Vid – cła, transportu międzynarodowego, Vle – monopol na destylację i sprzedaż napojów alkoholowych.

Późniejsze zmiany w strukturze nie były znaczące. Ponadto w skład tego wydziału wchodził audyt (prowadzenie rachunków), główna kasa Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie (*Verwaltungshaupkasse*), punkt obsługi sprzedaży papierosów *Ober Ost*, punkt koordynacyjny produkcji i sprzedaży tytoniu i papierosów.

Wydział VIIa (*Abt. VIIa*) – rolnictwa, był centralnym, któremu podporządkowane były oddziały, utworzone w urzędach administracyjno-terytorialnych.

W kwietniu 1916 roku wydział ten został podzielony na dwie sekcje.

Sekcja VIIa1 (sekcja rolna) odpowiedzialna była za następujące sfery: kontrolowanie dostaw rolnych; personalna obsada komisji gospodarczych (wraz z częścią Vc); zapewnienie siły roboczej oraz zwierząt gospodarskich, zaopatrzenie w maszyny rolnicze i narzędzia oraz w materiał siewny; aprowizacja ludności (zwłaszcza miejskiej) na okupowanych terytoriach;

²²⁰ Do podatków bezpośrednich, zbieranych na terytorium *Ober Ost*, zaliczano: 1) podatek gruntowy; 2) podatek, w zależności od rentowności terenów miejskich; 3) podatek na handlowe i przemysłowe przedsiębiorstwa w zależności od grupy (od I do IV); 4) podatek poduszny od odrębnych kategorii społeczeństwa; 5) podatki nadzwyczajne dla miast w formie użyczenia.

przygotowanie i wysyłanie zaopatrzenia wojskowego do Niemiec; wydobycie surowców; hodowla zwierząt, koni i mleczarstwo; melioracja.

Sekcja VIIa2 (polityka gospodarcza) zajmowała się badaniami nad stosunkami gospodarczymi na okupowanych terytoriach; statystyką gospodarczą; sytuacją prawną własności ziemskiej, która była kontrolowana przez władze niemieckie; nadzorowała połowy; współpracowała z komisją pomocy ludności; związkami rolniczymi.

W czerwcu 1916 roku, wydział składał się z trzech sekcji: VIIa1 – pozyskiwanie i aprowizacja miejscowej siły roboczej, VIIa2 – polityka rolna, VIIa2 – pokrycie potrzeb rolniczych administracji.

W lipcu 1917 roku, w wydziale pojawiły się następujące sekcje: VIIa1 – nadzorowania zarządzaniem opuszczonych osiedli, przetwarzanie danych o uprawach i zwierzętach domowych i koni, rybołówstwa; VIIa2 – kontrola gospodarki obszaru podporządkowanego grupy armii Woyscha i Linzingena; VIIa3 – dział prawny własności ziemskiej, który znajdował się pod kontrolą władz niemieckich, prowadził statystyki; VIIa4 – dostawa maszyn rolniczych, dostarczenie siły roboczej, nasion, hodowla zwierząt; rzemiosło.

Wydział VII (*Abt. VIIb* – leśnictwa, miał 3 części: VIIb1 – administrację leśną (kadra, kosztorys, raportowanie), obróbkę drewna, tartaku, ochronę lasów i organizację polowania; VIIb2 – transportu i sprzedaży drewna, VIIb3 – pozyskanie żywicy, tarniny, węgla; nadzór nad zakładami chemicznymi; budownictwo i eksploatacja kolei dla przedsiębiorstw drzewnych.

Struktura wydziału leśnego w 1917 roku także zmieniła się. Wydział liczył odtąd 4 sekcje: VIIb1 – administracji leśnej, obróbki drzewnej, VIIb2 – administracji leśnej na terytoriach Inspekcji etapowej Bug i grupy armii Woyscha, VIIb3 – zakłady chemiczne i przemysłowe, VIIb4 – kierowanie tartakiem.

Przy tym wydziale została zorganizowana polowa stacja telefoniczna, która koordynowała kwestie zaopatrzenia polowej kolei wąskotorowej szlaków odprawy w linie telefoniczne.

Bezpośrednio wydziałowi leśnictwa, a nie szefom okręgów administracyjnych, podporządkowane były administracje leśne Kurlandia, Litwa, Grodno, Białystok i Białowieża. Zostały one podzielone na 42 wojenno-leśne inspekcje, 8 – na terytorium Kurlandii, 17 – przynależały do okręgu Litwa, 6 – Grodno, 4 – Białystok, 7 – Białowieża.

Wydział VIIc (*Abt. VIIc*) – własności i użytkowanie gruntu. Na początku podziału na sekcje nie było. Do zadań wydziału należały: kwestie dotyczące uprawy ziemi, nawożenia i nasion, zwalczania szkodników; gleb torfowych i łąk; przemysłu rolnego; ogrodnictwa i sadownictwa; badania w dziedzinie rolnictwa i eksperymentów; zarządzania instytucjami życia gospodarczego związanymi z rolnictwem.

W czerwcu 1916 roku wydział składał się już z 3 części: VIc1 – zarządzanie gruntami i obróbka gleby, VIIc2 – siew i badania eksperymentalne (gleba, nasiona), VIc3 – sadownictwo, ogrodnictwo, przetwórstwo owoców.

W 1917 roku wydział VIIc otrzymał nowy numer XII, a następnie został przemianowany w wydział zarządzania gruntem. Struktura wewnętrzna była coraz bardziej skomplikowana (zamiast trzech sekcji wprowadzono pięć). Obowiązki wydziału podzielone były w następujący sposób: XII 1 – kwestie ogólne zagospodarowania przestrzennego, statystyka, XII 2 – kwestie badań eksperymentalnych upraw roślinnych i procesy wdrożeniowe, XII 3 – ochrona roślin, kontrola nasion, mleczarstwo, XII 4 – gospodarka wodna, hydrotechnika, prace geodezyjne, XII 5 – ogrodnictwo, uprawa warzyw, przetwórstwo owoców.

Wydział VIII (*Abt. VIII*) – Kościół i oświata. W kwietniu 1916 roku miał trzy sekcje: sprawy kościelne (VIIIa), szkolnictwa (VIIIb), nauka i sztuka (VIIIc). W czerwcu 1916 roku oddział został przemianowany w wydział spraw kościelnych i oświaty, sztuki i nauki, a sekcja szkolnictwa została podzielona na dwie – 1. szkoła podstawowa i 2. gimnazjum i liceum. Po 1917 roku powrócono do dawnej nazwy, a sekcje szkolne zostały ponownie połączone.

Wydział IX (*Abt. IX*) – sądownictwo, podzielony był na trzy sekcje: organizacje i zespoły (IXa), kwestie spraw prywatnych (IXb), sprawy kryminalne i system penitencjarny (grzywna i pozbawienie wolności). W lipcu 1917 roku, oddział został przemianowany na wydział sprawiedliwości, nastąpiła również zmiana obowiązków funkcjonalnych sekcji. Sekcja IXa stała się odpowiedzialna za organizację, zespoły, nadzorowanie systemu sądowniczego, sekcja IXb obejmowała prawo cywilne i karne, postępowania sądowe, przygotowywania instrukcji i zleceń, sekcja IXc – system penitencjarny, statystyki i amnestie.

Wydział X (*Abt. X*) – poczta – miał tylko dwie sekcje: organizację i zespoły (Xa) oraz usługi pocztowe i zarządzanie gotówką (IXb). W lipcu 1917 roku sekcje zostały zlikwidowane.

Wydział XI (*Abt. XI*) – handel i rzemiosło. W czerwcu 1916 roku były w nim cztery sekcje: XIa – handel i rzemiosło; XIb – zaopatrzenie w surowce; XIc – transakcje gotówkowe i kredytowe; XIc – przemysł, hutnictwo i stalownictwo.

Rok później, w 1917 roku, wydział został przemianowany w wydział handlu. Jego struktura została rozszerzona, bez zmian pozostały tylko pierwsze trzy sekcje. Sekcja XIc została przeorganizowana i obejmowała budowę i uruchomienie zakładów przemysłowych oraz pośrednictwo w zakupie sprzętu przemysłowego. Ponadto wyodrębniono następujące sekcje: XIe – budownictwo, wprowadzenie do użytku i nadzór nad instytucjami produkcji

paliw; XI_f – statystyki, opis inwentarza (skonfiskowanego lub objętego aresztem), nieruchomości, nadzór nad kotłami parowymi; XI_g – przemysł ogólny, kopalniany i zasobów hydroenergetycznych.

Oprócz wydziałów, w skład Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie wchodziła inspekcja do spraw żandarmerii (*Gendarmerie-Inspektion*).

Pomimo istnienia takich wydziałów, jak wydział ds. Kościoła i oświaty czy kultury, w oficjalnych raportach podkreślano, iż „administracja *Ober Ost* – Zarząd Naczelnego Dowódcy na Wschodzie – nie była niezależną administracją cywilną, a wyłącznie wojskową, co prawda, miała szerszy zakres funkcji niż administracja rejonów etapowych Inspekcji. To nie był odrębny podmiot, a tylko integralna część administracji wojskowej Naczelnego Dowódcy na Wschodzie”²²¹.

Pracowników do administracji Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie rekrutowano z personelu wojskowego. Chodziło o żołnierzy, którzy nie nadawali się do dalszej służby. Do pracy w niektórych wydziałach administracji (rolnictwa, leśnictwa, finansów, prasy, Kościoła i oświaty) angażowano także ekspertów cywilnych. Do wyboru pracowników niemieckie władze okupacyjne podchodziły bardzo ostrożnie, lokalni mieszkańcy tylko selektywnie byli kierowani do pracy w Kurlandii²²². Ogółem w regionie Litwa-południe (Litauen, Bezirk Süd) wojskowego okręgu Litwa, obejmującym dawne okręgi administracyjne Białystok i Grodno, w marcu 1918 roku pracowały 2392 osoby. Z nich 1011 urzędników, w tym 112 na wyższych stanowiskach, 380 żandarmów i 1001 pracowników jednostek gospodarczych. Zatem, zgodnie z niemiecką statystyką, szacunkowo na 26 km² i 700 osób przydzielony był jeden pracownik²²³.

Od 1 marca 1918 roku w strukturze Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie nastąpiły kolejne zmiany: wydział VIII (kościół i oświaty) jako odrębny został zlikwidowany i przekształcony w sekcję w wydziale V pod nazwą „sekcje główne kultów”; wydział V został przemianowany w „wydział spraw wewnętrznych”; wydział XI (handlu) otrzymał nowy numer – wydział VIII; wydział IX (sądownictwo) przemianowany na „Cesarski Sąd Najwyższy pod kierownictwem Naczelnego dowódcy na Wschodzie” (oddział IX)²²⁴.

Tak więc struktura Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie na dzień 1 kwietnia 1918 roku wyglądała następująco: wydział V (oddział spraw wewnętrznych), który obejmował dział paszportowy *Ober Ost*, drukarnię

²²¹ LVIA, f. 641, op. 1, d. 697, k. 75. Etats-Besoldungs-Kassen- und Rechnungswesen. B.d.

²²² E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 148.

²²³ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 15–16. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

²²⁴ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 101, poz. 711. Bekanntmachung betr. die Verwaltungsabteilungen des Stabes Ob. Ost 24 II 1918.

Ober Ost; wydział VI (finansów), w którym pracowała służba nadzoru nad monopolem destylacji, produkcją i sprzedażą papierosów, wyrobów tytoniowych i napojów alkoholowych; wydział VII A (rolnictwa); VII B (leśnictwa); wydział VIII (handlu), Cesarski Sąd Najwyższy pod kierownictwem Naczelnego dowódcy na Wschodzie (oddział IX).

Od 1 sierpnia 1918 roku zostały zlikwidowane dwa najwyższe stanowiska – „generała przy sztabie Naczelnego dowódcy na Wschodzie” (*der General beim Stabe des Oberbefehlshabers Ost*) oraz kierownika administracji *Ober Ost* (*Verwaltungschef beim Oberbefehlshaber Ost*), a odpowiednie wydziały zostały rozwiązane²²⁵.

Szef Sztabu Generalnego (*der Generalstabschef*) przejął obowiązki „generała przy sztabie”. Do dyspozycji mu pozostali tylko najważniejsi referenci i eksperci. Główną rolę w kierownictwie okupowanych terytoriów przejął szef administracji przy gubernatorze wojskowym Litwy (*Verwaltungschef beim Militärgouverneur für Litauen*)²²⁶. Stanowisko to zostało objęte przez generała-porucznika von Harbou²²⁷. Jego sztab mieścił się w Wilnie. 3 listopada 1918 okręg wojskowy Litwa został przekształcony w administrację cywilną (*Zivilverwaltung für Litauen*). 5 listopada 1918 roku utworzono stanowisko Pełnomocnika Rzeszy Niemieckiej dla Litwy (*Generalbevollmächtigter des Deutschen Reiches für Litauen*). Objął je dr Zimmerle. 15 listopada 1918 roku został on powołany na stanowisko szefa administracji okręgu cywilnego (*Chef der Zivilverwaltung für Litauen*). Taka organizacja zarządzania okupowanych terytoriów przetrwała aż do całkowitego wycofania się wojska niemieckiego z okupowanych obszarów.

Administracja okręgów Ober Ost. Rozporządzeniem P. von Hindenburga z dnia 7 czerwca 1916, zostały wyznaczone i ujednoczone funkcje administracji okręgów i powiatów oraz ich kierowników²²⁸. Geograficznie wojskowo-administracyjna strefa *Ober Ost* została podzielona na okręgi administracyjne, które z kolei były podzielone na powiaty.

Każdy okręg miał własną administrację, która składała się z trzech wydziałów: 1) centralnego, 2) ekonomicznego, 3) handlu i stosunków finansowych.

Pod jurysdykcją centralnego wydziału były kwestie ogólnego kierownictwa administracyjnego, policji, wymiaru sprawiedliwości, organizacji szkół i spraw religijnych, służb medycznych i weterynaryjnych oraz poboru akcyzy,

²²⁵ BArch-MA, f. PH 30/III. Kaiserliche Militärverwaltungen und Militärmissionen, sygn. 10. Kurzer historischer Überblick über das Generalgouvernement Litauen, s. 21.

²²⁶ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 8.

²²⁷ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 24.

²²⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 34, poz. 259, Verwaltungsordnung für das Etappengebiet im Befelsbereich des Oberbefehlshabers Ost (*Ober Ost*), 7 VI 1917.

cia itp. Wydział ten zajmował się wszystkimi kwestiami administracyjnymi i prawnymi, nie mieszczącymi się w wąskiej specjalizacji innych oddziałów. Wydział gospodarczy odpowiedzialny był za rolnictwo, a mianowicie za uprawy i zbiory, aprowizację miejscowej ludności i wojska, wysyłanie towarów do Niemiec, rolnictwo, hodowlę zwierząt i organizację pracy przymusowej. Stosunki handlowe i finansowe były regulowane przez odpowiedni wydział, który również kontrolował działalność przedsiębiorstw przemysłowych, import produktów i wszystkich towarów przemysłowych z Niemiec do strefy *Ober Ost*, zakup i zbiorów produktów rolniczych u lokalnej ludności, gromadzenie, produkcję i eksport surowców z okupowanych ziem²²⁹.

Kierownik policji i sądy bezpośrednio były podporządkowane kierownikowi głównej administracji.

Przy każdym okręgu było utworzona autonomiczna „komisja do spraw gospodarczych” (*Wirtschaft-Ausschuss*), która kontrolowała prace rolne i rekwizycję, w tym dóbr pozostawionych przez właścicieli. Komisja składała się z oddziałów z własnym kierownictwem (na poziomie powiatu). Osobno wyznaczeni funkcjonariusze sprawowali nadzór nad pozbawionymi właścicielami majątkami rolnymi.

Zgodnie z wydanymi 12 stycznia 1916 roku „Przepisami dotyczącymi organizacji kasy głównej *Ober Ost*, okręgów i powiatów rejonu tyłowego Naczelnego dowódcy na Wschodzie” 1 lutego 1916 został wprowadzony system skarbowy, który stał się instrumentem finansowym dla realizacji polityki gospodarczej. Administracja fiskalna, zorganizowana w każdym okręgu i powiecie, odpowiadała za finanse administracji, transakcje monopolowe, pobór podatkowy i cła, opłaty związane z wyrobieniem dokumentów oficjalnych (paszportów, pozwoleń, petycji), wypłatę żetonów rekwizycyjnych i podporządkowana była centralnemu wydziałowi finansów²³⁰.

Administracja powiatów kierowana była przez naczelnika powiatu (*Kreishauptmann*). Jego funkcje obejmowały zarządzanie wszystkimi działaniami administracji, kontrolę nad wykonaniem rozkazów wyższego kierownictwa, nakazów sądowych, budowę strategicznie ważnych obiektów. Na czele każdego miasta stał *nadburmistrz* i jego dwóch doradców – burmistrzów. Włodarze największych miast mieli równy status z kierownikami powiatów. W skład administracji wchodził sekretariat powiatu (sekretarz odpowiedzialny za obliczanie podatków, oddział nawiązywania współpracy, oddział handlowy i skarbiec), urzędnicy wyższego szczebla (sędzia

²²⁹ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 91–93.

²³⁰ LVIA, f. 641, op. 1, d. 697, k. 62–65. Geschäftsweisung für die Verwaltungshauptkasse, für die Bezirks- und Kreiskassen bei den Etappenverwaltungen beim Oberbefehlshaber Ost. 12 I 1916.

pokoju, doradca ekonomiczny, który bezpośrednio podlegał urzędnikom miejskim i żołnierzom, lekarz powiatowy, weterynarz, inspektor szkolny) przedstawiciele lokalni i burmistrzowie. Funkcjonariusze odpowiedzialni byli za działalność gospodarczą, monitorowanie rekwizycji, pobór podatków i grzywnien, operacje finansowe, prace rolne, zakłady przemysłowe i inne. Żandarmeria podporządkowana była powiatowym kierownikom, jednak leśnictwo nie należało do zakresu ich kompetencji²³¹.

W raporcie „Niemiecka praca na Wschodzie”, przygotowanym w 1916 roku, administrację powiatu określano jako: „organizację niemieckich władz okupacyjnych, która na szczeblu powiatowym została dostosowana tak, iż administracja rzeczywiście była najwyższym organem stanowiącym. Działalność kierownika powiatu w żaden sposób nie było kontrolowana i tylko od niego zależało, w jaki sposób będą wykonane konkretne rozporządzenia czy polecenia. Wszystkie petycje lokalna ludność składała do urzędu swojego powiatu, w pierwszej kolejności chodziło o pobór podatków”²³².

Główne powody stworzenia rozbudowanego systemu zarządzania gospodarką wiejską były natury ekonomicznej. Pilna potrzeba organizacji zbioru i skupu produktów rolnych jesienią 1915 roku przyspieszyły ten proces. Powiaty podzielono na starostwa (*Amtsbezirk*), które obejmowały wsie lub majątki. Na czele starostwa stał starosta, którego wyznaczał kierownik powiatu, w mieście na czele stał burmistrz (*Bürgermeister*). Administracja w małych zasiedlonych punktach składała się z lokalnych przedstawicieli (*Ortsvertreter*), w majątkach z ich nadzorców (*Gutvorsteher*) rekrutujących się z grona niemieckich oficerów²³³.

Terytoria podlegające pod jurysdykcję grupy armii Woyscha. W przeciwieństwie do *Ober Ost* kontrolę nad rejonami tyłowymi poszczególnych jednostek wojskowych sprawowały wyłącznie komendantury etapowe. Łączyły one funkcje wojskowe i administracyjne. Głównym zadaniem komendantur było utrzymanie porządku publicznego. Do swojej dyspozycji miały one wojska etapowe, patrole, żandarmerię oraz w dużych miastach – policję wojskową. Władza znajdowała się w rękach dowódców. W rejonie tyłowym grupy armii Woyscha tylko w trzech dużych miastach zostały wprowadzone stanowiska burmistrzów: w Kobryniu, Prużanach, Słonimiu²³⁴.

²³¹ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 28–31.

²³² LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 1. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

²³³ AAN, f. Centralna Agencja Polska w Lozannie, sygn. 101, k. 154. Administracja niemiecka na Litwie, „Dziennik Piotrogradzki”, 20 V 1917.

²³⁴ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 5.

Od początku 1917 roku kierownictwo grupy armii Woynscha rozpoczęło próbę utworzenia oddzielnego organu administracyjnego, wzorowanego na *Ober Ost*. Do tej pory cała władza była skoncentrowana w wojskowym kierownictwie Inspekcji etapowej. 1 stycznia 1917 roku została utworzona administracja, składająca się z trzech wydziałów: Va – centralnego, Vb – gospodarczego, Vc – leśnictwa. Razem z tym struktura administracji wojskowej była coraz trudniejsza, w której wprowadzono specjalizację poszczególnych urzędników wojskowych dotyczących konkretnych zagadnień²³⁵. W kwietniu 1917 roku został stworzony nowy wydział: Vd – surowców i przemysłu. W wydziale gospodarczym wyznaczono oficerów odpowiedzialnych za następujące zagadnienia: uprawy i przetwórstwa owoców i warzyw, zaopatrzenie ludności produktami spożywczymi²³⁶.

Częścią składową systemu organów kierowania były Centralna Komenda Policji *Ober Ost* (CKP) i sądownictwo na czele z Sądem Najwyższym *Ober Ost*.

Centralna Komenda Policji powstała 4 września 1915 roku. Na początku jej zakres działania dotyczył bezpośrednio terytorium okręgu administracyjnego Litwa (*Zentralpolizeistelle Litauen*) z siedzibą w Tylży (Tilsit, Tylża, dzisiejszy Sowieck, obwód kaliningradzki, Rosja). 13 marca 1916 roku CKP rozszerzyło swoje uprawnienia na całe terytorium *Ober Ost*, a centrum przeniosło się do Kowna (*Zentralpolizeistelle Litauen-Kurland*). W ciągu 1918 r. CKP było kilka razy reorganizowane. Zgodnie z dekretem 24 lipca 1918 r. została utworzona ogólna komenda policji obejmująca Litwę, Kurlandię, Inflanty i Estonię (*Zentralpolizeistelle Litauen, Kurland, Liv- und Estland*)²³⁷. Jednak 9 sierpnia 1918 roku zgodnie z decyzją Szefa Sztabu Generalnego M. Hoffmanna CKP Litwy i Kurlandii (*Zentralpolizeistelle Litauen-Kurland*) została przemianowana w CKP Litwa (*Zentralpolizeistelle Litwa*) z centrum w Wilnie; a CKP Inflant i Estonii (*Zentralpolizeistelle Liv- und Estland*) w CKP krajów bałtyckich (*Zentralpolizeistelle Baltenland*)²³⁸.

CKP bezpośrednio podlegała Naczelnemu dowódcy na Wschodzie. Do funkcji CKP należały: organizacja wywiadu i kontrwywiadu, profilaktyka i zapobieganie szpiegostwa, nadzór w zakresie bezpieczeństwa publicznego oraz aktywności politycznej społeczeństwa. Oddziały CKP wykonywały

²³⁵ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woynsch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 5.

²³⁶ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woynsch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 5.

²³⁷ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 10, k. 38. Oberbefehlshaber Ost. Verzeichnis der Kriegsranglisten und Kriegsstammrollen; organisatorische Entwicklung Litauen. Militärische Dienststellen und Verwaltung 1914–1918.

²³⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 113, poz. 780. Bildung einer Zentralpolizeistelle beim Militärgouvernement Litauen und beim Armee-Oberkommando 8, 9 VIII 1918.

obowiązki policji kryminalnej i drogowej w celu sprawdzenia dokumentów i tras przemieszczania się miejscowej ludności.

Zgodnie z decyzją szefa sztabu E. Ludendorffa z 4 kwietnia 1916 roku struktura CKP składała się z 10 wydziałów. Każdy z nich działał na określonym obszarze w obrębie terytorium *Ober Ost*. W ten sposób, wydziały I–III obejmowały kontrolę administracji Suwałki, IV–V, VII – Litwę, VI – Kurlandię, VIII – Wilno, IX – Grodno i X – Białystok. W administracji Grodna punkty policji (posterunki) znajdowały się w Grodnie, Raduni, Lidzie i Skideli, w administracji Białystok – w Białymstoku, Bielsku, Sokółce, Wołkowysku i Działowie²³⁹.

Tabela. Struktura Centralnej Komendy Policji *Ober Ost* (z centrum w Kownie)

Wydział	Siedziba kierownika	Rejon tyłowy armii	Nazwa okręgu administracyjnego
I	Suwałki (dzis. Polska)	10	Suwałki
II	Wilkawiszki (dzis. Litwa)	10	Suwałki
III	Gieorgenburg (w granicach miasta dzis. Czerniachowsk, Rosja)	10 / 8	Suwałki / Litwa
IV	Szawle (dzis. Litwa)	8	Litwa
V	Kretynga (dzis. Litwa)	8	Litwa
VI	Liepaja (Libawa, dzis. Łotwa)	8	Kurlandia
VII	Poniewież (dzis. Litwa)	8	Litwa
VIII	Wilno (dzis. Litwa)	10	Wilno
IX	Grodno (dzis. Białoruś)	12	Grodno
X	Białystok (dzis. Polska)	9	Białystok

W związku ze zmianami w podziale administracyjno-terytorialnym i utworzeniem 22 kwietnia 1917 roku okręgu Białystok-Grodno, zostało sprecyzowane postanowienie z ubiegłego roku. Zgodnie z nowym podziałem w wydziale IX posterunki zaczęto umieszczać w Grodnie, Wasiliszkach (dodatkowy punkt w Szczuczynie), Raduni, Lidzie, Działowie; w wydziale X – w Białymstoku, Bielsku, Swisłoczy (dodatkowy punkt w Białowieży), Wołkowysku, Sokółce (dodatkowy punkt w Dąbrowie)²⁴⁰.

CKP publikowała „Biuletyn informacyjny Centralnej komendy Policji na Wschodzie” (*Zentralpolizeistelle Osten beim Oberbefehlshaber Ost*.

²³⁹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 19, poz. 149. Erweiterung der Zentralpolizeistelle für Litauen und Kurland beim Oberbefehlshaber Ost. 4 IV 1916.

²⁴⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 76, poz. 553. Abgrenzung und Erteilung der Zentralpolizeistelle des Oberbefehlshabers Ost. 22 IV 1917.

Nachrichtenblatt. Mitteilungen über spionageverdächtige Personen), zawierający informacje na temat osób podejrzanych o szpiegostwo²⁴¹. 12 marca 1916 roku podobny biuletyn został wydany w Malborku, a następnie w Olsztynie, a 30 stycznia 1917 roku również w Poznaniu.

W szeregach policji służyli skierowani z jednostek frontowych żołnierze niemieccy, ponieważ władze wojskowe nie były w stanie ściągnąć z Rzeszy wystarczającej liczby żandarmów i policjantów. Policja na terytoriach okupowanych, pomimo specjalistycznego szkolenia i przygotowań, napotykała problemy z porozumiewaniem się z ludnością cywilną, ponieważ funkcjonariusze nie władali żadnym z lokalnych języków²⁴².

System sądowniczy na terytoriach okupowanych stał się instrumentem władz okupacyjnych w celu utrzymania porządku publicznego i spokoju wśród miejscowej ludności.

Rozporządzeniem P. von Hindenburga z 14 stycznia 1916 roku „W sprawie organizacji sądów w podległych Naczelnemu dowódcy na Wschodzie rosyjskich regionach” został stworzony system sądów pokoju (*Friedengericht*) i sądów rejonowych (*Bezirksgericht*) na czele z Sądem Najwyższym przy Naczelnym dowódcy na Wschodzie (*Das Kaiserliche Obergericht beim Oberbefehlshabers Ost*) jako najwyższym sądem na terytorium administracyjno-terytorialnej strefy *Ober Ost*. Uchwała weszła w życie 1 marca 1916 roku²⁴³.

Miejsce odbywania posiedzeń Sądu Najwyższego pozostawało w ścisłym związku z lokalizacją sztabu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie. Jednak od 17 maja 1916 roku Sąd Najwyższy zasiadał też w Kownie²⁴⁴, od 7 lutego 1917 roku – w Białymstoku²⁴⁵, zgodnie z rozporządzeniem z dnia 26 września 1917 sąd wrócił do Kowna 1 października²⁴⁶.

Rozporządzeniem z dnia 29 stycznia 1916 na terenie *Ober Ost* utworzono 12 sądów rejonowych (*Bezirksgericht*). Dla okręgu Kurlandii – w Libawie i Mitawie, dla okręgu Litwy – w Tielszach, Szawlach, Paniewieży, Rossieniach, Wilkamieży, dla okręgu Suwałki – w Suwałkach i Kownie, dla okręgu Wilna –

²⁴¹ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 40. Zentralpolizeistelle Osten beim Oberbefehlshaber Ost. *Nachrichtenblatt (Mitteilungen über spionageverdächtige Personen)*, nr 18–110.

²⁴² E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 151.

²⁴³ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 9, poz. 60. Verordnung betr. die Gerichtsverfassung in den dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten russischen Gebieten. 14 I 1916.

²⁴⁴ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 27, poz. 215. Ausführungsanweisung zur die Gerichtsverfassungs ordnung. 17 V 1916.

²⁴⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 69, poz. 501. Ausführungsanweisung zur Gerichtsverfassungs verordnung 7 II 1917.

²⁴⁶ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 91, poz. 656. Ausführungsanweisung zur Gerichtsverfassungs verordnung 26 IX 1917.

w Wilnie, dla rejonu tyłowego 12. armii – w Grodnie, do rejonu tyłowego 9. armii – w Białymstoku²⁴⁷. Po zmianach w ustawie ze względu na administracyjno-terytorialny podział (rozporządzenie z dnia 22 kwietnia, 23 czerwca i 30 października 1916 roku) z 12 sądów rejonowych swoje działania kontynuowało tylko 5 (w Libawie, Kownie, Suwałkach, Białymstoku i Wilnie), pozostałe sądy okręgowe zostały zniesione.

29 stycznia 1916 roku zgodnie z rozporządzeniem powstało 56 sądów pokoju.

Sądowi okręgowemu w Grodnie podporządkowane były okręgi sądowe (*Friedensgerichtsbezirk*) Grodna, Lidy, Szczuczyna, Wasiliszek. W każdym z tych okręgów zostały utworzone sądy pokoju (*Friedengericht*) dla poszczególnych powiatów: w Grodnie – dla miejskiego i wiejskiego powiatów, w Szczuczynie – dla powiatu Planty, w Wasiliszkach i Lidzie – dla tytułowych powiatów, w Grodnie – dla powiatu Raduń.

Dla rejonu tyłowego 9. niemieckiej armii utworzono sąd rejonowy w Białymstoku. Rejon ten składał się z sądowych okręgów Białystok I (miasto) i Białystok II (powiat wiejski), Sokółka, Bielsk, Wołkowysk, Działowo, Alekszyce. Powstały też sądy pokoju: Białystok I i Białystok II, w Bielsku, Wołkowysku i Grodnie, w Sokółce – dla tytułowych powiatów, w Działowie – dla powiatu Ost i w Alekszycach dla powiatu Krynki-Łunna.

Pod koniec okupacji 1 września 1918 roku w okręgu sądowym Białegostoku działały następujące sądy pokoju: Grodno I – dla dawnego wiejskiego powiatu Grodna, Grodno II – dla miasta, Szczuczyn (Planty), Lida, Białystok I (dla powiatu miejskiego), Białystok II (dla dawnego wiejskiego powiatu), Sokółka, Bielsk, Wołkowysk, Działowo (Ost), Alekszyce (Krynki-Łunna), Białowieża²⁴⁸.

Działalność sądów regulowana była normami aktów prawnych, stosowanych przez sądy Rzeszy Niemieckiej: w prawie cywilnym obowiązywał kodeks postępowania cywilnego z dnia 30 stycznia 1877 roku, w zakresie prawa karnego – kodeks postępowania karnego z dnia 1 lutego 1877 roku²⁴⁹ uwzględniał również rosyjski kodeks karny z 22 marca 1903 roku. Sądy korzystały z przekładu na język niemiecki rosyjskiego kodeksu²⁵⁰. Uiszczane

²⁴⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 9, poz. 70. Verordnung betr. die Errichtung von deutschen Bezirksgichten und Friedengerichten in den dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten russischen Gebieten. 29 I 1916.

²⁴⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 115, poz. 796. Verordnung betr. Änderung der Gerichtsverfassung 25 VIII 1918.

²⁴⁹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 9, poz. 61. Verordnung betr. den Zivilprozess und den Strafprozess in den dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten russischen Gebieten, 14 I 1916.

²⁵⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 24, poz. 193. Berichtigung von Unrichtigkeiten in den deutschen Übersetzungen des russischen Strafgesetzbuchs und des russischen Friedensrichtergesetzes, 30 IV 1916.

opłaty sądowe wpływały do kasy administracji okręgu zgodnie z odrębnym rozporządzeniem z dnia 14 stycznia 1916 roku dot. opłat sądowych²⁵¹.

Pracownicy sądów okręgowych i sądów pokoju, podporządkowani byli wydziałowi sądownictwa Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie. Sędzia główny stojący na czele Sądu najwyższego *Ober Ost* jednocześnie pełnił funkcję kierownika wydziału sądownictwa²⁵². Powołanie sędziów dla sądów okręgowych i sądów pokoju, prezydenta i członków Sądu Najwyższego, wyznaczenie obowiązków służbowych, to wszystko odbywało się za uzgodnieniem z Naczelnym dowódcą na Wschodzie. Na stanowiska sędziów i prokuratorów mianowano prawników niemieckich i urzędników sądowych. Warunkiem koniecznym dla pracowników sądowych było doświadczenie na konkretnych stanowiskach w Niemczech. Przy każdym sądzie utworzono kancelarie adwokackie i wprowadzono stanowiska sądowych urzędników.

Do kompetencji sądów pokoju należały wszystkie sprawy cywilne, z wyjątkiem tych, które podlegały pod jurysdykcję sądów okręgowych, wszystkie kwestie związane z nieruchomością i kwestie prawne, jeżeli w sprawach spornych nie przekraczała równowartość pieniężna 5 tys. rubli, a także wszystkie spory dotyczące praw użytkowania gruntów, niezależnie od ich oceny. Sądy pokoju zajmowały się wszelkimi sprawami karnymi, zgodnie z prawem rosyjskim, zagrożonymi karą aresztu lub grzywny; wszelkimi naruszeniami monopolu alkoholowego lub celnego, przepisów podatkowych, eksportu lub importu towarów; sabotowaniem rozkazów Naczelnego dowódcy lub szefów okręgów administracyjnych, z przewidywanym środkiem karnym w postaci grzywny w wysokości do 6 tysięcy marek lub maksymalnego terminu aresztu na 1 rok; łamanie prawa, z przewidywaną karą w postaci pozbawienia wolności do 3 lat.

Sądy rejonowe zajmowały się wszystkimi sprawami cywilnymi i karnymi, które nie mogły być rozpatrywane w sądach pokoju; rozpatrywane były wykroczenia wobec rządu Niemiec, niemieckiej administracji, wojska i urzędników; kwestie praw własności gruntów. Sądy rejonowe rozpatrywały odwołania od orzeczeń podejmowanych w sprawach karnych przez sądy pokoju.

Sąd Najwyższy rozpatrywał wszystkie sprawy cywilne, w którym to Sąd Rejonowy był pierwszą instancją. Postanowienia sądów okręgowych w sprawach karnych nie podlegały apelacji.

Wyroki Sądu Najwyższego oraz sądów rejonowych zapadały w składach złożonych z trzech osób: przewodniczącego i dwóch asesorów. Sędzia

²⁵¹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 9, poz. 68. Verordnung betr. das Gebühren- und Kostenwesen in den dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten russischen Gebieten 14 I 1916.

²⁵² SBB, sygn. Krieg 1914/10575-1, *Rangliste der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost*, oprac. Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Mitte Juni 1916, s. 7.

pokoju wydawał wyrok jednoosobowo. Po zakończeniu pracy w wymiarze sprawiedliwości *Ober Ost* sędziowie mogli zostać funkcjonariuszami sądowymi, komornikami, służyć w żandarmerii polowej albo podjąć inną pracę jako urzędnik administracji okupacyjnej.

Językiem sądownictwa był niemiecki. Pisma sądowe sporządzano w języku niemieckim, a na wszystkich etapach procesu sądowego korzystano z usług tłumacza. Tłumacz, jeśli to było konieczne, spisywał protokół. Protokoły pomocnicze w innych językach nie były dozwolone.

Zgodnie z rozporządzeniem z dnia 21 sierpnia 1918 roku Sąd Najwyższy pod kierownictwem Naczelnego dowódcy na Wschodzie, z siedzibą w Kownie, został zlikwidowany z dniem 26 sierpnia 1918. Zamiast niego powstały dwa Sądy Najwyższe według podziału administracyjno-terytorialnego. Dla administracji wojskowej Litwy (rejonów Północ i Południe) oraz administracji Suwałki powstał w Wilnie Cesarski Sąd Najwyższy pod kierownictwem administracji wojskowej Litwy (*das Kaiserliche Obergericht beim Militärgouvernement Litauen*). Rozporządzeniem z dnia 26 sierpnia 1918 roku w Kurlandii powstał Cesarski Sąd Najwyższy pod kierownictwem okręgów administracyjnych krajów bałtyckich (*das Kaiserliche Obergericht bei der Militärverwaltung der baltischen Lande*)²⁵³.

Tak więc w ten sposób został ukształtowany scentralizowany niemiecki system zarządzania administracją, obejmujący wszystkie sfery życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego na terytoriach okupowanych, mający jasno określoną pionową strukturę zależności, wynikającą z konieczności realizacji podstawowego zadania: sprawowanie pełnej kontroli nad ludnością i gospodarką w okupowanym regionie.

Strefa *Ober Ost* była jednostką administracyjną ściśle wojskową. Administracja *Ober Ost* nie była zależna od niemieckich władz cywilnych Rzeszy, lecz podporządkowana Naczelnemu dowódcy na Wschodzie. Podczas całego okresu okupacji istniała tendencja do centralizacji władzy administracyjnej, co przejawiało się w łączeniu jednostek terytorialnych. W ciągu całego swojego istnienia niemieckie okręgi okupacyjne podlegały licznym zmianom, pod względem struktury wewnętrznej, liczby powiatów i granic. Skomplikowany podział administracyjno-terytorialny wynikał z przyczyn wewnętrznych i zewnętrznych. W związku z realizacją wielowątkowej niemieckiej struktury administracyjnej *Ober Ost* można rozpatrywać z kilku punktów widzenia. Z jednej strony, stopniowe łączenie okręgów administracyjnych w Wilnie i Suwałkach, Białymstoku i Grodnie, i późniejsze połączenie terenów w jedną jednostkę administracyjną – okręg

²⁵³ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 114, poz. 787. Verordnung betr. Änderung der Gerichtsverfassung, 21 VIII 1918.

Litwa – daje powody, by sądzić, iż terytoria białoruskie znajdujące się w składzie *Ober Ost* były traktowane w ścisłym związku z innymi obszarami tej strefy i postrzegane jako przyszłe ziemie niemieckie. Z drugiej strony, w przypadku utworzenia polskiego czy litewskiego państwa, poszczególni członkowie wojenno-politycznych i społecznych elit niemieckich widzieli możliwość włączenia części terytoriów białoruskich w skład Rzeszy Niemieckiej.

Efektywne zarządzanie na okupowanych ziemiach w celu zapewnienia porządku publicznego wśród ludności cywilnej i, co najważniejsze, organizacja i zwiększenie efektywności racjonalnego wykorzystania zasobów ludzkich i materialnych, zwłaszcza leśnictwa i rolnictwa, stały się wewnętrzną przyczyną centralizacji władzy administracyjnej *Ober Ost*.

Na południe od *Ober Ost* znajdowały się terytoria pod kierownictwem grup armii Woysrsa, Bug, Gronaua. W celu zarządzania owym obszarem utworzono komendantury łączące funkcje wojskowe i administracyjne. Zmiany w liczbie komendantur, ich wielkość i granice spowodowane były zmianami w dyslokacji jednostek wojskowych oraz w konsekwencji, przekazaniem konkretnego obszaru pod kierownictwo innych jednostek wojskowych. Warto zauważyć, że od początku 1917 roku dowództwo grupy armii Woysrsa zaczęło podejmować kroki, aby utworzyć oddzielny organ administracyjny, zbliżony do wzorca *Ober Ost*.

Gospodarka

Rolnictwo

W warunkach prowadzenia działań wojennych w 1914 roku przez wojska rosyjskie północno-zachodniego frontu w Prusach Wschodnich i wojska rosyjskie południowo-zachodniego frontu w Galicji i późniejszego podjęcia ofensywy przez wojska niemieckie na przełomie lata i jesieni 1915 roku, rolnictwo i przemysł zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego miały zaspokoić potrzeby wojenne i dlatego były wykorzystywane bardzo intensywnie.

Manifest Mikołaja II z 20 lipca (1 sierpnia) 1914 roku zwiastował początek działań wojennych pomiędzy Rosją a Niemcami. W guberniach białoruskich zgodnie z dekretem od 20 lipca (1 sierpnia) wprowadzono stan wojenny. Terytorialnie znajdowały się one w okręgach wojskowych dźwińskim i mińskim, a miejscowa cywilna administracja miała podlegać ich przywódcom wojennym²⁵⁴. Na przełomie wiosny i lata 1915 roku

²⁵⁴ Е.И. Авербах, *Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией: законы, манифесты, рескрипты, указы Правитель-*

przemieszczenie rosyjskich wojsk, ewakuacja ludności, instytucji państwowych i przedsiębiorstw stały się przyczyną pogorszenia stanu rolnictwa. Wraz z przymusowym przesiedleniem ludności lokalnej i masowego uchodźstwa na terytorium białoruskich guberni przybyli uchodźcy z Królestwa Polskiego, guberni kowieńskiej i suwalskiej. Ze względu na dużą koncentrację ludności cywilnej i rosyjskich armii wojskowych w regionie dotkliwie odczuwano brak żywności i podstawowych rzeczy, niezbędnych do życia.

Redukcje zatrudnienia w wyniku mobilizacji i masowego zaangażowania chłopów do robót na rzecz obrony, czyli budowy i remontów dróg i mostów, kopania rowów, ochrony obiektów i tras komunikacyjnych doprowadziły do tego, iż większość prywatnych gospodarstw w wiosenno-letnim okresie prac polowych były pozbawione męskiej siły roboczej²⁵⁵. Latem 1915 roku tylko w powiecie grodzieńskim spośród 17 490 zdolnych do pracy mężczyzn do pracy wojskowej zaangażowano 15 000 osób, w tym około 8000 w operacjach wojskowych twierdzy grodzieńskiej²⁵⁶. Znacząco zmniejszyła się liczba zdolnych do pracy mężczyzn z powodu mobilizacji ze strony rosyjskich władz. Zgodnie z dekretem Mikołaja II z dnia 24 lipca (5 sierpnia) 1914 roku w białoruskich guberniach zaczęto mobilizację mężczyzn w wieku od 22 do 49 lat do armii rosyjskiej²⁵⁷. Do 1 marca 1917 roku przeprowadzono 22 mobilizacje. Po zajęciu przez Niemców jesienią 1915 roku guberni grodzieńskiej, części wileńskiej i mińskiej, tereny te przestały być kontrolowane przez rosyjskie dowództwo. W rezultacie przeprowadzono tylko 9 mobilizacji: w 1914 r. – 18 i 22 lipca, 22 lipca (dwie), 12 listopada, 12 i 20 grudnia; 1915 roku – 2 stycznia i 1 kwietnia. Według obliczeń białoruskiego historyka Witala Karnialuka, całkowita liczba zmobilizowanych mężczyzn z guberni wileńskiej – 157,8 tys. (13% męskiej populacji przed wojną), z grodzieńskiej – 103 tys. (12%), mińskiej – 236,4 tys. (17%). Zatem wieś białoruska

ствующему сенату, распоряжения и постановления министров и др., Вильна 1915, t. 1: Акты, обнародованные с 16 июля 1914 г. по февраль 1915 г., s. 15–16.

²⁵⁵ Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie (RGWA), f. 13129 Гродненская крепость и подчиненные ей учреждения и войсковые части, оп. 1, д. 186, к. 1–102. Прошения жителей крепостного района об освобождении их от крепостных работ, о выдаче различных пособий, 23 XII 1914 – 24 VII 1915; LVIA, f. 557 Правление Виленского округа путей сообщения, оп. 1, д. 692, к. 75. Известия Виленского округа путей сообщения. 11 VI 1915, nr 23. Обязательное постановление Главнокомандующего армиями Северо-Западного фронта [о привлечении гражданского населения к охране железнодорожных путей]. 25 V 1915.

²⁵⁶ В.Н. Черепица, *Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности*, Гродно 2006, s. 58.

²⁵⁷ *Документы и материалы по истории Белоруссии*, red. В.Н. Перцев, Минск, 1953, t. 3: 1900–1917 гг., s. 783.

straciła jedną trzecią zdolnych do pracy mężczyzn w czasie mobilizacji do armii rosyjskiej: 34% – w guberni wileńskiej, 38% – w grodzieńskiej i 35,9% – mińskiej²⁵⁸.

Zwierzęta domowe były rekwirowane na potrzeby transportu wojskowego i wykorzystania w operacjach obronnych. Ponadto, zgodnie z rozkazem Naczelnika zaopatrzenia armii północno-zachodniego frontu od 16 (29) stycznia 1915 roku, kierownicy działów etapowo-gospodarczych musieli rozpocząć tworzenie cywilnych obozowych batalionów. Oddzielnie wprowadzana była opłata dla pastuchów i właścicieli koni, uprzęży i wozów²⁵⁹. Wszystkie te działania doprowadziły do zmniejszenia ilości zwierząt hodowlanych i większość gospodarstw prywatnych dotkliwie odczuła brak siły pociągowej.

Masowa rekwizycja żywności, nasion, paszy, zwierząt doprowadziła do wzrostu ilości gospodarstw, posiadających tylko 1 krowę i 1 konia, lub nawet bez nich, co uniemożliwiało prowadzenie prac rolnych na obszarze tych gospodarstw. W związku z tym w pobliżu linii frontu zaobserwowano redukcję upraw rolnych, a żniwa nie były zebrane w całości.

Stopniowo w ciągu 1914 oraz pierwszej połowy 1915 roku władze rosyjskie dokonywały rekwizycji zwierząt domowych. Przy czym dla powiatów była ustalona odgórnie wysokość opłat odszkodowawczych. Po ustabilizowaniu linii frontu w październiku 1915 roku rosyjscy wojskowi liczyli się z możliwością przesunięcia niemieckich wojsk na wschód, dlatego kontynuowano wywóz bydła i pasz z obszarów frontowych. Straty bydła były tak ogromne, że wraz z masą uchodźców przybrały charakter ogólnej klęski żywnościowej: ludzie nie mieli wystarczającej ilości żywności, a zwierzęta paszy. Zgodnie z rozkazem naczelnego dowódcy na froncie zachodnim Aleksieja J. Ewerta 24 października (6 listopada) 1915 roku zarządzone zostały rekwizycje na terytoriach na zachód od linii Witebsk-Orsza i na południu na linii Dniepru do granicy okręgu wojskowego w Kijowie. W każdym gospodarstwie zostawiano wolne od rekwizycji jednego konia i krowę, 20% młodych zwierząt, w majątkach – po jednej parze koni na każde 12 dziesięcin gruntów ornych, jedną krowę na każde 5 dziesięcin, 20% młodych zwierząt²⁶⁰. Ludności, która była częścią mińskiego okręgu

²⁵⁸ В.Р. Карнялюк, *Пра колькасць прызваных у расійскае войска з Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Мінскай і Магілёўскай губ. у часы Першай святовай вайны (1914–1918)*, „Гістарычны альманах” 2000, nr 3, s. 179–180.

²⁵⁹ LVIA, f. 557, op. 1, d. 57, k. 19–21. О распоряжении Главного начальника снабжения армий Северо-Западного фронта о формировании вольнонаёмных обозных батальонов. 16 I 1915.

²⁶⁰ НГАБ. Ф. 299. Воп. 2. Спр. 16024. Арк. 423. Приказ Главнокомандующего армиями Северо-Западного фронта [О реквизиции скота]. 24 октября 1915.

wojskowego, zakazywano wywóz bydła, zboża, mąki²⁶¹, siana²⁶², drewna²⁶³ i innych poza granice kraju. Celowo przeprowadzona taktyka „spalonej ziemi” przed zbliżającymi się wojskami niemieckimi miała na celu pozbawić region zapasów żywności, paszy dla zwierząt i siły pociągowej.

Eduard Wojniłowicz, wybitny działacz gospodarczy i polityczny, przewodniczący mińskiego Towarzystwa Rolnictwa, tak wspomina dzień 18 (31) lipca 1914 roku, gdy w guberni mińskiej wprowadzono stan wojenny: „Dobrze pamiętam datę 18 lipca 1914 roku, w nocy mnie wybudzono i wręczono kopertę z czerwonym wezwaniem [...]. W wezwaniu mówiono, żebym stanął się w powiatowym Słucku i jako przewodniczący komisji mobilizacji wykonał swoje obowiązki. [...] Zbiór żniwa został przerwany, ludzi zmobilizowano, wozy, uprząż, konie – wszystko od razu prosto z pola poszło do powiatu. Miasto wyglądało jak obóz wojskowy, było wypełnione tłumem chłopskiego ludu, który odprowadzał swoich mężów i synów, płacząc i lamentując, a jeszcze bardziej opłakując zarekwirowaną własność”²⁶⁴. W związku z wycofaniem wojsk rosyjskich i przeniesieniem działań wojennych na ziemie białoruskie w październiku 1915 roku kryzys w sektorze rolnym w dalszym ciągu pogłębiał się. Po obu stronach linii frontu ziemie rolne zostały zajęte przez wielkie zgrupowania wojsk niemieckich i rosyjskich. Na okupowanych przez wojska niemieckie terytoriach rozpoczęła się nowa fala gospodarczych działań ze strony władzy okupacyjnej, chcącej w pełni wykorzystać zasoby gospodarki rolnej.

Jesienią 1915 roku, po ustabilizowaniu się linii frontu niemieckie dowództwo zauważyło przede wszystkim skutki taktyki „spalonej ziemi”, prowadzonej na białoruskich ziemiach przez władze rosyjskie: „Kraj był opustoszony w wyniku wojny... Ludność częściowo dobrowolnie, częściowo przymusowo, wycofała się wraz ludnością rosyjską. Ukrywała się w lesie, a potem po cichu wracała do domu... Władzy nie było żadnej. Rosyjscy urzędnicy i sędziowie, wszyscy przedstawiciele administracji oraz inteligencja

²⁶¹ LVIA, f. 557, op. 1, 692, k. 33. Известия Виленского округа путей сообщения, nr 17 z dnia 30 IV 1915. Обязательное постановление, изданное для населения Двинского и Минского военных округов [о запрете вывоза скота, зерна и муки], 6 X 1914.

²⁶² LVIA, f. 557, op. 1, 692, k. 25–25v. Известия Виленского округа путей сообщения, nr 15 z dnia 15 IV 1915, Обязательное постановление, изданное для населения местностей, входящих в район Минского военного округа [о запрете вывоза запасов сена], 29 III 1915.

²⁶³ LVIA, f. 557, op. 1, 692, k. 26–27. Известия Виленского округа путей сообщения, nr 15 z dnia 15 IV 1915, Обязательное постановление, изданное на основании правил о местностях, объявленных состоящими на военном положении [о переходе всех запасов дров в распоряжении управлений Либаво-роменских и Полесских железных дорог], 17 III 1915.

²⁶⁴ Э. Войнилович, *Воспоминания*, Минск 2007, s. 218–219.

opuścili kraj. Nie było żadnej policji, ani żandarmerii, jedynie duchowieństwo miało autorytet”²⁶⁵.

Dla zarządzania gospodarką rolną w Zarządzie Naczelnego Dowódcy został utworzony odpowiedni wydział rolnictwa (*Abt. VII A*). Jego głównym zadaniem było wydawanie decyzji o organizacji i wykorzystaniu miejscowych zasobów rolnych na rzecz wojska i aprowizacji ludności na okupowanych terytoriach²⁶⁶.

Administracja każdego administracyjno-terytorialnego okręgu posiadała swój własny wydział rolny, który był podporządkowany centralnemu wydziałowi rolnictwa. W okręgu Grodno wydział rolny składał się z 4 części: Grodno-zachód, Grodno-wschód, Tartak (dzisiejsza wieś Tartak w grodzieńskim rejonie obwodu grodzieńskiego), Lida. W celu zarządzania każdym z tych obszarów powołano kierownika, który do swojej dyspozycji miał specjalnych funkcjonariuszy rolnych. Oprócz wyżej wymienionych obszarów, funkcjonariusze zostali przydzieleni do Nowego Dworu, Kaszubinców, Czarleny, Raduni²⁶⁷. W okręgu Białystok wydział rolny składał się z 8 części: Białegostoku, Bielska, Sokółki, Siemiatycz, Alekszyc²⁶⁸, Wołkowyska, Rogotna, Usieluba (dzis. Białoruś) – a funkcjonariusze rolni znajdowali się w Białymstoku, Swisłoczy i Alekszycach.

Po wprowadzeniu reżimu okupacyjnego niemieckie dowództwo chciało, żeby wszystkie rolnicze, leśne i inne zasoby materialne z okupowanych terytoriów były maksymalnie wykorzystane. Priorytetem było zaopatrzenie na miejscu armii i administracji wojskowej. Część zasobów trzeba było wysłać do Niemiec w celu poprawienia aprowizacji. „Ten kraj miał wyżywić się samodzielnie i zająć się zaopatrzeniem armii i Ojczyzny [*Heimat*] w żywność, a także miał pomóc w wyposażeniu armii i w ogóle naszej gospodarce w warunkach wojennych”²⁶⁹.

Jednym z pierwszych działań władz niemieckich była organizacja zbiorów jesienią 1915 roku. Objętość zbiorów jednak była niewystarczająca. Przyczyną tego widziano w działaniach wojennych, później organizacji oddziałów rolniczych (połowa października 1915 r.) w surowych warunkach klimatycznych. E. Ludendorff zauważył, że „produktywność gleby jest minimalna [...]. Pola nie zostały osuszone, i siew można było rozpocząć bardzo późno. Selekcję odmian nasion przeprowadzono wystarczająco dokładnie. Sztuczne

²⁶⁵ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 145.

²⁶⁶ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 87.

²⁶⁷ SBB, sygn. 4 Krieg 1914/24155. I. Bericht über die Einrichtung und Entwicklung der Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. bis zum 1. Januar 1916, Grodno 1916, s. 11–12.

²⁶⁸ SBB, sygn. Krieg 1914/10575–1, *Rangliste der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost*, oprac. Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Mitte Juni 1916, s. 41, 46.

²⁶⁹ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 146.

nawadnianie było nieznane. Tylko koniczyna i trawa dały dobre plony, a także rzepak i len²⁷⁰. Prawie wszystkie pola zbożowe zostały spalone lub zniszczone podczas działań wojennych, pozostawione na polach ziemniaki przemarzły z powodu wczesnych przymrozków. Pomimo tych wszystkich okoliczności, w krótkim czasie został zorganizowany transport żywności do Niemiec. Pod koniec grudnia 1915 roku z ziem okręgu Grodno, do Niemiec wysłano 412 t. ziemniaków, 14 t. sadzonek ziemniaka, 5,5 t. seradeli (roślina z rodziny bobowatych), 65 t. mąki ziemniaczanej, 387 t. surowej mąki ziemniaczanej²⁷¹.

Jesienią 1915 roku potencjał rolny tych terenów był postrzegany przez niemieckie władze okupacyjne jako niewystarczający. W raporcie z 8 listopada 1915 roku komisarza spraw gospodarczych przy Naczelnym dowódcy na Wschodzie do Ministerstwa Rolnictwa w Berlinie stwierdzono, iż w strefie okupacyjnej istnieje wyraźny deficyt siły roboczej, zwierząt pociągowych, narzędzi rolniczych oraz nawozów. Dlatego wśród pilnych zadań administracji niemieckiej było: po pierwsze, osiągnięcie samodzielnego zaopatrzenia we własną żywność na okupowanych terytoriach; po drugie, w miarę możliwości zwiększenie wielkości wywożonych surowców i produktów rolnych do Niemiec. Jednocześnie zostały podjęte próby wwozu do obszaru okupacyjnego nowoczesnych urządzeń rolniczych, nawozów²⁷², jakościowych nasion i wykorzystanie odpowiedniej ilości sprzężaju. Wiosną 1916 roku do miejscowej ludności zaczęły docierać liczne komunikaty władz okupacyjnych o konieczności przeprowadzenia prac przygotowawczych przed żniwami. Drukowano specjalną literaturę dydaktyczną, dotyczącą różnych rodzajów roślin, odpowiedniej gleby oraz czasu sadzenia i obróbki²⁷³.

Duże majątki, porzucone przez swoich właścicieli, objęte były kontrolą niemieckich władz administracyjnych okręgów. Na dzień 1 marca 1918 roku na terenie Litwa-południe, byłego okręgu Białystok-Grodno, było 475 majątków bez właścicieli i 106 opuszczonych wsi. Ich łączna powierzchnia wynosiła 223 270 hektarów, z czego 97 779 hektarów zajmowały lasy i systemy wodne (rzeki i jeziora), 125 471 ha – grunty orne i pastwiska²⁷⁴. Zarządzanie tych terenów przebiegało przy pomocy specjalnych 4 „kompanii gospodarczych”

²⁷⁰ Tamże, s. 153.

²⁷¹ SBB, sygn. 4” Krieg 1914/24155. I. Bericht über die Einrichtung und Entwicklung der Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. bis zum 1. Januar 1916, Grodno 1916, s. 12.

²⁷² GStA PK, f. I.HA Rep 87 B Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, sygn. 16366. Die Bewirtschaftung der besetzten feindlichen Gebiete. Bericht der landwirtschaftlichen Auskunftstelle für Kriegsschaft im Landwirtschaftsministerium zu Berlin seit ihrem Bestehen (Januar 1916) bis 1. Mai 1916, b.s.

²⁷³ K. v. Rümker, *42 Sortenanbauversuche im Verwaltungsgebiete des Oberbefehlshabers Ost*, Berlin 1918.

²⁷⁴ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 42.

(*Wirtschaftskompagnie*). Cały obszar byłego okręgu Białystok-Grodno został podzielony na 11 regionów gospodarczych, nadzorowanych przez Radę Gospodarczą (*Wirtschaftsbeirat*)²⁷⁵. Do każdego majątku skierowany był jeden zarządca i kilku oficerów, a do robót przymuszano lokalnych mieszkańców. Administracja niemiecka zachęcała niemieckie stowarzyszenie rolnicze, żeby finansowo uczestniczyły w „przekształceniu słabo zaludnionego kraju”. Dzięki dofinansowaniu z Niemiec, dostarczane były m.in. pługi mechaniczne, maszyny rolnicze, a także materiał siewny.

Według raportu Ministerstwa Rolnictwa Rzeszy Niemieckiej z 22 maja 1916 roku tylko w okresie od 1 stycznia do 1 maja 1916 roku na terytorium okupowane (strefę *Ober Ost*, rejony tyłowe grup armii Bug i Woyscha) dostarczono około 95 pługów mechanicznych, 2357 pługów przyczepianych, ponad 16 tys. różnego rodzaju inwentarza rolniczego o wartości 3,5 mln marek. W tym samym czasie dostarczono około 50 tys. ton nasion o wartości 2 mln marek. Chodziło w większości przypadków o wysokiej jakości nasiona z rodziny wiechlinowatych: owies, jęczmień, żyto i pszenicę²⁷⁶. Tego typu dostawy z Niemiec kontynuowane były także później. Na przykład do okręgu Białystok-Grodno w okresie od 1 listopada 1916 do 30 września 1917 roku sprowadzono maszyn rolniczych, sprzętu, części zamiennych, nasion i nawozu na kwotę o łącznej wartości 15 392 725,34 marek²⁷⁷.

Zgodnie z oszacowaniem prowadzonym przez oddział gospodarki Zarządzie Naczelnego Dowódcy Wschodu, ziemie do paszy w rejonie Litwa-południe liczyły 7045 km² lub 705 400 ha. Stanowiło to około 26% całkowitego obszaru jednostki administracyjnej (26584 km²). Osobnych obliczeń statystycznych okręgu Grodno połączeniu go z okręgiem Białystok 1 listopada 1916 roku nie przeprowadzono. Pod kontrolą wojskową znajdowało się aż 87 500 ha ogólnej powierzchni do paszy, uprawione przez ludność – 617 000 ha. Największa część została zasiana żytem, pszenicą, owsem, jęczmieniem i ziemniakami. Oprócz tego uprawiano również grykę, proso, mieslin – mieszaninę żyta i pszenicy, len i koniczynę²⁷⁸.

²⁷⁵ BArch-MA, f. 196 Nachlass von Heppe, sygn. 1. Lebeserrinerungen von T. von Heppe, *Im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, s. 90.

²⁷⁶ GStA PK, f. I.HA Rep 87 B Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, sygn. 16366. Die Bewirtschaftung der besetzten feindlichen Gebiete. Bericht der landwirtschaftlichen Auskunftstelle für Kriegsschaft im Landwirtschaftsministerium zu Berlin seit ihrem Bestehen (Januar 1916) bis 1. Mai 1916, b. s.

²⁷⁷ GStA PK, f. HA I. Rep. 89 Geh. Zivilkabinett, jüngere Periode, sygn. 32466, Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Białystok-Grodno für die Zeit 1. April bis 30. Sept. 1917, Białystok 1917, Anlage X.

²⁷⁸ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 18–19. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

Na terytoriach okupowanych pod pełną kontrolę władz niemieckich przeszła hodowla zwierząt. Odgórnie ustalone były zasady wykorzystania produktów zwierzęcych do produkcji surowców (skóry, wełny, mięsa, mleka etc.), kontrolowano ilość żywej siły ciągu (konie, woły) dla uprawiania ziemi, wyznaczano normy zaopatrzenia ludności w produkty spożywcze (produkty mleczne, mięso i itp.). Znaczna część zwierząt domowych i produktów zwierzęcych podlegała niemieckiej rekwizycji.

W celu przeprowadzenia rekwizycji zwierząt domowych ich ilość została objęta kontrolą i prowadzony był ich specjalny spis. Jednak ludzie ukrywali zwierzęta w piwnicach lub chowali w lesie²⁷⁹. Za próbę ukrywania zwierząt wprowadzano surowe kary. Spis prowadzono etapami. Tak więc 15 lutego 1916 roku Inspekcja etapowa 9. armii przeprowadziła rejestrację ilości zwierząt (okręg Białystok z 2 powiatami Białystok, Bielsk, Sokółka, Krynki-Łunna, Swisłocz, Wołkowysk, Ost [Dziatłowo])²⁸⁰, 1 czerwca 1916 roku – w okręgu Grodno. Często zajmowano więcej niż gospodarstwo mogło dać. Ostatnią krowę lub konia zabierano do pracy w leśnictwie i rolnictwie, a najlepsze z nich – na potrzeby wojska i żandarmerii²⁸¹. 15 lutego 1916 roku wydano rozporządzenie Naczelnego dowódcy na Wschodzie, który zakazywał ludności cywilnej wywożenia koni ze strefy *Ober Ost* z jakiegokolwiek powodu²⁸². Chłopi sprzedawali konie na specjalnych „ogłędzinach końskich” po niższych kosztach.

Warto zaznaczyć, iż spis zwierząt domowych prowadzono nie tylko w strefie *Ober Ost*, ale też w rejonie tyłowym armii Woyscha: 30 października 1916, 31 marca, 30 czerwca 1917 roku²⁸³.

Od lutego 1918 roku wywóz bydła z terytoriów okupowanych do Niemiec wzrósł wielokrotnie. Tak więc pod koniec grudnia 1917 roku w rejonie Litwa-południe było 83 167 koni, 122 969 krów, 100 587 świń, 58 499 owiec. Według spisu z dnia 1 marca 1918 roku w okręgu było 2177 koni (z czego 317 – żandarmerii), 6 285 krów, 7 141 świń, 17 478 owiec²⁸⁴. W związku z tym ilość krów zmniejszyła się o kilka razy, a koni o kilkadziesiąt razy.

²⁷⁹ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 153.

²⁸⁰ SBB, sygn. 4° Krieg 1914/24155, II. Bericht über die Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. vom 1. Januar 1916 bis 31. März 1916, Grodno 1916, s. 12.

²⁸¹ G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*, Wiesbaden 1965, s. 57.

²⁸² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 11, poz. 81. Ausfuhr von Pferden aus dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten russischen Gebiet, 15 II 1916.

²⁸³ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 13.

²⁸⁴ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 19. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

Po natarciu wojsk niemieckich na wschód wiosną 1918 roku liczne rekwizycje przeprowadzono też na wschodzie Białorusi²⁸⁵.

Ścisła kontrola pogłównia bydła i drobiu przejawiała się w całkowitym zakazie swobodnego uboju na potrzeby własne lub sprzedaż. Na przykład w Grodnie, zgodnie z rozporządzeniem administracji okręgu, zakazany był ubój i sprzedaż gęsi, kaczek i kur bez specjalnego zezwolenia oraz transport drobiu z jednego okręgu do drugiego. W przypadku naruszenia tego przepisu obowiązywała grzywna w wysokości do 3000 marek lub 6 miesięcy więzienia²⁸⁶. We wszystkich okręgach *Ober Ost* zakazany był ubój cieląt, świń do 75 kg żywej wagi, owiec do 6 roku życia i jagniąt. Dozwolony był ubój zwierząt tylko z powodu choroby²⁸⁷. Ubój zwierząt domowych przez właścicieli w administracji Wilno został już zakazany 13 października 1915 roku, później te zasady zostały rozszerzone na inne okręgi. Ubój był dozwolony wyłącznie w wyznaczonej rzeźni miejskiej pod nadzorem niemieckiego weterynarza, który przeprowadzał stosowne badania. Wszystkie skóry zwierzęce były oczyszczone, a następnie wyprawiane w garbarni²⁸⁸.

Żeby opisać tę dramatyczną sytuację gospodarki rolnej na okupowanych ziemiach białoruskich pod koniec I wojny światowej, warto posłużyć się wyciągiem z raportu Polskiej Komisji Kontroli, rządu Ignacego Paderewskiego z 22 marca 1919 roku. Został on przygotowany na podstawie wycieczki do byłego województwa grodzieńskiego. W dokumencie czytamy:

Stan ekonomiczny ludności jest rozpaczliwy. Tylko ta nieznaczna część ludności, która na miejscu w czasie przymusowego wysiedlania w roku 1915 w kraju pozostała, ma się trochę lepiej. Ta zaś ludność, która dopiero w 1918 roku do domu powróciła, znajduje się w najzupełniejszej nędzy. Zasiwy zimowe mało gdzie zrobione, 10–15% normalnych. Bydło, konie, świny zredukowane do 15% w stosunku przedwojennym, dzięki rekwizycji ogólnej Rosjan w r. 1915, a następnie systematycznych rekwizycji niemieckich. Z budynków od Brześcia do Drohiczyna i Słonima 75% spalonych. Za Drohiczynem i w Pińsku budynki prawie wszystkie stoją. Z miast najgorzej ucierpiał Brześć. Trzy czwarte miasta w gruzach. Ludność stopniała z 60 000 do 15 000. Cały przemysł stanął. Zamiast handlu praktykuje się paskarstwo. Ceny wszystkich artykułów wygórowane – przewyższają przeciętnie o 100% ceny warszawskie. Banki nie funkcjonują. Kredytu niema [...]. Stan

²⁸⁵ НГАБ, ф. 325 Мінская губернская земская управа, оп. 1, д. 1142, к. 120–121. В штаб 10-ой армии от Борисовской уездной управы, август 1918.

²⁸⁶ *Aus Litauen und Kurland. Grodno*, „Deutsche Lodzer Zeitung”, 8 VIII 1916.

²⁸⁷ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 1843. Коллекция печатных легальных изданий, отложившихся в полицейских и судебных органах дореволюционной России, оп. 1, д. 408, к. 2. Bekanntmachung [Vihschlachtung], 6 VII 1916.

²⁸⁸ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 97, k. 1–4. Bekanntmachung für den Gouvernements Wilna. Vihschlachtung. Häute und Leder. Strafen. Wilno, 13 X 1915.

sanitarny jest okropny. W wielu wsiach do 60% ludności choruje na tyfus plamisty z powodu zupełnie niedostatecznego odżywiania²⁸⁹.

Przemysł

Początek I wojny światowej oznaczał dla przemysłu zlokalizowanego na ziemiach białoruskich następujące konsekwencje: po pierwsze, redukcja środków transportu wywarła bezpośredni wpływ na zaopatrzenie w surowce i paliwo przedsiębiorstwa, a także na organizację eksportu wytwarzanych produktów. Po drugie, ze względu na spadek popytu na produkty o niewojennym profilu, wiele fabryk zmniejszyło produkcję lub zostało zmuszonych do zamknięcia. Po trzecie, przyjęcie przepisów ograniczających, rezygnacja z planów przedwojennych w stopniu większym lub mniejszym zmieniła rozwój niektórych gałęzi przemysłowych. Zatem odrzucenie nowych projektów budowlanych, zawieszenie eksportu białoruskiego drewna i materiałów budowlanych na zachód oznaczało straty w przemyśle drzewnym i zredukowały produkcję cegieł, dachówek i szkła. Zgodnie z postanowieniem rosyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, od 16 lipca 1914 wprowadzono zakaz sprzedaży napojów alkoholowych we wszystkich regionach, w których zostanie ogłoszona mobilizacja, co doprowadziło do zamknięcia wielu gorzelni. I odwrotnie: w niektórych gałęziach przemysłu lekkiego (tekstylii, odzież, wyroby skórzanego, buty) i żywnościowego (piekarnie, tytoń) zaobserwowano pewne ożywienie. Było to związane z zamówieniami dla rosyjskiej armii ubrań i amunicji, a także z rosnącym zapotrzebowaniem na odzież i obuwie ludności cywilnej, zwłaszcza uchodźców.

Do jesieni 1915 roku na ziemiach białoruskich nie przeprowadzono działań ewakuacyjnych. Dopiero od 2 października 1915 w związku z pilną koniecznością ewakuacji z powodu zbliżającego się frontu do tych ziem został przyjęty „Regulamin o komisjach ds. ewakuacji”. Przede wszystkim należało ewakuować przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe, mające znaczne zapasy towarów, instytucje i mienie niezbędne do obrony kraju i osoby z równych względów ważne dla państwa rosyjskiego²⁹⁰. Historiografia białoruska przyjmuje, iż ogólnie z ziem białoruskich do wewnętrznych rosyjskich guberni ewakuowano lub zdemontowano urządzenia z 432 przedsiębiorstw przemysłowych²⁹¹.

²⁸⁹ AAN, f. 100. *Akta Ignacego Jana Paderewskiego*, sygn. 947, k. 208, 210. Sprawozdanie z objazdu do dawnej gub. Grodzieńskiej. Grudzień 1918, marzec–grudzień 1919 r.

²⁹⁰ *Эвакуация и реквизиция. Справочник действующих узаконений и распоряжений по эвакуации, розыску эвакуированных грузов и реквизиции*, Петроград 1916, s. 3–4.

²⁹¹ *Экономика Белоруссии в эпоху империализма 1900–1917 гг.*, red. Г.Т. Ковалевский [и др.], Минск 1963, s. 94.

Pomimo pewnych działań przygotowawczych zbliżanie się frontu i kiepska organizacja środków transportu doprowadziły do ogromnych strat sprzętu i gotowej produkcji. Według rosyjskiego „Ogólnego regulaminu ogólnego niszczenia przedsiębiorstw, które nie mogły być ewakuowane” przewidywano demontaż najważniejszych elementów maszyn: zaworów, rur, pomp itp.; silników elektrycznych i innych. Zalecano również całkowite usunięcie elementów miedzianych²⁹².

W rezultacie strat w czasie działań wojennych w 1915 roku i późniejszego wywozu cennych urządzeń do Niemiec, szeroko rozwinięty przemysł w okupowanym regionie praktycznie przestał istnieć. Wszystkie przedsiębiorstwa przemysłowe, które mogły być wykorzystane, zostały przekształcone dla celów wojskowych. Jednak działania, związane z rozbudową i modernizacją przeprowadzono tylko w tych gałęziach, wykonujących bezpośrednio zamówienia dla wojska niemieckiego oraz które były niezbędne przy pracach budowlanych. Pozostałe sektory drastycznie ograniczyły swoją produkcję. Większość stanowiły przedsiębiorstwa oraz mniejsze fabryki zajmujące się przetwórstwem owoców, warzyw, mięsa i produktów mlecznych oraz związane z utrzymaniem taboru kolejowego.

Do większości dużych przedsiębiorstw przemysłowych należały cegielnie, torfownie, gorzelnie, zakłady tytoniowe. W Grodnie funkcjonowała fabryka tytoniowa Szereszewskich, zatrudniająca blisko 500 pracowników (2000 w okresie przedwojennym), w Lidzie – fabryka tabaki. Browary, w związku z restrykcyjnym niemieckim ustawodawstwem w zakresie produkcji i wprowadzonym monopolem na napoje alkoholowe, zostały zamknięte w Grodnie 15 kwietnia 1916 roku, a 15 maja w Lidzie²⁹³. Pracę kontynuowała cegielnia i torfownie w majątku Stanisławowo w okolicach Grodna (obecnie w granicach miasta), które zostały otwarte w pierwszej połowie XIX wieku. W cegielni produkowano cegły, dachówki, rury i inne materiały budowlane. Cegielnie funkcjonowały we wsi Roś (powiatu wołkowyskiego), Lidzie i Wołkowysku²⁹⁴. W Grodnie znajdowała się największa w regionie garbarnia²⁹⁵.

²⁹² НГАБ, ф. 45 Мінская губернская кантрольная палата, оп. 1, д. 1901, к. 29. Минская подкомиссия по эвакуации. Общие правила о приведении в негодность предприятий, которые не могут быть вывезены.

²⁹³ SBB, sygn. 4” Krieg 1914/24155, III. Bericht (Ergänzungsbericht) über die Deutsche Verwaltung Grodno vom 1. April 1916 bis 30. Juni 1916, Grodno 1916, s. 18.

²⁹⁴ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A Justizministerium, sygn. 6212. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Litauen, Bezirk Süd in Bialystok für die Zeit vom 1 Oktober 1917 bis 31. März 1918, Bialystok 1918, s. 29–30.

²⁹⁵ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 17. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

W tyłowym rejonie armii Woyscha funkcjonowały mniejsze przedsiębiorstwa. W Słonimiu działała garbarnia i fabryka zapalek, w Prużanach i Kobrynie – przedsiębiorstwa produkcji mydła, w Mohylewcach pod Prużanami – fabryka produkcji lin i uprzęży dla koni, w Prużanach produkowano kaszę. Wznowiła swoją działalność prużańska fabryka sukna. W Kosowie utworzono fabrykę produkcji obuwia ze słomy na zamówienie armii dla frontu i Inspekcji etapowych. Co tydzień produkowano około 1500 par²⁹⁶. Ogólnie w tym rejonie tyłowym działało 6 garbarni. Z kolei w rejonie tyłowym Inspekcji etapowej armii Bug w Brześciu Litewskim znajdował się warsztat budowlany, mleczarnia, suszarka do ziemniaków, cegielnia²⁹⁷.

W Pińsku działalność dużych producentów została zawieszona. Władze niemieckie częściowo zajęły sprzęt fabryki zapalek „Progres-Wulkan” Józefa Galperyna na korzyść 41 korpusu rezerwowego, komendantury pińskiej²⁹⁸. Surowce z fabryki przeniesiono do Essen, Halle, Kolonii, Frankfurtu, Monachium, Hanoweru, Baden, Berlina i Wrocławia, Magdeburga, Gdańska²⁹⁹. Ten sam los spotkał fabrykę sklejk braci Leopolda i Aleksandra Lurie. Sprzęt został skonfiskowany i częściowo przewieziony do Niemiec³⁰⁰, Białegostoku³⁰¹, Kijowa³⁰².

Przemysł spożywczy w strefie okupacyjnej w rzeczywistości był zbiorem drobnych fabryk i zakładów przetwórstwa produktów rolnych. W rejonie Litwa-południe w marcu 1918 roku funkcjonowało 121 mleczarni. W Grodnie został otwarty punkt obróbki warzyw i owoców, specjalna

²⁹⁶ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 16–17.

²⁹⁷ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6213. III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion Bug vom 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918, Warschau 1918, s. 11.

²⁹⁸ Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (Państwowe archiwum obwodu brzeskiego, PAOB), f. 2125, op. 1, d. 6389a. Об определении ущерба, причинённого военными действиями за период 1914–1920 гг. Фабрика «Прогресс-Вулкан» 1921. К. 3, 5–13, 31–32. Deklaracja poszkodowanego o stratach z wojny europejskiej i polsko-rosyjskiego Towarzystwa akc. Fabryki zapalek „Progres-Wulkan”, m. Pińsk, 15 XI 1921; Spisy kwitów technicznych materiałów, Komendatura Pińska, 7 XII 1916.

²⁹⁹ PAOB, f. 2125, op. 1, d. 6389a, k. 93. Zaświadczenie od dostawcy I.A. Halperna (fabryki zapalek w Pińsku), 5 XII 1916.

³⁰⁰ PAOB, f. 2372, op. 1, d. 1, k. 1–43. Сведения о реквизиции инструментов и машин немцами в 1917 году, принадлежащей фанерной фабрике товарищества братьев Лурье.

³⁰¹ PAOB, f. 2372, op. 1, d. 2, k. 6–6 v. Спосок отпращенного оборудования в Белосток в сентябре-октябре 1917 г.

³⁰² PAOB, f. 2372, op. 1, d. 3, k. 1–3. Список машин, оборудования и материалов фабрики, эвакуированных с Пинска в Киев, 1921.

suszarnia ziemniaków oraz młyn. W Wołkowysku znajdowała się wytwórnia przetwarzania mięsa i skór³⁰³. W każdym większym mieście otwarto punkty przetwórstwa warzyw, suszarki dla owoców i grzybów. W Grodnie, Kobryniu, Pińsku, Prużanach swoją pracę rozpoczęły wytwórnie produkcji marmolady i konfitur. Kupowano od ludności owoce, warzywa, jagody i grzyby, a także zioła lecznicze. Ceny hurtowe (za każde 50 kg) wprowadzono jednolicie dla całej strefy *Ober Ost* i publikowano w gazetach i urzędowych komunikatach. Przy czym owoce odpowiednio klasyfikowano oraz indywidualnie ustalano ich cenę za świeże i suszone³⁰⁴.

Na linii wojskowo-operacyjnej powstawały nowe warsztaty produkcji drutu kolczastego, remontu broni i amunicji wojskowej, obsługi torów kolejowych.

W wyniku mobilizacji do armii rosyjskiej lub ewakuacji z przedsiębiorstwami zmniejszyła się liczba wykwalifikowanych pracowników w tej branży. Zdolni do pracy mężczyźni pracowali na wojskowych obiektach budowlanych oraz przy wycinaniu drewna, dlatego w tej grupie pracowników nastąpiły znaczne zmiany. Zamiast mężczyzn zatrudnionych w miejscach, gdzie wymagana była siła fizyczna, w punktach przetwarzania owoców, warzyw i produktów mięsnych i mlecznych pracowały głównie kobiety i młodzież.

Tak więc przemysł na terenach okupowanych w rzeczywistości więc nie istniał. Wraz ze zbliżaniem się frontu na ziemie białoruskie latem 1915 roku najbardziej istotne z wojskowo-strategicznego i ekonomicznego punktu widzenia przedsiębiorstwa wraz z wykwalifikowaną kadrą pracowniczą zostały ewakuowane do wewnętrznych rosyjskich guberni. Sprzęt w fabrykach i wytwórniach, znajdujący się za linią frontu, został w pełni wykorzystany przez administrację niemiecką. Część wyposażenia wywieziono do Niemiec. Wszystkie przedsiębiorstwa w regionie wykonywały zlecenia dla celów wojskowych. Przemysł miał jedynie charakter przetwórczy. Największymi przedsiębiorstwami przemysłowymi były tartaki, cegielnie, wytwórnie torfu, gorzelnie, fabryki tytoniu.

Transport

W wyniku ustabilizowania się linii frontu jesienią 1915 roku, linie transportowe w rosyjskich guberniach zachodnich zostały podzielone między wrogimi stronami. Prywatny przewóz towarów w kierunku zachodnim, w tym żywności, paliwa, wyprodukowanych towarów, był znacznie zmniejszony

³⁰³ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 17v. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

³⁰⁴ *Obst- und Pilzpreise in Ob. Ost*, „Wilnaer Zeitung”, 2 VIII 1916; Z Grodna, „*Godzina Polski*”, 30 VII 1916.

lub całkowicie zatrzymany. Ograniczenie przepływu ruchu doprowadziło do zaburzenia kontaktów handlowych, mających bezpośredni wpływ na dostępność produktów na rynku konsumpcyjnym. Dla Niemców głównym środkiem przewozowym towarów była kolej, dla ludności wiejskiej i miejskiej – przewozy konne.

W wyniku działań wojennych znacznie pogorszyła się również jakość transportu. Zostało zniszczonych wiele dworców i mostów. Wszystkie rodzaje transportu (kolej, szlaki rzeczne i drogi) znalazły się pod władzą Niemców.

Do początku I wojny światowej łączna długość linii kolejowej na ziemiach białoruskich wynosiła 3888 km. Długość linii kolejowych w poszczególnych regionach wynosiła: na Polesiu 1668 km, 624 km – w Libawsko-Romieńskim [Kolej Libawsko-Romieńska], 611 km – Aleksandrowskim, 526 km – Ryga-Orłowskim, 175 km – Przywiślańskim, 91 km – część Moskiewsko-Windawo-Rybińskiego, 63 km – Północno-Zachodniego i inne koleje³⁰⁵. Po zajęciu zachodniej części terytorium współczesnej Białorusi pod kontrolą niemieckich władz okupacyjnych znalazło się 210 km kolei Aleksandrowskiej, 175 km Przywiślańskich, 625 km kolei na Polesiu, etc. (ogólnie 1129 km), co stanowiło 29% całej linii torów kolejowych na terytorium Białorusi³⁰⁶. Były to główne trasy kolejowe z Warszawy w kierunku wschodnim i północno-wschodnim: Warszawa–Białystok–Grodno–Wilno, Białystok–Wołkowysk–Słonim–Baranowicze, Warszawa–Brześć Litewski–Pińsk–Baranowicze z linią kolejową do Nowojelni; a także Wilno–Grodno–Wołkowysk–Lida i Wilno–Smorgoń, Wilno–Dźwińsk³⁰⁷.

W wyniku działań wojennych w znacznym stopniu została zniszczona infrastruktura transportowa i komunikacyjna. Wycofujące się wojska rosyjskie wysadziły w powietrze wiele mostów, spalone zostały stacje kolejowe, uszkodzono w wielu miejscach tory kolejowe, zniszczone zostały wodociągi i telegrafy. Przywrócenie do użytkowania linii kolejowych stało się pilnym zadaniem, tak aby jak najszybciej zapewnić transport surowców, żywności, drewna do Niemiec i prowadzenie na miejscu różnych działań gospodarczych. Zaczęto od przeprowadzenia reorganizacji technicznej torów kolejowych: tory na obszarach *Ober Ost* wzorowane były na standartach zachodnioeuropejskich. Najbardziej intensywne prace w tym kierunku przeprowadzono w zachodniej części Polesia, co było związane z terenem leśnym w regionie³⁰⁸. Ponadto

³⁰⁵ *Железная дорога Беларуси: История и современность*, red. В.Г. Рахманько, Минск 2001, s. 136.

³⁰⁶ *Экономика Белоруссии в эпоху империализма 1900–1917 гг.*, red. Г.Т. Ковалевский [и др.], Минск 1963, s. 202.

³⁰⁷ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 155–159.

³⁰⁸ М.В. Цуба, *Палеская чыгунка ў гады Першай сусветнай вайны*, „Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта” 2013, nr 2, s. 20.

budowano nowe linie kolejowe: do 1100 km kolei na Polesiu doszły w późniejszym okresie niemieckiej okupacji kolejne 650 km³⁰⁹.

Charakterystyczną cechą linii frontu od strony zachodniej oraz terenów leśnych na okupowanych terytoriach stały się koleje polowe – *feldbany* [*Feldbahn* – niem.]. W celu zaopatrzenia swojej armii, a także szybkiego przepływu surowców, produktów i towarów, niemieckie przywództwo zainicjowało budowę specjalnej kolei z torami 600 mm dla przewozu konnego i 750 mm dla lokomotywy, inaczej znanej jako *feldbany*. Najważniejsze koleje wąskotorowe na okupowanym terytorium łączyły Nowojelnię–Nowogródek–Lubczę³¹⁰, Prużany–Aranczyce³¹¹, Iwacewicz–Janów Poleski, Gawje–Iwje, Juraciszki–Bakszty. Zostały zbudowane *feldbany* Grodno–Pogorany, Rażanka (wzdłuż linii Grodno–Masty)–Szczuczyn. Szeroka linia *feldbanów* łączyła miejscowości wokół węzła kolejowego w Baranowiczach (Łasnaja–Wielkie Łuki–Milawidy–Lipsk–Horodyszcz–Tuchowicze). Przez kanał Ogińskiego została przedłużona *feldbana* od Świętej Woli poprzez Bobrowicze–Wyhanaszcz–Cielechany, także został zbudowany *feldban* w kierunku Linowo–Aranczyce–Prużany, na odcinku Naracz – na linii Bogdanów–Baruny–Soły i Łyntupy–Kabylnik³¹².

Do szczególnej kategorii kolei wąskotorowych zaliczano tzw. leśne *feldbany* (*Waldbahn*), aktywnie wykorzystywane w bezpośrednim pozyskiwaniu materiałów z drewna i drewna opałowego. Jednym z najlepszych przykładów było wykorzystanie w ogromnych ilościach materiału z drewna w Puszczy Białowieskiej na odcinku Brześć Litewski–Wołkowysk. Przez kolej wąskotorową Białowieża–Hajnówka, gdzie znajdowała się administracja i warsztat naprawy, drewno kierowano przez Bielsk do Białegostoku. Przez puszcę przewożono podkłady kolejowe na lokomotywach i konnym sprzężaju. Często były one składane i układane w zależności od etapów zbioru cennej odmiany drewna, czy możliwości dostarczenia węgla do lokomotywy³¹³.

Duże znaczenie na okupowanym terytorium odgrywała sieć dróg, zwłaszcza szosy i drogi gruntowe. Szosa Grodno–Lida, Kowno–Dźwińsk została odnowiona i rozbudowana. Prace remontowe prowadzone były też

³⁰⁹ *История белорусской железной дороги. Из XIX века – в век XXI: 1862–2012*, red. В.В. Яновская, Минск 2012, s. 273.

³¹⁰ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, II. Bericht über die Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. vom 1. Januar 1916 bis 31. März 1916, Grodno 1916, s. 6.

³¹¹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 8.

³¹² Tamże.

³¹³ *Bialowies in deutscher Verwaltung, z. 2. Die forstlichen Verhältnisse des Bialowieser Urwaldes. Forstentomologische Streifzüge im Urwald von Bialowies*, hrsg. von der Militärforstverwaltung Bialowies. Berlin 1917, s. 60–61.

na drogach lokalnych. Jednak, jak zauważył generał E. Ludendorff w swoich wspomnieniach: „W okresie topnienia śniegu drogi często zamieniały się w bezdenne bagna, w których konie przewracały się i tonęły”³¹⁴. W rejonie tyłowym armii Woysrscha największe znaczenie odgrywały szosy Wysokaje–Prużany–Rużany–Słonim–Baranowicze i Brześć Litewski–Kobryń–Bereza Kartuska. Drugorzędne znaczenie miały szosy na trasie Kamieniec–Litowski–Żabinka, Prużany–Linowo, Białowieża–Prużany, Wołkowysk–Słonim³¹⁵.

Spływ drewna organizowany był wzdłuż rzeki Niemen, Wilia, Szczara, Kanału Dniepr–Bug i Kanału Ogińskiego, Piny, Prypeci³¹⁶.

Władze okupacji niemieckiej ważne wojskowo-strategiczne znaczenie przypisywały zarządzaniu transportem. Według instrukcji pt. „O zarządzaniu transportem kolejowym w rejonie tylnym strefy *Ober Ost*”, opublikowanego jako załącznik do rozporządzenia szefa sztabu generała E. Ludendorffa z 4 kwietnia 1916 roku, „Kontrola nad przepływem pasażerów i transportu towarowego w tyłowych rejonach 8., 10. i 12. armii”, poczynszy od 15 kwietnia 1916 roku, była ujednoczona i wprowadzona przez Centralną komendę policji *Ober Ost* (CKP)³¹⁷. Miała ona zapobiegać szpiegostwu, uszkodzeniom torów kolejowych, jak również sprawdzać dokumenty tożsamości ludności cywilnej i personelu wojskowego, a także zapobiegać przewozowi i dystrybucji zakazanych druków.

W strefie *Ober Ost* uformowano 8 kolejowych oddziałów CKP obejmujących 35 punkty kontroli ruchu pasażerskiego. W tyłowym rejonie armii Woysrscha i wojskowym zespole operacyjnym korzystanie z kolei przez ludność było zabronione. Każda podróż, kiedy była dozwolona w wyjątkowych przypadkach, powinna być zatwierdzona przez Inspekcję etapową i odpowiednią wojenną inspekcję kolejową. W przypadku naruszenia tego nakazu, kwestię sankcji karnych rozpatrywała komenda wojskowa³¹⁸.

Wykazy miejsc i pociągów co miesiąc w celu sprawdzenia dostarczane były przez kierownika każdego z ośmiu oddziałów kolejowych CKP, któremu podporządkowane były punkty kontroli. Sprawdzeniu podlegały nie tylko bilety na przejazd i paszporty, ale obecność i treść pism i druków. Każda osoba, cywilna lub wojskowa, bez dowodów osobistych i dokumentów urzędowych, była aresztowana. Możliwość robienia zdjęć była ograniczona

³¹⁴ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 142.

³¹⁵ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 11.

³¹⁶ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 209.

³¹⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 19, poz. 150. Kontrolle des Eisenbahnverkehrs im Etappengebiet des Ob. Ost, 4 IV 1916.

³¹⁸ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 12.

ze względów wojskowo-strategicznych. Zgodnie z rozporządzeniem z dnia 23 września 1915 roku, obowiązywał zakaz fotografowania i noszenia ze sobą aparatów. Cywilni profesjonalni fotografowie musieli uzyskać zezwolenie na prowadzenie swojej działalności w Zarządzie Naczelnego Dowódcy na Wschodzie, niemieccy wojskowi i pracownicy – w odpowiednich jednostkach armii. Publikacja i sprzedaż zdjęć była dozwolona tylko wtedy, gdy nie posiadała żadnej informacji wojennej, na przykład, zdjęcia portretowe³¹⁹.

Niemieckie władze wojskowe za wszelką cenę starały się wykluczyć możliwość szpiegostwa, dlatego surowo regulowały obieg informacji. 24 grudnia 1915 roku została wydana odpowiednia instrukcja dotycząca zasad kontroli pasażerskiego ruchu kolejowego³²⁰. Według tej instrukcji niedopuszczalne było obserwowanie przez osoby cywilne przejazdów, mostów, tuneli, pojazdów wojskowych i transportu. Niemieckim oficerom, odpowiedzialnym za monitorowanie i zapobieganie zbierania informacji wywiadowczych, zalecano nosić cywilne ubrania. Oficer musiał mieć ze sobą specjalne zaświadczenie agenta ze zdjęciem i pieczętą CKP, podpisane przez Naczelnego dowódcę na Wschodzie³²¹.

29 stycznia 1916 roku w Wilnie został wydany zakaz przechodzenia przez tory w niewyznaczonych do tego miejscach. W przypadku naruszenia obowiązywała grzywna w wysokości do 100 marek lub areszt³²². W Białymstoku cywilom zabroniono przebywania bez specjalnego zezwolenia w pobliżu torów i stacji kolejowych³²³. Specjalni funkcjonariusze policji upoważnieni byli do przerywania wszystkich rozmów cywilów w pociągach, na stacjach i placach, które mogłyby zaszkodzić interesom armii i państwa niemieckiego. Zgodnie z postanowieniem z 16 października 1915 roku, rozmowy miejscowej ludności z niemieckimi oficerami były zakazane³²⁴.

Pojazdy samochodowe kontrolowano osobno. W szczególności dotyczyło to dużych miast, siedzib władz administracyjnych lub większych powiatów. Punkty kontroli zostały zainstalowane w granicach administracji i przy wjeździe

³¹⁹ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 115, k. 1–2. Verordnung über die privaten Photographieren in Operations- und Etappengebiet. 23 September 1915.

³²⁰ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 39. Dienstanweisung für die Eisenbahnüberwachungsreisen in den Bezirken des I., II., V., VI., XVII. und XX. Armeekorps. Zentralpolizeistelle Osten beim Oberbefehlshaber Ost. 24 XII 1915.

³²¹ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 39. Dienstanweisung für die Eisenbahnüberwachungsreisen..., s. 4–5.

³²² LVIA, f. 1135, op. 21, d. 166, k. 33. Bekanntmachung [über das unerlaubte Betreten des Bahngeländes], 29 I 1916.

³²³ *Chodzenie w rejonie urzędzeń kolejowych*, „Białystoker Zeitung”, 22 III 1916.

³²⁴ LVIA, f. 1135, op. 21, d. 164, k. 12. Verordnung [Der Zivilbevölkerung sind Gespräche und Unterhaltungen mit deutschen Militärpersonen über militärische Angelegenheiten irgend welcher Art verboten], 16 X 1915.

do dużych miast³²⁵. Rozporządzeniem dowództwa administracji wojennej Litwy od 22 kwietnia 1917 roku zakazane było korzystanie z pojazdów samochodowych między obszarami, które łączyła kolej³²⁶. Nawet w tych miejscowościach, przez które kolej nie przejeżdżała, zalecano iść pieszo lub bryczką. Korzystanie z pojazdów samochodowych możliwe było jedynie w celach urzędowych. Ograniczenie korzystania z samochodów i zachęcanie do wykorzystania bryczki lub chodzenia pieszo tłumaczono brakiem gumi i paliwa.

Nadzór niemieckich władz nad kolejowym ruchem pasażerskim na okupowanych ziemiach białoruskich miał kilka celów. Po pierwsze, niedopuszczenie szpiegostwa i nielegalnego transportu druków w celu zapobiegania możliwych antyniemieckich wystąpień. Po drugie, utrzymanie porządku i zapobieganie ataków na pasażerów, kradzieży i napadów. Po trzecie, kontrola ruchu ludności cywilnej obejmowała sprawdzanie paszportów, zezwoleń podróży, biletów dla wojskowych i cywilów. Władze administracyjne planowały, że wspólne działania z wojskową władzą kolejową, szczególnie z komendantem dworców i służbą celną, przyczyni się do realizacji celów kontrwywiadowczych.

Leśnictwo

Do wybuchu I wojny światowej ziemie białoruskie były dostawcą produktów rolnych i wyrobów z drewna zarówno na wewnętrzny, jak i zewnętrzny rynek Imperium Rosyjskiego. W 1913 roku w białoruskich guberniach było 5879 tys. dziesięciny lasów, stanowiących 3,6% ogólnej powierzchni lasów w europejskiej części Rosji³²⁷. W ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej Niemcy stały się głównym nabywcą białoruskiego drewna. W okresie przedwojennym prędko rozwijał się w Rzeszy przemysł drzewny, budowlany i inne sektory przemysłowe, wymagające tanich surowców. W 1913 roku wywóz wyrobów z drewna do Niemiec wynosił 81 885 tys. pudów [1 pud = 16,38 kg], stanowiących 64,5% ogólnego eksportu drewna z Białorusi za granicę, i ponad połowę drewna, które było eksportowane z Rosji do Niemiec³²⁸. Zainteresowanie niemieckich przemysłowców białoruskim drewnem uwarunkowane było korzystnym położeniem geograficznym ziem białoruskich, które znacznie obniżało koszty transportu

³²⁵ LVIA, f. 641, op. 1, d. 728, k. 882. Zur Überwachung des ein- und ausgehenden Verkehrs auf den nach Wilna führenden Landstrassen, 20 VIII 1916.

³²⁶ LVIA, f. 641, op. 1, d. 728, k. 414. Chef der Militärverwaltung Litauen, Wilna, 22 IV 1917.

³²⁷ А.Т. Калубовіч, *Крокі гісторыі: даследванні, артыкулы, успаміны*, Беласток–Вільня–Менск 1993, s. 36.

³²⁸ *Экономика Белоруссии в эпоху империализма 1900–1917 гг.*, red. Г.Т. Ковалевский [i in.], Минск 1963, s. 225.

do Niemiec. Drewno transportowano, wykorzystując głównie liczne szlaki rzeczne. W Prusach Wschodnich znajdowały się ujścia najważniejszych spławnych rzek północno-zachodniej części Imperium Rosyjskiego. Fakt ten umożliwiał stronie niemieckiej kontrolowanie transportu białoruskiego drewna na inne rynki. Wspomniane warunki geograficzne sprawiały również, że w kwestiach cenowych eksporterzy drewna z ziem białoruskich byli w dużym stopniu uzależnieni od niemieckich nabywców.

Z chwilą wybuchu wojny białoruskie drewno praktycznie przestało być eksportowane. Jednak było ono powszechnie stosowane w budownictwie w celu zwiększenia zdolności obronnych twierdz w Brześciu Litewskim i Grodnie³²⁹. Po ustaniu działań wojennych i wprowadzenia reżimu okupacyjnego jesienią 1915 roku białoruskie drewno stało się niezbędnym surowcem do budowy umocnień wojskowych, wojskowych obiektów budowlanych oraz koszar dla batalionów robotników przymusowych, a także komunikacji na terytoriach okupowanych przez wojska niemieckie i austro-węgierskie. Budowa i naprawa torów kolejowych, szczególnie kolei wąskotorowej, doprowadziły do niszczenia znacznych obszarów leśnych. Drewno wykorzystywano w transporcie kolejowym również jako paliwo.

W celu organizacji eksploatacji lasów został utworzony przez niemieckie władze okupacyjne specjalny system zarządzania tym sektorem gospodarki. Kwestią gospodarki leśnej Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie zajmował się wydział leśnictwa (*Abt. VIIb*). Podporządkowane były mu okręgi (*Forstverwaltung*, później *Militärforstverwaltung*) Kurlandia, Litwa, Grodno, Białystok i Białowieża, które w swoim składzie z kolei miały 42 wojenno-leśne inspekcje (*Forstinspektion*, później *Militärforstinspektion*)³³⁰. Geograficznie do okręgu Kurlandia należało 8 wojskowych inspekcji leśnych, do okręgu Litwa – 17, Grodna – 6, Białegostoku – 4, Białowieży – 7. Jako pracowników zatrudniano personel wojskowy. W 1918 roku ogólny skład okręgów leśnych *Ober Ost* liczył 63 kierowników inspekcji leśnych i leśniczych głównych, 28 głównych sekretarzy, 292 leśników, 473 młodszych leśników i gajowych, 1086 pracowników sektora pomocniczego. Oddzielnie należy liczyć pracowników tartaków, czyli 44 kierowników i 1234 wykwalifikowanych pracowników. W całej administracji leśnej zatrudnionych było więc ponad 3,2 tysięcy pracowników³³¹.

³²⁹ РГВИА, ф. 13126. Брест-Литовская крепость и подчиненные ей войсковые части и учреждения (1830–1916), оп. 1, д. 1067, к. 112. Доклад помощника Коменданта Брест-Литовской крепости по гражданской части военного инженера капитана Антонова о состоянии лесного хозяйства в районе крепости и ущербе, нанесенном ему военными действиями, 7 VIII 1915.

³³⁰ *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 266.

³³¹ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 111.

Współczesne terytoria białoruskie podlegały pod jurysdykcję wojskowych leśnych okręgów Grodno, Białystok i Białowieża. Według niemieckich statystyk, całkowita powierzchnia tych lasów wynosiła 363 479 ha. Największym obszarem leśnym była Puszcza Białowieska, zajmująca 137 800 ha. Około 80% drzew w puszczy uważano za wystarczająco dojrzałe i nadające się do obróbki. Grodzieńskie lasy zajmowały powierzchnię 108 050 ha, a białostockie – 117 629 ha³³².

Niemiecka administracja zasobami leśnymi powstawała stopniowo. 11 września 1915 roku powołana została wojskowa administracja okręgu leśnego z centrum w Białymstoku, która w październiku została przeniesiona do Grodna. Na czele Grodzieńskiego leśnego okręgu (*Forstverwaltung Grodno*) stał kapitan Rubach. Od 4 marca 1917 roku okręg został przemianowany jako leśny okręg wojskowy (*Militärforstverwaltung*)³³³. Siedziba mieściła się w Zadubie (około Grodna). W swoim składzie miał 6 wojskowych inspekcji leśnych: Zadubie (siedziba w Zadubie), Grodno (w. Kazimirówka), Porzecze (w. Zubrowo), Nacza (w. Nacza), Szczuczyn (w. Aliczewicze), Bierszty (w. Zubrówka). Dodatkowo, istniała specjalnie wydzielony rejon Wasiliszki (*Bezirk Wasilischki*), tartak i fabryka drewna w Aziorach. Zgodnie z rozporządzeniem z dnia 28 września 1916 roku 1 października powstał Białostocki wojskowy okręg leśny z siedzibą w Białymstoku (*Militärforstverwaltung Bialystok*). Obejmował on inspekcje leśne: Białystok-wschód, Białystok-zachód, Narew (siedziba w Białymstoku), Front (siedziba w Działowie)³³⁴.

Największy ze względu na obszar Białowieski okręg leśny (*Forstverwaltung Bialowies*, z czerwca 1916 roku – *Militärforstverwaltung Bialowies*)³³⁵, utworzony 30 września 1915 roku, miał łącznie 8 inspekcji leśnych³³⁶. Do 1918 roku ich liczba zmniejszyła się do 7. Wśród nich: Białowieża, Podolany, Hajnówka, Narewka Mała znajdują się na terytorium dzisiejszej Polski, a Czarlanka, Cichowola-północ (siedziba w Dobrowoli), Cichowola-Południe – w dzisiejszej Białorusi. Szefem okręgu leśnego i komendantury o tej samej nazwie 1 października został mianowany Georg Escherich³³⁷. W strukturze okręgu

³³² GStA PK, f. F. HA I. Rep. 89, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917, Bialystok 1917, Anlage VIII.

³³³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 71, poz. 517. Neue Bezeichnung von Dienststellen, 04.03.1917.

³³⁴ GStA PK, f. F. HA I. Rep. 89, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917, Bialystok 1917, Anlage VIII.

³³⁵ SBB, sygn. Krieg 1914/10575–1. Rangliste der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost/ bearb. von Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Mitte Juni 1916, s. 46.

³³⁶ R. Hüpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 111.

³³⁷ *Ein Besuch ein Wisentwald Bialowies*, „Die Woche”, Berlin 1916, z. 2, s. 39.

wyodrębniono kilka wydziałów, z których każdy był odpowiedzialny za osobną aktywność: I – las, II – gospodarka, III – wsparcie techniczne, IV – obróbka chemiczna, V – kolej wąskotorowa polna, VI – sprawy wojskowo-sanitarne, VII – zarządzanie budżetem i finansami³³⁸.

Osobnych okręgów leśnych w rejonie tyłowym grupy armii Woyscha nie utworzono. Według raportu kierownika niemieckiej administracji na tym obszarze, stało się to z powodu braku wystarczającej liczby pracowników. W administracji Inspekcji etapowej powstał natomiast wydział leśny, składający się z 7 służb leśnych³³⁹.

Niemieckie władze okupacyjne zorganizowały na ziemiach białoruskich wydobywanie, produkcję i przetwarzanie różnych rodzajów drewna, w tym surowców w postaci kłód i drewniny [w tym surowe kłody i drewno], produkcję podkładów na liniach kolejowych, belek, kabli i budowy słupów, listew ściennych (fornir), miękkich wiórów drzewnych. Zorganizowano produkcję węgla drzewnego, żywicy, świerkowej kory i innych surowców leśnych.

Dla przeróbki drewna na terenie wojskowych okręgów leśnych Białowieża, Grodno i Białystok wybudowano tartaki. W Puszczy Białowieskiej mniej niż w ciągu dwóch lat okupacji powstało 7 tartaków (mających do dyspozycji 22 obrabiarki do drewna, 15 pił stołowych), nasycalnia podkładów, fabryki do produkcji wiórów i drewnianych butów, stolarnia z kilkoma obrabiarzami automatycznymi i kilka mniejszych warsztatów³⁴⁰. W administracji Grodno znajdowało się 6 tartaków, 2 fabryki obróbki drewna, w okręgu Białystok – odpowiednio 9 i 1³⁴¹.

Od początku okupacji białoruskie drewno wysyłano do fabryk celulozy, wytwórni prochu i papierni w Niemczech w celu zapewnienia im surowców. 19 marca 1916 roku odbyło się spotkanie wyższego kierownictwa wojskowego na Wschodzie z przedstawicielami Ministerstwa Wojny (*Kriegsministerium*). Udział w niej wzięli również kierownicy administracji leśnych okręgów *Ober Ost*. Na spotkaniu omówiono trudną sytuację wielu fabryk w Niemczech, które zostały zmuszone do zawieszenia działalności z powodu braku

³³⁸ SBB, sygn. 4” Krieg 1914/25168^{2a}, Gliederung und Namensliste der militärischen Landesverwaltung des Oberbefehlshabers Ost, oprac. Abt. V der Verwaltung Ob. Ost, Juli 1917, s. 61.

³³⁹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 16.

³⁴⁰ LVIA, f. 641, op. 1, d. 971, k.4. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23 VIII 1917.

³⁴¹ GStA PK, f. F. HA I. Rep. 89, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917, Bialystok 1917, Anlage VIII.

surowców (świerka i sosny). Największe znaczenie w zapewnieniu surowca drzewnego zakładom budowlanym, tartakom i innych gałęziom przemysłu miała Puszcza Białowieska. Raport szefa administracji G. Eschericha pt. „Znaczenie Puszczy Białowieskiej dla niemieckiej gospodarki” z dnia 23 sierpnia 1917 roku dla Zarządu Naczelnego Dowódcy na Wschodzie, uzasadniał gospodarczą strategię działania odnośnie jej eksploatacji. W raporcie stwierdzono, że jej ogromne zasoby leśne mogłyby zapewnić znaczną ilość surowców. Z Puszczy Białowieskiej Niemcy planowali po wojnie pozyskać 1–1,5 mln m³ drewna rocznie³⁴². Jednak wydobycie surowców na początku okupacji przewidywano w bardziej intensywnym tempie. Tylko przez pierwszych siedem miesięcy z lasu wywieziono około 35 mln m³ drewna, z czego około 24 mln m³ drewna i 11 mln m³ na opał. Przewidywano, że w ciągu najbliższych 10 lat będzie wywiezione z lasu 1 mln m³ drewna o wartości 20–25 mln marek³⁴³.

Drewno systematycznie wywożono na budowy w Niemczech i do Warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa. Brzozę jako budulec w dużych ilościach dostarczano do wytwórni produkcyjnej pistoletów w Erfurcie, do budowy portu w Królewcu, do wytwórni papierowej w Berlinie-Charlottenburgu. Podczas okupacji aktywnie wydobywano węgiel i smołę³⁴⁴.

Drewno z Puszczy Białowieskiej było szeroko wykorzystywane w celach militarnych i cywilnych, w szczególności do układania torów kolejowych i polowej kolei wąskotorowej. Według raportu naczelnego okręgu Białystok w okresie od lipca do września 1916 roku z terytorium wojskowego okręgu leśnego Puszcza Białowieska do intendentur na tyłach 12. armii wyjechało 61 wagonów drewnianych wiórów, 26 wagonów desek dla parku inżynierii 12. armii, 15 tys. m³ drewna, 9 tys. m³ desek i 6 wagonów kłód do tyłowego parku inżynierii w Białymstoku, 60 wagonów deski do Inspekcji etapowej Bug, 80 wagonów surowego drewna i 40 wagonów płyt do stacjonującej w Lisingen grupy armii, 8 tys. m³ drewna do siedziby *Ober Ost*, 42 tys. drobnych podkładów do Bogdanowa. Dodatkowo, co tydzień wysyłano 1000 desek do tartaku w Zelwie, po 12 wagonów desek – do Nowojelni³⁴⁵. Drewno wywożone było i z innych regionów leśnych dzisiejszej Białorusi. Tak więc z okręgu Grodno do kwietnia 1916 roku eksportowano

³⁴² LVIA, f. 641, op. 1, d. 971, k. 6. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23 VIII 1917.

³⁴³ LVIA, f. 641, op. 1, d. 971, k. 5v. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23 VIII 1917.

³⁴⁴ GStA PK, f. I.HA. Rep 87 B, sygn. 16358. IV. Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Białystok. Juli–September 1916, Białystok 1916, s. 13.

³⁴⁵ GStA PK, f. I.HA. Rep 87 B, sygn. 16358. IV. Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Białystok. Juli–September 1916, Białystok 1916, s. 14.

170 tys. m³ tarcicy, około 21 tys. m³ drewna, 108 tys. m³ gotowych podkładów kolejowych³⁴⁶.

Armia niemiecka chętnie wykorzystywała nie tylko deski, ale też trociny, wykorzystywane do łóżek oficerów i żołnierzy, a także jako posłanie dla koni. Oprócz wywozu surowców do Niemiec, niemiecka administracja Puszczy Białowieskiej przygotowywała projekt produkcji domów drewnianych, które zdemontowane miały być transportowane do Niemiec. W planach była także budowa domów dla niemieckich inwalidów wojennych, co miało przyczynić się do rozwiązania problemu mieszkaniowego w Niemczech³⁴⁷.

W strefie niemieckiej okupacji została zorganizowana produkcja węgla drzewnego. Uruchomiono również wytwórnię produkcji smoły i terpentyny³⁴⁸. Prowadzono przerabianie torfu na obszarach Grodna, Lidy, Łunny, Białegostoku, w pobliżu Wołkowyska wydobywano fosforany. Bogate w wapno kopalnie w pobliżu Wołkowyska stały się źródłem surowców dla fabryki celulozy w Prusach Wschodnich³⁴⁹.

W rejonie tyłowym armii Woyscha punkty przetwarzania drewna, przede wszystkim tartaki, zostały uruchomione w Słonimiu, Kosowie i Prużanach³⁵⁰. Pod kierownictwem władz niemieckich przetwarzanie drewna często wykorzystywały fabryki i warsztaty, które istniały przed wojną. Jednakże obrabiarki i tokarki przywiezione były z Niemiec, ponieważ przed rozpoczęciem działań wojennych jesienią 1915 roku znaczna część kosztownego sprzętu ewakuowano do wewnętrznej rosyjskiej guberni Imperium Rosyjskiego, albo została uszkodzona lub zniszczona³⁵¹.

Przez cały okres okupacji drewno z rejonu tyłowego armii Woyscha systematycznie wywożono do Niemiec. W okresie od września 1915 do października 1916 roku z tego obszaru wywieziono 11 129 wagonów drewna o wartości 6 mln marek³⁵². Należy pamiętać, że wielkość eksportu rosła co miesiąc. W grudniu 1915 roku wywieziono 29 wagonów, w styczniu – 332, w kwietniu – 765, w lipcu – 1377, w sierpniu – 1878 wagonów. W kolejnym okresie sprawozdawczym od listopada 1916 do marca 1917, przez 5 miesięcy,

³⁴⁶ SBB, sygn. 4” Krieg 1914/24155, II. Bericht über die Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. vom 1. Januar 1916 bis 31. März 1916, Grodno 1916, s. 22.

³⁴⁷ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 160.

³⁴⁸ LVIA, f. 641, op. 1, d. 971, k.4. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23 VIII 1917.

³⁴⁹ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 155.

³⁵⁰ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 17.

³⁵¹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6213. III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion Bug vom 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918, Warschau 1918, s. 21.

³⁵² GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 18.

wywieziono jeszcze więcej drewna, którego całkowita wartość wyniosła 4,5 mln marek³⁵³. Przy eksporcie wykorzystywano szlak rzeczny wzdłuż Bugu i Szczary. W ciągu kolejnych 6 miesięcy (od kwietnia do września 1917 roku) wywieziono różne rodzaje drewna na kwotę 8 milionów marek. Najwięcej wywieziono go w okresie od maja do września 1917 roku. Przez prawie dwa lata z terytorium okupowanego przez grupę armii Woyscha łącznie wywieziono drewno o wartości około 18,6 mln marek³⁵⁴.

Jednym z kierunków polityki niemieckiej w leśnictwie była kontrola dzikich zwierząt, organizacja polowania i likwidacja kłusownictwa w lasach. Odpowiednie rozporządzenie zostało wydane już 25 września 1915 roku. Według obliczeń G. Eschericha, po jego objęciu stanowiska szefa administracji w Puszczy Białowieskiej, liczone tylko 120–150 żubrów, 2000–3000 jeleni, około 500 łań, około 2000 saren i więcej niż 1000 dzików³⁵⁵. Jednak w czasie okupacji z powodu intensywnego polowania ilość zwierząt w lesie znacznie się zmniejszyła. Według G. Eschericha, w 1916 roku zabito około 600 zwierząt, w 1917 roku – około 1000. Pozwolenie na polowanie na żubry wydawano w Zarządzie Naczelnego Dowódcy na Wschodzie. Przez trzy lata wydano osiem razy oficjalną zgodę na odstrzał tych zwierząt³⁵⁶. Pierwsze polowanie w Białowieży odbyło się 12 listopada 1915 roku z okazji przybycia cesarza Wilhelma II. W styczniu 1916 roku w lesie polował generał-feldmarszałek P. von Hindenburg, a miesiąc później – król Saksonii Fryderyk August III. Na polowanie do Białowieży przybyli również książę Fryderyk Leopold Pruski, arcyksiążę Franciszek Karol Austriacki, król Bawarii Ludwik III, generał Max Hoffmann. Ze względu na polowanie terytorium wojskowego okręgu leśnego zostało podzielone na odpowiednie rejony. W wojskowym okręgu wojskowym w Białymstoku tych rejonów było 16: 5 – w wiejskim powiecie Białystok i Swisłocz, 3 – w powiecie Krynki-Łunnej, 2 – w Bielsku, 1 – w Wołkowysku³⁵⁷. Ustalano opłatę na pozwolenie na odstrzał dziczyzny: za bujne zwierzę – 2 m, za młode – 1 m, za małe – 0,5 m³⁵⁸. Pozwolenie wydawane było tylko personelowi

³⁵³ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 16.

³⁵⁴ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 16.

³⁵⁵ G. Escherich, *Der alte Jäger: Erinnerungen aus meinem Leben*, Berlin 1934, s. 126, 150–151.

³⁵⁶ Tamże, s. 134.

³⁵⁷ GStA PK, f. I.HA. Rep 87 B, sygn. 16358. IV. Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Białystok. Juli–September 1916, Białystok 1916, s. 16.

³⁵⁸ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1061, k. 26. Verwaltungsbefehl XXXV der Militärverwaltung Litauen, 23 IV 1917.

wojskowemu i urzędnikom administracji. Dla każdego rodzaju zwierząt osobno wyznaczano początek sezonu łowieckiego³⁵⁹.

Podczas całego okresu okupacji drewno i wyroby z drewna wywożono do Niemiec w celu zaopatrzenia bazy surowcowej niemieckiego przemysłu drzewnego i celulozowo-papierniczego. Wartość tych dostaw ocenia się na 10 mln marek, a ich dostarczenie do Niemiec w znacznym stopniu polepszyło stan wymienionych sektorów gospodarki Rzeszy. W strefie okupacji wszędzie były otwarte tartaki, pilarki ramowe, punkty zapasów drewna, w których wykorzystywano narzędzia zarówno rosyjskie, jak i przywiezione z Niemiec.

Stosunki walutowe

System monetarny na okupowanych ziemiach białoruskich był wysoce skomplikowany. Wynikało to z faktu, iż w obiegu jednocześnie znajdowały się waluty obu walczących stron – Rosji i Niemiec. Jednoczesny obieg kilku walut wpływał na wszystkie aspekty finansowego życia kraju: handlu, podatków, grzywien administracyjnych, płac, kosztów, itp.³⁶⁰

Do rozpoczęcia I wojny światowej, rubel rosyjski miał bardziej stabilną pozycję. W wyniku reform przeprowadzonych przez ministra finansów Sergiej Witte w latach 1895–1897 roku, Imperium Rosyjskie wprowadziło swobodną wymianę papierowego pieniądza na złoto, tzw. złoty standard. Złoty rubel zawierał 17,424 części czystego złota, lub w kategoriach systemu metrycznego pomiaru – 0.774234 gramów złota³⁶¹. Dla porównania, 1 marka niemiecka zawierała 0.358423 gramów złota. Z rozpoczęciem mobilizacji, zgodnie z rozporządzeniem Ministerstwa Finansów Imperium Rosyjskiego w dniu 23 lipca (4 sierpnia) 1914 roku swobodna wymiana papierowych pieniędzy na złoto została zawieszona³⁶². W takich warunkach spora ilość złotych monet pozostała u ludności.

Po ustanowieniu reżimu okupacyjnego władze niemieckie zainteresowane były w skierowaniu rosyjskich rubli z okupowanych terytoriów na europejski

³⁵⁹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woynsch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 16.

³⁶⁰ Więcej: R. Zilch, *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg: die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen 1914–1918*, Goldbach 1994.

³⁶¹ В.Н. Усоский, *Переход к денежной системе золотого монометаллизма в экономике Российской империи и денежная реформа С.Ю. Витте*, „Вестник Полоцкого государственного университета” 2013, nr 5, s. 74.

³⁶² Е.И. Авербах, *Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией: законы, манифесты, рескрипты, указы Правительствующему сенату, распоряжения и постановления министров и др.*, Вильна 1915, t. 1: Акты, обнародованные с 16 июля 1914 г. по февраль 1915 г., s. 53–54.

rynek walutowy w celu wymiany ich na marki³⁶³. Lokalni mieszkańcy niechętnie jednak oddawali ruble, które zabezpieczone były złotem. Niemieckie dowództwo, obawiając się upadku wartości marki, nie chciało wprowadzać jej do swobodnego obrotu. W rezultacie, w strefie okupacji pojawił się niedobór środków pieniężnych, w szczególności o małym nominale. Brak drobnych monet w znacznym stopniu komplikował transakcje w handlu detalicznym (handlarze nie mieli reszty). Powstała podwójna tabela kosztów. W celu wyciągnięcia od ludności rosyjskich rubli i monetowego złota wprowadzono wyższe ceny przy zapłacie w markach i niższe – w rublach.

Kurs walutowy rubla wobec marki niemieckiej ciągle zmieniał się w kierunku dewaluacji na korzyść tej ostatniej. Tak więc, 11 listopada 1915 roku przyjęto oficjalny kurs 1,5 marki do 1 rubla³⁶⁴. Na dzień 1 maja 1916 roku kurs ten wynosił 1,75 marki do 1 rubla³⁶⁵, od 1 września – 1,90 marki do 1 rubla³⁶⁶. W dniu 21 stycznia 1917 został przyjęty kurs wymiany 2 do 1³⁶⁷, ale w lutym 1 rubla można było kupić za 2,27 marek³⁶⁸. Tak więc, dla przedsiębiorców, handlowców i konsumentów ustanowiono podwójny system walutowy.

23–24 stycznia 1916 roku podczas konferencji wyższego dowództwa wojskowego z przedstawicielstwem *Ober Ost* w Berlinie zdecydowano wprowadzić do obrotu niezabezpieczony *ost-rubel*³⁶⁹. Warunkiem koniecznym do jego wprowadzenia było pozbawienie miejscowej ludności stabilnej waluty, rosyjskich rubli i marki niemieckiej, a jednocześnie nasycenie rynku gotówką w celu ożywienia stosunków handlowych na okupowanych ziemiach. Powodem pojawienia się nowych pieniędzy było dążenie niemieckiego dowództwa na Wschodzie do zminimalizowania dotacji Berlina na utrzymanie aparatu administracyjnego oraz zachowanie niezależności finansowej w sprawach bieżącego budżetu. Planowano zwiększenie rezerwy Banku Rzeszy przez pozyskiwanie złota z operacji walutowych i handlowych prowadzonych na terytoriach okupowanych i dostarczenia go do Niemiec.

³⁶³ К. Филипов, *История денег – почтовых марок Первой мировой войны*, „Банкаўскі веснік” 2008, nr 3, s. 80.

³⁶⁴ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 1, poz. 4, Verordnung betr. Festsetzung des Rubelkurses, 11 XI 1915.

³⁶⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 23, poz. 191, Verordnung betr. den amtlichen Rubelkurs gültig ab 1.5.1916, 27 IV 1916.

³⁶⁶ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 46, poz. 355, Verordnung betr. den amtlichen Rubelkurs gültig ab 1.9.1915, 26 VIII 1916.

³⁶⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 66, poz. 479, Verordnung betr. den amtlichen Rubelkurs gültig ab 21.1.1917, 19 I 1917.

³⁶⁸ R. Zilch, *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg: die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen 1914–1918*, Goldbach 1994, s. 314.

³⁶⁹ A. Strazhas, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg...*, s. 31.

Przed niemieckim przywództwem stał problem finansowania administracji, który był rozwiązany przez produkcję, pobór podatków i cła, monopol na produkcję i sprzedaż towarów (alkoholu, tytoniu i papierosów, cukru, słodkości, soli, zapalek)³⁷⁰.

Wschodni Bank Przemysłowo-Handlowy w Poznaniu (*Ostbank für Handel und Gewerbe*) był odpowiedzialny za wydanie nowych *ober ost-rubli*. W celu wypłacenia nowych środków płatniczych powstała cesarska kasa kredytowa z prawem do emisji własnych środków płatniczych z siedzibą w Kownie (*Ostbank für Handel und Gewerbe Darlehnskasse Ost*). Zgodnie ze statutem, wydanym 17 kwietnia 1916 roku, początkowo planowano wydanie banknotów kasy kredytowej (*Darlehnskassenscheine*) o wartości 50 kop., 1, 3, 10, 25 i 100 rubli o łącznej wartości nie większej niż 100 mln³⁷¹. Oddziały finansowe znajdowały się w Wilnie, Grodnie, Słonimiu, Białymstoku, Suwałkach i Libawie, Mitawie (Jełgawa, dzis. Łotwa), Poniewieży, Rydze, Szawlach³⁷².

Za pomocą wprowadzonego przez siebie *ost-rubla* władze niemieckie spłacały odszkodowania za rekwizycje, które nie tylko były nisko oszacowane w stosunku do rzeczywistych strat, ale też i nieregularne. Znaczną część pieniędzy, wydawaną do rąk, później pobierano od ludności w postaci podatków, opłat za zezwolenia na niektóre działania (praktyka doktorska, handel i inne), poborów na wyrobienie dokumentów w administracji powiatu itd. Wprowadzone pieniądze nie miały znaczącej siły na rynku konsumenckim, ponieważ ograniczone lub drogie produkty spożywcze, zwierzęta domowe można było nabyć tylko za ruble rosyjskie lub marki. Jak pisała w swoich pamiętnikach działaczka ruchu białoruskiego J. Witan-Dubiejkowskaja (J. Menke): „Rubel rosyjski wyszedł, banki zostały ewakuowane, a niemieckie pieniądze okupacyjne, jak ich nazywano – *osty*, ciężko było dostać”³⁷³. W pamiętnikach malarza F. Ruszczyca czytamy, że „choć Niemcy wprowadzili na zajmowanym obszarze specjalną walutę – *ost-rubel*, ale żyto, na przykład, można było kupić tylko za rosyjskie pieniądze”³⁷⁴. Doprowadziło to do fałszerstwa rosyjskich banknotów, a także szczególnie poszukiwanych niemieckich banknotów i monet o małych nominałach (1–2 marki)³⁷⁵. Fałszywe papierowe banknoty często nie miały znaków wodnych, znaki i numery nie były dokładnie widoczne, monety o wartości

³⁷⁰ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 156–157.

³⁷¹ LVIA, f. 1135, op. 21, d. 173, k. 21. Satzung der Ostbank für Handel und Gewerbe Darlehnskasse Ost, 17 IV 1916.

³⁷² *Нямецкія рублі*, „Гоман”, 8 II 1918.

³⁷³ Ю. Вітан-Дубейкоўская, *Мае ўспаміны*, Вільня–Мінск 1994, s. 42.

³⁷⁴ F. Ruszczyca, *Dziennik*, wybór, układ, oprac. E. Ruszczyca, cz. 1: *Ku Wilnu 1894–1919*, Warszawa 1994, s. 293.

³⁷⁵ *Falszywyje hroszy*, „Гоман”, 29 II 1916.

1 i 2 marki, a także 10 fenigów były lepsze od prawdziwych i miały odbitki słabszej jakości³⁷⁶.

Według obliczeń L. Wasilewskiego do 1 listopada 1918 roku wydano do obiegu 700 mln *ost-rubli*, ale ich produkcję kontynuowano później³⁷⁷. Polski badacz-numizmatyk K. Filipow mówił o znacznie mniejszej liczbie. Uściśla, iż przed kwietniem 1918 roku w obrocie było 207 mln *ost-rubli* i 1 mln *ost-rubli* w żelaznych monetach *Ober Ost*, które zostały wydane w Berlinie i Hamburgu o nominale 1, 2, 3 kopiejki. Papierowe *ost-ruble* zostały wydane o nominale 1, 3, 10, 25 i 100 rubli³⁷⁸. „Homan” informował, że 31 października 1916 roku wydano 21 600 001 rubli, a rok później, 31 października 1917 roku – 136 813 532 rubli³⁷⁹.

Przeszacowywanie oraz fałszowanie pieniędzy było surowo karane. Wymiana pieniędzy była dozwolona tylko w bankach i specjalnie stworzonych w miastach punktach wymiany walut³⁸⁰. Na przykład w rejonie tyłowym grupy armii Woysrscha punkty wymiany powstały w Słonimiu, Rużanach, Kobryniu, główny – w Prużanach (później przeniesiony do Słonimia)³⁸¹. Zaktualizowane stawki wymiany były publikowane codziennie w gazetach. Za nieprzestrzeganie przepisów przewidywano grzywnę w wysokości do 30 000 marek albo pozbawienie wolności do 3 lat. Jeżeli grzywna nie mogła być spłacona, co zdarzało się dość często, od dnia w więzieniu od łącznej kwoty odliczano od 10 do 100 do marek.

We wrześniu 1916 roku na terytorium *Ober Ost* zostały wydane papierowe pieniądze w walucie rosyjskiej o nominale 50 kop., 1, 3, 10 i 25 rubli³⁸² i monety z żelaza w nominałach 1, 2 i 3 kopiejki. Na jednej stronie monety – „żelazny krzyż”, nazwa w języku rosyjskim i 1916 roku, z drugiej strony – napis *Gebiet des Oberbefehlshabers Ost* („terytorium Naczelnego dowódcy na Wschodzie”)³⁸³. Pieniądze te były równe rosyjskim banknotom wydawanym przed wojną. Jednak od sierpnia 1917 roku papierowe rosyjskie pieniądze były wycofane z obiegu w całej strefie *Ober Ost*, a nie wymieniane

³⁷⁶ *Jak pазnać fałszywyje hroszy*, „Гоман”, 3 III 1916.

³⁷⁷ AAN, f. 390 Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 32, k. 182–187. L. Wasilewski, *Notatki o kondycji gospodarczej Litwy*, Kowno, maj 1919.

³⁷⁸ К. Филипов, *История денег – почтовых марок Первой мировой войны*, „Банкаўскі веснік” 2008, nr 3, s. 81.

³⁷⁹ *Нямецкіе капейкі*, „Гоман”, 13 XI 1917.

³⁸⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 31, poz. 239. Verordnung. Wechselgeschäfte, 5 VI 1916.

³⁸¹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 18.

³⁸² *Нямецкіе капейкі*, „Гоман”, 5 IX 1916.

³⁸³ *Нямецкіе капейкі*, „Гоман”, 22 IX 1916.

w kasie³⁸⁴. Wszystkie transakcje handlowe miały odbywać się w markach. Ceny towarów wszelkiego rodzaju podawane były wyłącznie w markach. Wszystkie poprzednie transakcje w rublach, które zostały zawarte przed 19 grudnia 1917 roku, przeliczano według kursu 1 rubel do 1,5 marki. 15 września 1918 roku rubel carski ostatecznie przestał być prawnym środkiem płatniczym³⁸⁵.

Na terytorium rejonu tyłowego armii Woysrsa używano, oprócz niemieckich i rosyjskich walut, też austriackie – austro-węgierskie korony i gелery³⁸⁶.

Polityka celna

Niemiecka polityka celna miała za zadanie, z jednej strony, sprawowanie dokładnej kontroli towarów przekraczających granice okupowanego terenu, z drugiej strony, zapewnienie władzom *Ober Ost* dopływu środków finansowych poprzez pobieranie opłat celnych. Statut celny zapoczątkował tworzenie podstawy prawnej spraw celnych na okupowanych ziemiach białoruskich. Został on zatwierdzony przez Naczelnego dowódcę na Wschodzie P. von Hindenburga w dniu 31 lipca 1915 roku i wszedł w życie 20 sierpnia 1915 roku³⁸⁷. Statut zawierał 13 punktów i przedstawiał listę towarów, przewóz których przewidywał opłatę celną, główne zasady ich transportowania, sankcje za naruszenie przepisów³⁸⁸. Towary sprowadzono wyłącznie na specjalnych trasach celnych i dokumentowano zgodnie z przepisami prawa niemieckiego na przejściach granicznych. Towary, które były eksportowane lub importowane bez należytego zezwolenia, odprawy celnej i opłacenia cła traktowane były jako przemyt. Zgodnie ze statutem celnym, wprowadzone były konkretne opłaty celne na całym okupowanym obszarze dla wszystkich towarów przekraczających granicę *Ober Ost*. Opłata celna została wliczona w cenę towarów, co doprowadziło do wzrostu ich kosztu³⁸⁹.

³⁸⁴ *Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Annahmeverbot für russische Rubel in Ob. Ost*, „Kriegszeitung von Baranowitschi”, 4 VIII 1917.

³⁸⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 115, poz. 797. Verordnung über die Zahlungsmittel, 15 IX 1918.

³⁸⁶ BArch-MA, f. PH 23. Gouvernements, Festungen und Kommandanturen der Preussischen Armee, sygn. 109. K.1. Etappenkommandatur Slonim 5/V Slonim. Verhalten der Bevölkerung im deutschen Verwaltungsgebiet. 28 X 1915.

³⁸⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 2, poz. 8. Zollordnung, 31 VII 1915.

³⁸⁸ Pełna lista towarów podana jest w: В.В. Волкава, *Нямецкая мытная палітыка на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1915–1918)*, Актуальные вопросы таможенного дела, Мінск 2012, nr 2, s. 128–144.

³⁸⁹ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, II. Bericht über die Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. vom 1. Januar 1916 bis 31. März 1916, Grodno 1916, s. 16.

Wysokie cła wprowadzono na strategiczne surowce, przeznaczone do celów wojskowych i zaopatrzenia armii niemieckiej (metale, paliwo, spirytus, skóra, żywność, produkty rolne) w celu zapobiegania ich wywozowi. Zwolnione z obowiązku opłaty były darowizny dla niemieckiego i austro-węgierskiego personelu wojskowego, towary dla niemieckiej administracji i służb administracyjnych, jak również rzeczy prywatne przewoźników.

22 maja 1916 roku opublikowano „Rozporządzenie o kolejnych zmianach w polityce celnej”, podpisane przez szefa sztabu E. Ludendorffa, zgodnie z którym od dnia 1 czerwca 1916 roku zmieniała się taryfa celna i pojawiał się rozszerzony wykaz towarów, których wwóz był objęty cłem. Rozporządzenie wymieniało 16 grup towarów objętych cłem, w tym paliwo, owoce i warzywa, słodocze, skomplikowane urządzenia elektryczne i narzędzia, a także niektóre produkty przemysłowe i rolne. Niektóre pozycje z tej listy były później rozszerzane lub uściślone. Dotyczyło to zarówno żywności (oznaczano różnego rodzaju ryby) i towarów przemysłowych (od butów po różne typy urządzeń i materiały piśmiennicze i budowlane). Uściślenia te, z jednej strony, spowodowane były niepełną rachunkowością i klasyfikacją w pierwszym statucie celnym z 1915 roku, a z drugiej strony, rozwojem technicznym. Tak więc, osobno na liście zostały oznaczone aparaty fotograficzne i różnego rodzaju maszyny³⁹⁰.

W wyniku zmian opłat celnych zostały dwukrotnie podwyższone koszty towarów, należących do klasy górnego spożycia, w tym kawy, herbaty, słodycze. Opłata na określone kategorie produktów była podwyższona wielokrotnie (drożdży z 28 do 140 marek za 100 kg). Taki wzrost opłat na wyroby cukiernicze można potłumaczyć pogorszeniem stanu branży spożywczej w Niemczech, gdzie od końca 1915 roku istniał problem z cukrem. Dziennik „Biuletyn Komitetu frontu zachodniego Wszechrosyjskiego Ziemskiego Związku” [„Вестник Комитета Западного фронта Всероссийского Земского Союза”] donosi: „50% cukru, który produkowali Niemcy, przeznaczano na eksport, ale w czasie wojny ceny na cukier niemiecki spadły, rozszerzono użytek wewnętrzny, i okazało się więc, że zapasy nie były tak duże, a już od końca 1914 roku-początku 1915 ceny cukru wzrosły o 25–30%. [...] Od grudnia 1915 roku wprowadzono ograniczenie produkcji słodyczy, a od 11 kwietnia 1916 – obowiązkowy podział cukru wśród ludności”. Wysokie cła na herbatę, kawę, czekoladę i tytoń można tłumaczyć nie tylko przez ich pochodzenie, ale także zmianą cen na świecie. Na przykład wzrost cen na kawę w lipcu 1916 roku na rynku światowym i zakaz jej

³⁹⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 28, poz. 220. Zollrolle. 22 V 1916.

eksportu w Szwecji, Norwegii, Holandii, Danii doprowadziło do wzrostu cen w Niemczech, i, w konsekwencji, na terytoriach okupowanych³⁹¹.

Kolejne zmiany w polityce celnej były ogłoszone w „Rozporządzeniu o zmianach w polityce celnej” z 8 lutego 1917 roku³⁹², które weszło w życie 17 lutego 1917. Do nowej listy towarów objętych cłem wwozowym po raz pierwszy trafiły leki różnego rodzaju i substancje, potrzebne do leczenia stomatologicznego.

Cła na towary wwożone do strefy *Ober Ost* z Niemiec, pobierano na przeznaczonych do tego granicznych placówkach³⁹³. Utworzone były pomiędzy terytorium niemieckim (Prusy Wschodnie) i okupowanym terenem. Obecnie to są tereny dzisiejszej Litwy (Kretynga, Laugalai, Kuleszai, Laukszargiai, Szmalininkai), Polski (Olecko, Prostki), Rosji (Czernyszewskie). Na innych przejściach granicznych ładunków z towarami nie przepuszczano³⁹⁴. Swoje posterunki celne posiadały Warszawskie i Lubelskie Generalne Gubernatorstwa. Zgodnie z regulacjami opłaty celne powinny być pobierane w każdym punkcie, przez który transportowano towar. Na przykład, jeśli eksport zboża był z Grodna do Prus, a następnie przywożono mąkę, opłata obowiązywała podwójna³⁹⁵. Służby celne co miesiąc składały raporty o dochodach z cła. Otrzymane pieniądze trafiały do kas administracji³⁹⁶.

Statut celny przewidywał system sankcji wobec osób, które przestrzegały jego zasad i zajmowały się przemytem. Osoby, które podczas sprawdzania ładunku miały przy sobie rzeczy zakazane dla importu lub przewozu na okupowanym przez wojska niemieckie terytorium, powinni byli zapłacić grzywnę w wysokości podwójnej kwoty od wartości towaru. Jeżeli cena ta była mniejsza niż 30 marek, kwota pobierana była jako najmniejsza taryfa. Od tych osób, które wielokrotnie odmawiały zapłaty należytej grzywny za przewóz, rzeczy nie tylko konfiskowano, ale również pobierano opłatę, która była czterokrotnie wyższa od wartości towaru. W innych przypadkach, kiedy konfiskaty nie prowadzono, przewidywano grzywnę od 75 do 3000 marek.

³⁹¹ *Современное положение продовольственного вопроса в Германии*, „Вестник Комитета Западного фронта Всероссийского Земского Союза”, 29 VII 1917.

³⁹² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 69, poz. 503. Verordnung betr. Änderung der Zollordnung nebst Zollrolle vom 31.7.1915, 8 II 1916.

³⁹³ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, III. Bericht (Ergänzungsbericht) über die Deutsche Verwaltung Grodno vom 1. April 1916 bis 30. Juni 1916, Grodno 1916, s. 20–21.

³⁹⁴ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1059, k. 53. Armee-Tagesbefehl der 10. Armee Ober-Kommando [Zollämter], 18 II 1916. Po niemiecku: *Bajohren, Laugallen (Garsden), Plöszeiten, Kolletzischken, Laugszargen, Schmallenigken, Eydkuhnen, Gr. Czymochen (Marggrabowa), Prostken (Kette) Prostken – Bahnhof*.

³⁹⁵ *На Лумве*, „Минский голос”, 2 III 1917.

³⁹⁶ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, II. Bericht über die Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. vom 1. Januar 1916 bis 31. März 1916, Grodno 1916, s. 16.

W przypadkach, gdy grzywna była niemożliwa do odzyskania ze względu na niezdolność sprawcy do zapłacenia, przewidywano areszt, ale wyrok nie powinien był przekraczać 6 miesięcy³⁹⁷.

Analiza przepisów prawnych dotyczących polityki celnej daje podstawy do następujących wniosków. Po pierwsze, niemieckie ustawodawstwo w dziedzinie regulacji celnej obrotu towarowego na okupowanym terytorium Imperium Rosyjskiego miało ostry protekcyjny charakter w celu ochrony interesów ekonomicznych i wojskowych Niemiec. Z jednej strony, niemieckie władze przyczyniły się do wywozu z terytorium okupowanego surowców i towarów niezbędnych do utrzymania niemieckiego przemysłu i zaopatrzenia żywnościowego. W szczególności dotyczyło to wyrobów z drewna, produktów spożywczych, surowców strategicznych podwójnego przeznaczenia. Z drugiej strony, administracja okupacyjna dążyła do maksymalnego ograniczenia wwozu na okupowane tereny tych towarów, których w Niemczech był dotkliwy niedobór. Opłaty celne obowiązywały tylko te produkty, które były przeznaczone do spożycia przez ludzi.

Po drugie, w przeciwieństwie do innych sektorów ustawodawstwa okupacyjnego, przepisy celne w strefie *Ober Ost* pozostały bez zmian w czasie I wojny światowej. Pomimo uzupełnienia punktu o zmianie stawki opłaty celnej i rozszerzenia listy produktów, których obowiązywały opłaty celne, a paragrafy statutu celnego, zatwierdzone pod koniec lipca 1915 roku, zasadniczo się nie zmieniły. Obowiązywały one na terytorium wszystkich jednostek administracji *Ober Ost*, a później zostały wprowadzone na resztę okupowanych ziem.

Po trzecie, na okupowanych ziemiach białoruskich administracja niemiecka wprowadziła usprawniony system dokumentacji celnej. Między Prusami Wschodnimi i Warszawskim Generalnym Gubernatorstwem, z jednej strony, a strefą *Ober Ost*, z drugiej strony, utworzona została sieć posterunków celnych, dbająca o interesy gospodarcze Niemiec.

Ludność

Zmiany demograficzne na okupowanych ziemiach białoruskich

W czasie I wojny światowej władze niemieckie zderzyły się z wieloetnicznym charakterem terytoriów okupowanych, co zdecydowało o kształcie prowadzonej przez nie polityce narodowościowej. Bardzo zróżnicowany etnicznie i wyznaniowo region, który zamieszkiwali Białorusini, Polacy, Żydzi, Rosjanie,

³⁹⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 2, poz. 8. Zollordnung, 31 VII 1915.

Litwini, Łotysze, Ukraińcy, Tatarzy i Niemcy, różnił się od przedwojennego niemieckiego wyobrażenia o Imperium Rosyjskim zamieszkiwanym jedynie przez jeden naród – Rosjan. Sytuację komplikował fakt, iż władze okupacyjne absolutnie nie znały cech kultury i tradycji narodów okupowanych ziem. „Ze względu na brak odpowiedniej literatury niemieckiej, wiedzieliśmy niewiele o życiu lokalnej ludności i zobaczyliśmy przed sobą jak gdyby nowy świat” – napisał szef sztabu generał E. Ludendorff³⁹⁸.

W celu wprowadzenia skutecznego zarządzania i wykorzystania miejscowych mieszkańców do pracy w rolnictwie, leśnictwie i przemyśle, władze niemieckie już w pierwszych miesiącach okupacji zaczęły zbierać dane o liczbie, składzie etnicznym i religijnym oraz o innych cechach demograficznych ludności. Początkowo władze niemieckie posługiwały się danymi statystycznymi danymi pochodzącymi z pierwszego spisu powszechnego ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 roku. Według niego, terytorium *Ober Ost* zamieszkiwało 4504 tys. osób, w tym, w okręgu Białystok-Grodno – 1061 tys. osób. Największą grupę etniczną w strefie *Ober Ost* tworzyli Litwini, których w przybliżeniu było 1,55 mln osób (34,4%), Białorusinów było 936 tys. (20,8%), Żydów – 607 tys. (13,5%), Polaków – 534 tys. (11,8%), Łotyszów – 469 tys. (10,5%), Rosjan – 278 tys. (6,2%), Niemców – 113 tys. (2,5%). Dwie trzecie ogółu białoruskiej ludności *Ober Ost* zamieszkiwało w okręgu Białystok-Grodno, gdzie Białorusini stanowili absolutną większość (56,0%)³⁹⁹ (tabela 2).

Jednakże dane spisu powszechnego ludności z 1897 roku absolutnie nie odzwierciedlały rzeczywistej sytuacji demograficznej jesienią 1915 roku. Początek XX wieku charakteryzował się szybkim wzrostem liczby mieszkańców na terytorium Białorusi z powodu przyrostu naturalnego. Według obliczeń Mitrofa Downar-Zapolskiego, w latach 1897–1916 populacja w guberniach grodzieńskiej i wileńskiej wzrosła o 28%⁴⁰⁰. Potwierdzają to też statystyki. Tak więc, według rosyjskiego spisu powszechnego z 1897 roku, w guberni wileńskiej zamieszkiwało 1591 207 osób⁴⁰¹, grodzieńskiej – 1603 409⁴⁰². Jednak od 1 stycznia 1914 roku liczba mieszkańców guberni wileńskiej wzrosła do 2075,9 tys. osób (30,4%), grodzieńskiej – do 2048,2. tys. osób (27,7%)⁴⁰³.

³⁹⁸ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen. 1914–1918*, wyd. 4, Berlin 1919, s. 146.

³⁹⁹ *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 433.

⁴⁰⁰ М.В. Довнор-Запольский, *Народное хозяйство Белоруссии. 1861–1914 гг.*, Минск 1926, s. 9.

⁴⁰¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*; red. Н.А. Тройницкий, t. IV: Виленская губерния, z. 2, СПб. 1901, s. 58.

⁴⁰² *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*; red. Н.А. Тройницкий, t. IX: Гродненская губерния, СПб. 1904. s. IV.

⁴⁰³ *Статистический ежегодник России. 1914 г.*, Петроград 1915, s. 33, 36.

Według danych zamieszczonych w „Roczniku statystycznym Rosji” z 1 stycznia 1914 roku populacja w pięciu białoruskich guberniach wynosiła wtedy 11 569,6 tys. osób, w 35 powiatach, które obecnie znajdują się w granicach dzisiejszej Białorusi, mieszkało 8952,8 tys. osób (wszystkie powiaty guberni mohylewskiej i mińskiej), powiaty oszmiański, wilejski, dziśnieński, lidzki guberni wileńskiej, a także powiaty witebski, horodecki, drysieński, lepelski guberni witebskiej, powiaty brzeski, wołkowyski, grodzieński, kobryński, prużański, słonimski guberni grodzieńskiej). Włączając powiat nowoaleksandrowski guberni kowieńskiej, która tylko częściowo ma związek z dzisiejszą Białorusią (242,3 tys. osób), populacja ziem białoruskich tuż przed wojną wynosiła około 9150 tys. osób⁴⁰⁴.

Przeprowadzenie spisu powszechnego ludności, zamieszkałej w dniu 1 stycznia 1914 roku na terytorium, które jesienią 1915 roku trafiło pod niemiecki zarząd okupacyjny, wiązało się z pewnymi trudnościami. Wynikały one z faktu, że nie wszystkie powiaty guberni wileńskiej i grodzieńskiej obszarowo pokrywają się z terytorium współczesnej Białorusi, a niektóre powiaty przedzielone były linią frontu. Tak więc w guberni wileńskiej mieszkało 2075,9 tys. osób, w tym w białoruskich powiatach – 1114,3 tys. Przy czym terytorium powiatu lidzkiego było całkowicie zajęte przez Niemców (269,5 tys. osób), a powiaty oszmiański, wilejski i dziśnieński zajęte były tylko częściowo. Całkowicie były okupowane powiaty wileński i świenciański, ich większa część należy obecnie do Litwy. W guberni grodzieńskiej zamieszkiwało 2048,2 tys. osób, w tym w białoruskich powiatach – 1441,2 tys. Pod okupacją znalazły się powiaty bielski i białostocki (dzisiejsza Polska), gdzie również mieszkała białoruska ludność. W guberni mińskiej po stronie niemieckiej od linii frontu częściowo znalazły się nowogródzki i piński powiaty (336,9 i 333,6 tys. odpowiednio). Tak więc, możemy założyć, że na białoruskich ziemiach, które zostały zajęte w 1915 roku, na dzień 1 stycznia 1914 roku zamieszkiwało od 2,5 do 3 mln osób.

J. Turonek podaje, iż od 1897 do 1914 roku liczba ludności, która zamieszkiwała obszar administrowany później przez władze *Ober Ost* wzrosła o 5,8 mln osób, czyli o 30%. Natomiast z powodu ewakuacji ludności z tych obszarów po wybuchu Wielkiej Wojny do Rosji zmniejszyła się o połowę i w 1916 roku liczyła już 2,9 mln osób⁴⁰⁵.

W okresie od 20 lipca (1 sierpnia) 1914 roku sytuacja demograficzna w regionie nadal szybko się zmieniała. Wiele czynników, takich jak ewakuacje, przymusowe wywózki do wewnętrznych guberni, mobilizacja mężczyzn, masowe uchodźstwo, wojna – wszystko to doprowadziło do znacznego

⁴⁰⁴ Тамże, s. 33–36, 39, 47.

⁴⁰⁵ Ю. Туронак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, tłum. В. Ждановіч, Мінск 1993, s. 15.

zmniejszenia populacji na tych obszarach. Pogorszenie zaopatrzenia w żywność i warunków sanitarnych, rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych były pośrednimi przyczynami, które doprowadziły do wzrostu śmiertelności oraz zmniejszenia płodności. Te demograficzne straty nie sposób oszacować.

W związku z niemiecką ofensywą władze rosyjskie przeprowadzały przymusową ewakuację osób z obszarów możliwych działań wojennych. Według polskiego badacza Aleksego Derugi, wywieziono łącznie około 800 tysięcy osób i do 1 czerwca 1919 roku na terytorium Zachodniej Białorusi wróciła ich tylko jedna czwarta⁴⁰⁶.

Ogólna liczba zmobilizowanych do armii rosyjskiej, jak wspomniano powyżej, z guberni wileńskiej i grodzieńskiej wynosiła 260,8 tys. osób⁴⁰⁷.

Kwestia skali uchodźstwa i ogólnej liczby uchodźców, rdzennych mieszkańców białoruskiej guberni, w historiografii białoruskiej pozostaje nierozstrzygnięta i wymaga dalszych badań archiwalnych i studiów. W 1919 roku Jausej Kanczar określał całkowitą liczbę uchodźców w Rosji jako 3,5 mln osób, w tym Białorusinów i Wielkorusów było 2 mln 26 tys. osób⁴⁰⁸. Historycy Anatolij Babkov, Władzimer Skałaban, Mikołaj Staszkievicz podają dane z ogólnorosyjskiego Biura centralnego, dotyczące rejestracji uchodźców – organu wykonawczego Wydziału Specjalnego ds. rejestracji uchodźców przy Komitecie Wielkiej Księżnej Tatiany Nikołajewny (Komitet Tatstysyaninski). Zgodnie z danymi, 1 (14) lutego 1917 roku liczba uchodźców z pięciu białoruskich guberni liczyła 1 130 042 osób, w tym 750 680 – z guberni grodzieńskiej, 164 351 – wileńskiej⁴⁰⁹. Witaił Karnialuk podaje dane z różnych źródeł za poszczególne okresy (luty 1917, maj i październik 1918), całkowita liczba oscyluje wokół 1 130 042 a 2 292 395 osób. Ten sam historyk ocenia liczbę uchodźców na 2 mln⁴¹⁰. Dane dotyczące 2 292 395 uchodźców z białoruskich terenów pochodzą ze źródeł Komisariatu narodowego Rosyjskiej Federacyjnej Republiki Radzieckiej z 11 maja 1918 roku.

⁴⁰⁶ A. Deruga, *Z dziejów sprawy białoruskiej w latach 1917–1918*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, z. 4, s. 716.

⁴⁰⁷ В.Р. Карнялюк, *Пра колькасць прызваных у расійскае войска з Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Мінскай і Магілёўскай губ. у часы Першай святовай вайны (1914–1918)*, „Гістарычны альманах” 2000, nr 3, s. 179–180.

⁴⁰⁸ Е.С. Канчер, *Белорусский вопрос*, Петроград 1919, s. 112.

⁴⁰⁹ А.М. Бабков, *Беженцы в Белоруссии в годы Первой мировой войны (1915–1916)*, w: *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)*, Мінск 1994, s. 136; В.У. Скалабан, *Бежанцы*, w: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, t. 1, cz. 1, Мінск 1993, s. 339–340; Н.С. Сташкевич, *Приговор революции: крушение антисоветского движения в Белоруссии, 1917–1925*, Мінск 1985, s. 57.

⁴¹⁰ В.Р. Карнялюк, *Праблема гісторыка-дэмаграфічнай характарыстыкі бежанцаў з беларускіх зямель (1914–1918)*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы” 2000, nr 2, s. 21, 24.

Oleg Łatyszonek, odwołując się do danych Wszzechrosyjskiego związku miast, szacuje przybliżoną liczbę uchodźców z zachodnich ziem Imperium Rosyjskiego na stan z dnia 1 czerwca 1916 na około 2 758 000 tys. osób, z których 47,1% (około 1340 tys.) pochodziło z guberni białoruskiej⁴¹¹. Według Doroty Michaluk, terytorium okupowanej Białorusi opuściło około 1 mln osób, z których prawosławnych było ok. 850 tys.⁴¹² Jeśli chodzi o wiek i płeć uchodźców, rosyjska badaczka Walentina Utgof w swoich badaniach doszła do wniosku, że uciekinierami z guberni białoruskich byli przeważnie mężczyźni, zdolni do pracy chłopi w wieku 21–45 lat⁴¹³.

Białoruscy uchodźcy zostali wysłani do centralnych regionów Imperium Rosyjskiego: do guberni samarskiej, saratowskiej, tambowskiej, jekaterinosławskiej, kałuskiej, ufijskiej, kazańskiej, jak również do Piotrogradu i Moskwy. Według ustaleń białoruskich historyków około 400 tys. uchodźców z Białorusi nie powróciło do swoich domów⁴¹⁴. Proces powrotu uciekinierów rozciągnął się na kilka lat⁴¹⁵.

Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, niemieckie dowództwo i władze okupacyjne musiały skonstatować znaczne zmniejszenie populacji na okupowanych obszarach w porównaniu z danymi sprzed wojny, ale dokładna liczba mieszkańców okupowanych terytoriów była nieznana. W tej sytuacji władze strefy *Ober Ost* zainicjowały przeprowadzenie spisu powszechnego ludności. Jego głównym zadaniem było uzyskanie aktualnych informacji na temat liczby, składu etnicznego i religijnego, a także określenie wieku i płci ludności na okupowanym terytorium. Dokumentacja dotycząca różnych wariantów niemieckiego spisu powszechnego ludności z 1916 roku znajduje się w Archiwum politycznym niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w zespole „Zarządzanie okupowanymi terytoriami Rosji” oraz w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym i Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich⁴¹⁶.

Niemiecki spis powszechny ludności z 1916 roku przeprowadzony był tylko na obszarze *Ober Ost* i zorganizowany został zgodnie z rozporządzeniem

⁴¹¹ А. Латышонак, *Жаўнеры БНР*, Беласток 2009, s. 32.

⁴¹² Д. Михалюк, *Революция 1917 года в России и белорусское национальное движение*, [w:] *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды*, red. М. Волос, А.М. Орехов, Москва 2009, s. 95.

⁴¹³ В.С. Утгоф, *Белорусские беженцы Первой мировой войны 1914–1922 гг.*, СПб 2003, s. 22.

⁴¹⁴ С.С. Рудовіч, *Час выбару: праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе*, Мінск 2001, s. 31.

⁴¹⁵ Zob. Д. Фіонік, *Беженство: дорога і повороты. 1915–1922*, Беласток 2015.

⁴¹⁶ Politisches Archiv Auswärtiges Amt (Archiwum polityczne MSZ Niemiec, dalej – PA AA), f. Verwaltung besetzter Gebiete in Russland, sygn. R 21342, k. 36–70. Bevölkerungsstatistik Ob. Ost; LVIA, f. 641, op. 1, d. 967a, k. 1–16; LMAVB RS, f. 9, d. 3117, k. 9 r–3 r.

Naczelnego dowódcy na Wschodzie P. von Hindenburga z 11 grudnia 1915 roku. W celu przeprowadzenia spisu dla różnych okręgów zostały wyznaczone konkretne dni: dla okręgu Kurlandia – 30 września 1915, Litwa – 15 stycznia, Wilno – 9 marca, Suwałki – 20 marca, Białystok – 15 lutego i Grodno – 1 czerwca 1916 roku⁴¹⁷. W związku z datą przeprowadzenia spisu w Wilnie wiąże się mylnie określanie go w historiografii jako spis marcowy.

Ewidencję przeprowadzała niemiecka żandarmeria wojskowa i policja, która stała na czele specjalnie utworzonych komisji obliczeniowych. W skład komisji wchodził przedstawiciele różnych narodowości. Wiadomo, że ewidencję w Wilnie przeprowadzało 400 rachmistrzów: 25 Białorusinów, 50 Litwinów, 125 Polaków i 200 Żydów⁴¹⁸.

Wszystkie materiały statystyczne zaprezentowano w 8 tabelach, zawierających informacje na temat ogólnej liczebności (tab. I), gęstości zaludnienia (tab. II), struktury ludności pod względem płci i wieku (mężczyźni, kobiety i dzieci) w absolutnych liczbach i procentach (tab. III), podziału na wiejską i miejską populację (tab. IV). Oddzielnie tabela z zestawieniem miast, w których było więcej niż 2000 mieszkańców. Dane, dotyczące etnicznej struktury populacji (tab. V i VI) oraz wyznania (tab. VII i VIII), są przedstawione w wartościach bezwzględnych i w procentach. Niektóre dane są podane tylko dla okręgów Kurlandii, Litwy, Wilna i Suwałk, natomiast dane dotyczące okręgów Grodno i Białystok są niepełne.

Niemieckie statystyki demograficzne miały swoje szczególne cechy. Po pierwsze, odmienne kryteria zbierania i przetwarzania danych, zresztą często niepełnych lub nieprawidłowo zapisanych, a także radykalnie inny podział administracyjny na okupowanych terytoriach, w porównaniu z okresem przedwojennym, ograniczają możliwości analizy porównawczej dwóch materiałów spisu – rosyjskiego z 1897 roku i niemieckiego z 1916 roku. Pozwalają na określenie zmian w cechach demograficznych ludności na okupowanych terytoriach Białorusi jedynie w ogólnym zarysie. Po drugie, cechą szczególną niemieckiej statystyki był brak jednolitego systemu gromadzenia i przetwarzania danych statystycznych z różnych części zajmowanych ziem, co powodowało trudności w porównywaniu danych. Dotyczy to danych odnoszących się do ludności i danych gospodarczych. Dane dotyczące *Ober Ost* były zbierane i przetwarzane przez Zarząd Naczelnego Dowódcy Wschodu. Z kolei dane statystyczne dla reszty okupowanych ziem, gdzie nie przeprowadzono spisu powszechnego, gromadzone były przez administrację Inspekcji etapowych (Bug, Woysrsch, Gronau) lub sztaby armii (dla wojskowego zespołu operacyjnego).

⁴¹⁷ LVIA, f. 641, op. 1, d. 967a, k. 39. Bevölkerungstatistik Ob. Ost.

⁴¹⁸ *U Wilni i wakolicach. Spis zycharou miesta Wilni*, „Homan”, 7 III 1916.

W celu przeprowadzenia spisu powszechnego ludności zbieranie danych odbywało się w ramach działalności Inspekcji etapowych oddzielnych armii. Tak więc, według kierownika Inspekcji etapowej 12. niemieckiej armii w okresie do stycznia 1916 roku w rejonie tyłowym, który obejmował okręg Grodno z powiatami Grodno, Planty, Wasiliszki, Raduń i Lida, o powierzchni 9100 km² zamieszkiwało 216 tys. osób. Przynależność etniczna w raporcie podawana była w następujący sposób: 132 500 Polaków, 36 450 Białorusinów, 8900 – Litwinów, 38 600 – Żydów, 150 – Niemców⁴¹⁹. 29 lutego 1916 roku „w celu zaopatrzenia w żywność” został przeprowadzony jeszcze jeden spis powszechny ludności. W tym czasie w rejonie tyłowym mieszkało 73 072 dzieci w wieku do 10 lat, 68 288 mężczyzn, 86 163 kobiet. Ogólna liczba mieszkańców wynosiła 227 523 osoby⁴²⁰. Część białoruskich ziem *Ober Ost* należały do rejonu tylnego 9. niemieckiej armii, którą w lutym 1916 roku zamieszkiwały 464 052 osoby. W tym: w powiecie miejskim Białystok – 54 162 osoby, powiecie wiejskim Białystok – 86 198 osób, w powiecie Bielsk – 86 081, Sokółka – 78 747, Krynki-Łunna – 30 653, Swisłoz – 35 967, Wołkowysk – 42 765, Ost – 49 479 osób⁴²¹. Podobny spis powszechny ludności odbył się w Wilnie 1 listopada 1915 roku⁴²². Każdy musiał wypełnić „kartę obywatela”, podając imię i nazwisko, adres, liczbę osób w rodzinie. Cała populacja została podzielona na trzy grupy: dorośli (w tym dzieci, którzy mieli 10 pełnych lat), dzieci od 6 do 10 lat i dzieci do 6 lat⁴²³. Oficjalnie prowadzenie spisu tłumaczono koniecznością zaopatrzenia ludności w żywność i przygotowaniem do wprowadzenia kart żywnościowych (na chleb). Jednak jednocześnie stały się one etapem przygotowawczym do spisu ogólnego w strefie *Ober Ost* i paszportyzacji⁴²⁴.

W materiałach archiwalnych można napotkać różnice w podawaniu wyników spisu z pierwszej połowy 1916 roku, co jest związane z okresem sporządzania dokumentów. Według danych spisowych, które są przechowywane w archiwum politycznym niemieckiego MSZ, w strefie

⁴¹⁹ SBB, sygn. Krieg 1914/24155. I. Bericht über die Einrichtung und Entwicklung der Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. bis zum 1. Januar 1916, Grodno 1916, s. 2.

⁴²⁰ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, II. Bericht über die Verwaltung der Etappen-Inspektion XII. vom 1. Januar 1916 bis 31. März 1916, Grodno 1916, s. 3.

⁴²¹ Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (dalej – BArch-BL), f. R 3101, sygn. 890a, II. Verwaltungsbericht der Verwaltung bei der Etappen-Inspektion IX. April 1916, Białystok 1916, s. 3.

⁴²² LVIA, f. 1135, op. 13, d. 123, k. 1–4. Bekanntmachung. Zählung der hier einheimischen Bevölkerung, 1 XI 1915.

⁴²³ M. Brensztein, *Spisy ludności miasta Wilna podczas okupacji niemieckiej od 1 listopada 1915 r.*, Warszawa 1919, s. 4–6.

⁴²⁴ В.В. Волкава, *Паішпартная сістэма зоны Ober Ost у гады Першай сусветнай вайны*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2015, nr 3, s. 22–29.

Ober Ost mieszkało na początku 1916 roku 2 881 823 osób, w tym w następujących okręgach: Kurlandia – 259 538 osób, Litwa – 1 067 694, Wilno-Suwałki – 855 109, Białystok-Grodno – 699 482 osoby⁴²⁵. Dane, podane zgodnie z podziałem administracyjnym i terytorialnym, sugerują, że spisy mogły być wykorzystywane w okresie po 1 maja 1916 roku, kiedy został zlikwidowany okręg Suwałki, a jej terytorium dołączono do okręgu Wilno i do 16 marca 1917 roku, kiedy okręg Wilno-Suwałki wchodził już w skład okręgu Litwa⁴²⁶.

Dane zgromadzone w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym podają ogólną liczbę ludności w tym samym czasie 2 888 093 osób. Dane dla Kurlandii (259 538 osób) i rejonu Litwa-Południe (699 482 osoby) są takie same, jak i we wcześniejszych wykazach. Jednakże, z powodu zmian administracyjnych i terytorialnych, a mianowicie z powodu wyodrębnienia administracyjnego okręgu wojskowego Suwałki, 1 stycznia 1918 roku, i połączenia okręgów wojskowych Litwa i Białystok-Grodno w jeden okręg Litwa z rejonami Litwa-północ i Litwa-południe, 1 lutego 1918 roku dane te zostały zaktualizowane. Liczba 1 824 969 osób dotyczyła rejonu Litwa-północ, 104 104 – wojskowej administracji powiatu Suwałki⁴²⁷. Zatem, dane na temat dzisiejszych terytoriów Białorusi, z których większość należała do okręgu Białystok-Grodno (później – Litwa-południe), podawane były bez zmian.

Całkowita liczba mieszkańców *Ober Ost* zgodnie z ewidencją według przynależności etnicznej wyglądała następująco: Litwini – 1 269 448 (44,1%), Polacy – 806 674 (28,0%), Żydzi – 322 411 (11,2%), Łotysze – 224 845 (7,8%), Białorusini – 159 473 (5,5%), Niemcy – 61 633 (2,1%), Rosjanie – 36 912 (1,3%). Na terytorium okręgu Białystok-Grodno (później Litwa-południe) największą grupą etniczną stanowili Polacy – 367 592 osoby (52,6%), liczba Białorusinów wynosiła 21,8% (152 192 osoby), Żydów – 20,8% (145 639 osób) (tabela 3).

Spis powszechny ludności wykazał, że na zajmowanych przez Niemców ziemiach białoruskich w ich składzie etnicznym nastąpiły znaczne zmiany. Według danych spisowych, całkowita liczba Białorusinów w całej strefie *Ober Ost* wynosiła 159 473 osoby (5,5%), z których 152 192 (95,4%), zamieszkiwały w okręgu Białystok-Grodno. Większa część Białorusinów była w powiecie Ost (Dziatłowo) (68,8% lub 34 061 osób), Planty (55,8% lub 24 718) i Wołkowysku (54,6% lub 23 344 osób). Z kolei według pierwszego

⁴²⁵ LVIA, f. 641, op. 1, d. 967a, k. 46–51. Bevölkerungstatistik Ob. Ost.

⁴²⁶ Zob. В.В. Волкава, *Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (кастрычнік 1915 г. – люты 1918 г.)*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2017, nr 10, s. 32–44.

⁴²⁷ LVIA, f. 641, op. 1, d. 967a, k. 4. Bevölkerungstatistik Ob. Ost.

rosyjskiego spisu powszechnego ludności z 1897 roku, w guberni wileńskiej było 891 903 Białorusinów lub 56,1% ogółu ludności, w Grodnie – 705 045 lub 44%. Gubernia wileńska w 1914 roku liczyła 36 825,3 wiorsty² (lub 41 909 km²) i grodzieńska – 33 900,8 wiorsty² (lub 36 580 km²)⁴²⁸. Nawet biorąc pod uwagę, że obszar okręgu Białystok-Grodno był trzy razy mniejszy od łącznej powierzchni dwóch guberni i wynosił 26 394 km², to porównanie danych z dwóch spisów⁴²⁹, – rosyjskiego z 1897 roku i niemieckiego z 1916 roku – pokazuje wielokrotne zmniejszenie liczby osób, deklarujących się jako Białorusini: z 1 596 tys. do 152 tys.

W niemieckim spisie znajdowały się dane o miastach, które tworzyły odrębne powiaty miejskie (Grodno, Białystok, Wilno), lub o znaczeniu powiatowym (Wołkowysk, Działowo, Lida, Swisłocz). Według tych danych, liczba mieszkańców w białoruskich miastach zmniejszyła się o 1,5–2,5 razy. W połowie 1916 roku w Grodnie zamieszkiwało 24 460 osób, a przedwojenna liczba mieszkańców wynosiła około 63 tys. osób (1915 r.). W Wołkowysku pozostało 6,67 tys. ludzi, podczas gdy w 1915 było 15,68 tys. W Lidzie odpowiednio 7,90 tys. i 15,20 tys. osób (1913 r.). Znacznie zmniejszyła się liczba ludności w dużych miastach: w Wilnie w 1913 roku było 238 689 mieszkańców, a w 1916 roku – 140 840, w Białymstoku w 1915 roku – 99 641, a w 1916 – 54 162 (tabela 1).

W wyniku wielu czynników, przede wszystkim uchodźstwa i ewakuacji, zmienił się wyznaniowy skład ludności (tabela 4). Według rosyjskiego spisu z 1897 roku w guberni wileńskiej religię katolicką wyznawało 58,8% mieszkańców, prawosławną – 26%, żydowską – 12,7%⁴³⁰. W guberni grodzieńskiej 57,3% stanowili prawosławni, 24,1% – katolicy, 17,5% – wyznania żydowskiego⁴³¹. Po ustabilizowaniu linii frontu w strefie okupacyjnej znacznie zmniejszyła się liczba wyznawców religii prawosławnej, natomiast katolickiej i żydowskiej wzrosła. Według spisu ludności z 1916 roku w okręgu Białystok-Grodno jako katolicy określało się 62,3% populacji, Żydzi (wyznawcy judaizmu) – 20,8%, prawosławni – 16,4%. Jednakże gdyby wyodrębnić powiaty, które wcześniej (przed połączeniem ich z okręgiem Białystok 1 listopada 1916 r.) były częścią obszaru okręgu Grodno, a które całkowicie należą do dzisiejszej Białorusi, proporcje te będą znacznie się różnić. Najmniej prawosławnych było w siedzibie władz administracyjnych okręgu: w powiatach miejskim i wiejskim w Grodnie – odpowiednio 4,3% i 5,1%. W powiecie

⁴²⁸ *Статистический ежегодник России. 1914 г.*, Петроград 1915, s. 1, 4.

⁴²⁹ *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit...*, s. 433.

⁴³⁰ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*; red. Н.А. Тройницкий, t. IV: Виленская губерния, z. 2, СПб. 1901, s. 88–89.

⁴³¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*; red. Н.А. Тройницкий, t. IX: Гродненская губерния, СПб. 1904. s. VII.

Raduń cała ludność została zapisana jako katolicy (96,1%) lub Żydzi (3,9%). Prawosławnych według niemieckich statystyk było tylko 11 osób. Najwięcej prawosławnych (w skali procentowej) przebywało w powiatach Wasyliszki (22,1%), Planty (29,2%) i Lida (33,1%). Jak widać, w siedzibie okręgu Grodno jako prawosławni określało siebie 10,4% ludności. Znaczna liczba prawosławnych mieszkała w powiatach okręgu Białystok, obecnie ten obszar częściowo położony jest w granicach Białorusi. W powiecie Krynki-Łunna było 24,2% prawosławnych, w Wołkowysku – 15,9%, 33,2% – w Swisłoczy. Największa liczba (58,1%) zamieszkała w powiecie Ost (Dziatłowo). Łącznie w białoruskich powiatach administracji Białystok prawosławnych było 32,9%.

Znaczący wpływ prawosławnych mieszkańców przekładał się na bardzo niski procent Białorusinów w stosunku do całej populacji *Ober Ost*. Prawdopodobnie duży wpływ na migrację ludności prawosławnej wywarła agitacja ze strony popów, którzy rozpowszechniali informację na temat przemocy wobec ludności cywilnej masowo stosowanej przez wojska niemieckie i jednocześnie zachęcali, a czasami zmuszali, do przesiedlenia do wewnętrznej guberni Imperium Rosyjskiego podczas ewakuacji i ucieczki latem i jesienią 1915 roku⁴³². Księża katolicy, w przeciwieństwie do duchownych prawosławnych, nie nakłaniali do wyjazdu, dlatego większość katolickiej ludności białoruskiej zostawała na miejscu. Znaczny wzrost liczby Polaków (w wiejskim powiecie Grodna – 78,1% i 87,4% – w powiecie Radun) może wskazywać na zaliczenie do ich grona również chłopów-katolików, którzy mówili po białorusku, a według spisu z 1897 roku określali siebie jako Białorusini. To zaś brało się z faktu, że na przełomie XIX i XX wieku dla sporej części mieszkańców białoruskich guberni ciężko przychodziło określanie własnej tożsamości w kategoriach przynależności narodowej. O wiele łatwiej natomiast określano się, stosując kryterium wyznaniowe. Białoruska gazeta „Homan” zauważała w 1916 roku, że „nie jest niespodzianką niewiedza naszych tutejszych Białorusinów, gdy wielu z nich nie potrafi prawidłowo zapisać swojej prawdziwej narodowości: powszechnie wiadomo, że katolicy-Białorusini modlą się nie po białorusku, i dlatego „sprytniejsi ludzie” mogą łatwo ich przekonać, że nie są Białorusinami”⁴³³. Rzeczywiście, białoruscy katolicy pozostali na zachodniej Białorusi i trafili pod wpływ polskiego ruchu narodowego i aktywności polskiej szkoły i kościoła. Historyk i działacz społeczny Fedar Turuk w 1920 roku napisał:

Polacy, zwłaszcza polscy ziemianie i miejscowi księża, korzystając, z jednej strony, z braku doświadczenia i podwójnej polityki okupantów, a z drugiej, braku miejscowej opozycji w postaci białoruskiej ludności prawosławnej, która została ewakuowana

⁴³² *Бежанства 1915 года*, red. В. Луба, Беласток 2000, s. 6–7.

⁴³³ *U Wilni i wakolicach. Spis zycharou Wilni*, „Homan”, 10 III 1916.

wraz z księżmi prawosławnymi i przełożonymi w głąb Rosji, prowadzili szeroką propagandę i agitację wśród białoruskiej katolickiej ludności, w tym sensie, że każdy katolik, bez względu na jego pochodzenie, automatycznie był Polakiem⁴³⁴.

We współczesnej białoruskiej historiografii w odniesieniu do cech demograficznych ludności na terytoriach okupowanych często mylone są dane statystyczne *Pierwszego rosyjskiego spisu powszechnego* z 1897 roku z danymi niemieckiego *Spisu powszechnego ludności* z 1916 roku. Wynika to z faktu, że badacze odwołują się do niemieckiej publikacji statystycznej pt. *Podział narodowy w zachodniej Rosji (Völker-Verteilung in West-Russland)*, przygotowanej w 1916 roku z polecenia Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu⁴³⁵. W 1917 roku atlas wydano po raz drugi. Pomimo faktu, iż chronologicznie atlas został wydany w roku niemieckiego spisu przeprowadzonego jedynie w strefie *Ober Ost*, został on oparty na danych spisu rosyjskiego z 1897 roku. We wstępie do publikacji wspomniano o tym, jednak często informacja ta jest pomijana przez badaczy. Po drugie, mapy atlasu są oparte na przedwojennym podziale administracyjnym i terytorialnym Imperium Rosyjskiego, który nie był w pełni zgodny z nowo wprowadzonym podziałem okupowanych terytoriów. Ponadto w atlasie znajdują się dane dotyczące guberni witebskiej, mohylewskiej i mińskiej, które nie były zajęte przez wojska niemieckie, a więc w żaden sposób nie mogły być objęte ewidencją z 1916 roku⁴³⁶.

Większa część okupowanych ziem białoruskich, które nie wchodziły w skład *Ober Ost*, znajdowały się pod jurysdykcją grupy armii Woysrscha (*Armee-Abteilung Woysrsch*, później *Herresgruppe Woysrsch*). Bez względu na to, że ogólny spis powszechny ludności z uwzględnieniem różnych cech demograficznych w rejonie tyłowym nie był przeprowadzony, liczba mieszkańców określana była w każdym okresie sprawozdawczym Inspekcji etapowej. Nie dysponujemy do tego czasu danymi dotyczącymi zajętych terytoriów, podlegających jurysdykcji armii Bug i grupy armii Gronaua i znajdujących się w wojskowym zespole operacyjnym.

W sierpniu 1916 roku w rejonie tyłowym o powierzchni 11,318 km² mieszkało 171,025 tys. osób, z czego 53 tys. – w miastach, 118 tys. – na wsi. Największymi miastami były Słonim (12 500 osób), Kobryń (9000 osób) i Prużany (6500). Najgęściej zaludniona (87 osób na 1 km²) z 12 komendantur była komendantura Słonim. Najmniejsza liczba mieszkańców była

⁴³⁴ Ф. Турук, *Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белоруссов*. Минск 1994. s. 26.

⁴³⁵ *Völker-Verteilung in West-Russland*, wyd. 2, Kowno–Hamburg 1917.

⁴³⁶ О.П. Дмитриева, *Национальные общности на территории Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.)*, Минск 2017.

w komendanturach Ostromezczewo, Żabinka i Kamieniec. Przyczyny tak słabej gęstości zaludnienia w tych komendanturach władze niemieckie tłumaczyły tym, że większa część miejscowości została zniszczona, a ludność została ewakuowana przez władze rosyjskie, albo zmuszona do ucieczki. W komendanturze Kamieniec w styczniu 1916 roku z 86 osiedli zostało tylko 29. Jednocześnie 4/5 populacji znajdowało się w miejscowości Wysokie, tylko 4 wsi miały ponad 50 mieszkańców, w 16 wsiach mieszkało mniej niż 10 osób, w 3 wioskach zostało po 1 mieszkańcu. Podkreślano, że populacja na obszarze komendantur mogła być jeszcze mniejsza, ale uciekinierzy z Brześcia i wojskowego zespołu operacyjnego zwiększali ogólną liczbę mieszkańców⁴³⁷.

Według raportu kierownika Inspekcji etapowej grupy armii Woysrscha, rejon tyłowy był zamieszkały przez Białorusinów, Polaków i Żydów. Zachodnia część obszaru zdominowana była przez Polaków, wschodnia – przez Białorusinów. W regionie mieszkała niewielka ilość Tatarów (komendantura Słonim), Niemców (komendantura Kobryń). Żydzi koncentrowali się w miastach i stanowili ponad 3/4 ogółu ludności miejskiej. W Prużanach Żydzi stanowili 77% populacji, a w Słonimiu – 80%. W Kobryniu na 9 tys. mieszkańców 8,5 tys. było Żydów, w Wysokim – 1990 na 2041. Wysoki odsetek Żydów w miastach Niemcy kładli na karb tego, że prawosławni i katolicy migrowali na wschód podczas niemieckiej ofensywy⁴³⁸ (tabela 6).

18 listopada 1916 do tego tyłowego rejonu zostały dołączone komendantury Kosowo i Bereza Kartuska, a komendantura Miżewicze została zlikwidowana. Według raportu kierownika Inspekcji etapowej w okresie 1 listopada 1916–31 marca 1917, ze względu na terytorialne powiększenie rejonu tyłu o 2 063,18 km² (powierzchnia całkowita wynosiła 13 381,84 km²), liczba mieszkańców zwiększyła się o 22 tys. osób, a liczba całkowita – do 193 249 osób. Liczba miejscowości wynosiła 1875, w tym 18 miast. Przeprowadzono rejestrację wsi zamieszkałych i niezamieszkałych, których było odpowiednio 1318 i 557. Ludność miejska wynosiła 61 679 osób, wiejska – 131 570⁴³⁹ (tabela 7).

W okresie sprawozdawczym 1 kwietnia–30 września 1917 roku zostały powiększone komendantury Słonim, Bereza-Kartuska i Prużany, a całkowita powierzchnia rejonu tyłowego⁴⁴⁰ wynosiła 13 420 km². Jednocześnie wzrosła liczba osób w komendanturach Bereza-Kartuska (od 11 801 do 17 441 osoby) i Żabinka (od 6467 do 7445), i odwrotnie, zmniejszyła się

⁴³⁷ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6210, I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 9–10.

⁴³⁸ Tamże, s. 10.

⁴³⁹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 8.

⁴⁴⁰ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysrsch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 5.

w komendanturach Drohiczyn (od 27 000 do 16 900 osób). 17 września 1917 roku do rejonu tyłowego Woyscha zostały dołączone komendantury etapowe Działtowo, Dereczyn, Rogotno, Usielub połączone w powiat Ost (z siedzibą w Działtowie)⁴⁴¹. Ich łączna powierzchnia wynosiła około 2,8 tys. km² z liczbą ludności 60 479 osób. Gęstość zaludnienia stanowiła 21,59 osób na 1 km². W rezultacie całkowita powierzchnia rejonu tyłowego Woyscha równała się 16 220 km², a ludność – 250 562 osoby (tabela 8).

Szczególna sytuacja demograficzna panowała w przyfrontowym regionie Pińska, który był kontrolowany przez 41. korpus rezerwowy (później – grupa armii Gronau). Ze względu na fakt, iż szybkie tempo niemieckiej ofensywy latem i jesienią 1915 roku zaskoczyło armię rosyjską, ewakuację ludności przeprowadzono pośpiesznie i chaotycznie. W rezultacie liczba mieszkańców i uciekinierów z polskich guberni, którzy powinni być wysłani na wschód, była znacznie niższa niż oczekiwano. Z kolei, po zajęciu przez wojska niemieckie Pińska, władze okupacyjne postanowiły deportować z linii frontu „elementy niepewne” w celu zapobiegania szpiegostwa. 18 października szef korpusu generał Hans von Gronau podpisał „Dekret o deportacji niepożądanych osób”. Zgodnie z nim wysiedlone miały zostać wsie na południe od Pińska pomiędzy rzekami Pina i Strumień do drogi Lubiaż (dzisiejsza Ukraina) – Wólka (dzisiejszy powiat Iwankowski). Na północ od Pińska planowano przesiedlenie ludności do odcinka Paczapowo-Krewczyce, a później do odcinka Galiewo-Bastycze i do odcinka Cielechany-Obrawa-Seradawa⁴⁴². Każda dywizja (81. i 82. rezerwowe, 5. dywizja kawalerii), które były częścią 41-go korpusu rezerwowego, musiała codziennie organizować wywózkę 150 osób. Ludność, która była deportowana, tymczasowo znajdowała się w pobliżu stacji kolejowej w Pińsku lub w specjalnych obozach w Iwanowie i Drohiczynie w oczekiwaniu na specjalne pociągi do wyjazdu⁴⁴³. 30 listopada 1915 roku podjęto decyzję o budowie baraków dla jeńców w Iwanowie⁴⁴⁴. Deportacje indywidualnych osób, które stosowano jako środek przymusu służący do egzekwowania rozkazów władz okupacyjnych, trwały przez cały okres okupacyjny. Na skutek ewakuacji mieszkańców Pińska i regionu wraz z wycofującymi się wojskami rosyjskimi oraz późniejszej przymusowej deportacji zarządzonej przez władze niemieckie, liczba mieszkańców tego regionu znacznie się zmniejszyła. Tylko w Pińsku zmniejszyła się ona o mniej więcej 40% w porównaniu z liczbą przedwojenną.

⁴⁴¹ Тамże, s. 3.

⁴⁴² Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), f. 500, op. 12519, d. 2, k. Korpstagesbefehl des XXXXI. Reserve-Korps, 18 X 1915.

⁴⁴³ *Объявление [Лица, желающие покинуть Пинск...]*, „Pinsker Zeitung”, 7 XII 1915.

⁴⁴⁴ ЦАМО РФ, f. 500, op. 12519, d. 2, k. Korpstagesbefehl des XXXXI. Reserve-Korps, 30 XI 1915.

1 stycznia 1914 roku miasto zamieszkiwało 38 686 osób⁴⁴⁵, a w lutym 1916 roku już tylko około 23 tys⁴⁴⁶.

Reasumując, na okupowanym terytorium Białorusi podczas I wojny światowej, w wyniku działań mobilizacji armii rosyjskiej, ewakuacji i przymusowych wysiedleń do wewnętrznych guberni Imperium Rosyjskiego, a także masowego uchodźstwa i rozpoczęcia działań wojennych, liczba ludności, w porównaniu z okresem przedwojennym, znacznie się zmniejszyła. Według spisu z 1916 roku ilość mieszkańców w większych miastach (Grodno, Lida, Wołkowysk) zmniejszyła się o 1,5–2,5 razy. Porównanie danych z dwóch spisów – rosyjskiego z 1897 roku i niemieckiego z 1916 roku – nie pozwala na określenie dokładnej wielkości zmian w związku z wprowadzeniem nowego podziału administracyjnego i terytorialnego, pokazuje jednak znaczną redukcję liczby białoruskiej ludności. Według spisu z 1916 roku całkowita liczba Białorusinów w strefie *Ober Ost* wynosiła 159 473 (5,5%), z których 152 192 osoby lub 95,4% zamieszkiwało administrację Białystok-Grodno. Znacząco zmienił się skład wyznaniowy społeczności: liczba katolików i Żydów wzrosła, natomiast prawosławnych się zmniejszyła. W okręgu Białystok-Grodno katolicy stanowili 62,3% populacji, Żydzi – 20,8%, prawosławni – 16,4%. Przesiedlenie ludności prawosławnej do rosyjskich guberni Imperium wyjaśnia bardzo niski procent Białorusinów w stosunku do całkowitej ilości mieszkańców *Ober Ost*. W tym samym czasie, znaczny wzrost liczby Polaków (52,5% populacji w okręgu Białymstoku-Grodno), świadczy o zaliczeniu do jej składu przez organizatorów spisu z 1916 roku mówiącej po białorusku katolickiej ludności chłopskiej, która zgodnie ze spisem z 1897 roku określała siebie jako Białorusini.

Paszportyzacja ludności

Jednym z działań administracji niemieckiej w strefie *Ober Ost* służącym rejestracji i ewidencji ludności, jak również kontroli ruchu ludności w okupowanym regionie było wprowadzenie obligatoryjnej paszportyzacji. Wprowadzało ją rozporządzenie Naczelnego dowódcy na Wschodzie P. von Hindenburga z 26 grudnia 1915 roku⁴⁴⁷. Zgodnie z nim każda osoba powyżej 10 lat powinna posiadać paszport (niem. *Oberost-Pass*) ze zdjęciem właściciela i odpowiednią pieczętką okręgu wojskowego (Grodno, Wilno, Kowno, Lubawa). Odpowiedzialni za przeprowadzenie całej akcji byli kierownicy

⁴⁴⁵ Памятная книжка Минской губернии на 1915 г., wyd. Минск. губ. стат. ком., Минск 1914, s. 72.

⁴⁴⁶ Объявление [Анкета о запасах картофеля], „Pinsker Zeitung”, 18 II 1916.

⁴⁴⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlhabers Ost, nr 7, poz. 53. Verordnung betreffend Einführung des Passzwanges im Gebiet des Oberbefehlshabers Ost, 26 XII 1915.

(szefy) okręgów. Zaznaczmy, iż paszportyzacja została wprowadzona również poza strefę *Ober Ost*, a za jej realizację odpowiadali szefowie obszarów tyłowych niemieckich armii. Obowiązywały różne wzory paszportów dla poszczególnych terytoriów.

W celu przeprowadzenia paszportyzacji, zarządzono liczne działania w zakresie rejestracji społeczności cywilnej w miejscu ich zamieszkania. Głowa rodziny/domu miała pobrać skierowanie od lokalnej policji do wojskowej powiatowej komendantury paszportowej (*Militärisches Passkommando*), a następnie stawić się w siedzibie komendanta z całą rodziną. Oficjalny organ prasowy okręgu Białystok – gazeta „Białystokier Zeitung” – w dniu 15 kwietnia 1916 roku opisała jak wyglądały przygotowania do wprowadzenia paszportów:

Każdy gospodarz domu/gospodarstwa powinien wypełnić formularz, w którym muszą być wymienione wszyscy mieszkańcy domu. Ponadto każdą osobną rodzinę obowiązywał też drugi formularz, w którym powinni być wymienieni wszyscy mężczyźni, kobiety, dzieci i każdy, kto mieszka z rodziną. [...] Formularze kosztują 10 fenigów za sztukę. [...] Każda zmiana mieszkania powinna być urzędowo zgłoszona. Po przeprowadzce nowy adres należy wpisać w urzędzie adresowym. Tak samo narodziny dziecka lub śmierć kogoś z rodziny; osoby przyjeżdżające i odjeżdżające – krótko mówiąc, każda zmiana musi być sformalizowana. Osoby nocujące również muszą zgłosić się na policję. Za każdy wpis pobiera się opłatę w wysokości 10 fenigów. Za złamanie przepisów dotyczących rejestracji przewiduje się grzywnę do 1000 marek lub 6 miesięcy kary więzienia⁴⁴⁸.

Zgodnie z rozporządzeniem z 26 grudnia 1915 roku rozpoczęto wydawanie dwujęzycznych paszportów, przy czym zawsze jednym z języków był niemiecki. Istniały więc paszporty niemiecko-łotewskie, niemiecko-litewskie, niemiecko-polskie i niemiecko-żydowskie (jidysz). Paszportów niemiecko-rosyjskich nie było, ponieważ używanie języka rosyjskiego w oficjalnym obiegu dokumentacji zostało zakazane⁴⁴⁹. Zakazano również nauczania języka rosyjskiego w szkołach⁴⁵⁰.

Początkowo nie przewidywano wydawania paszportów niemiecko-białoruskich. W pierwszych miesiącach okupacji władze niemieckie nie wyodrębniały narodu i języka białoruskiego. Można przypuszczać, że Białorusinów w okresie od stycznia do marca 1916 roku rejestrowano do innych dwujęzycznych paszportów, ale traktowanie posiadaczy takich paszportów jako

⁴⁴⁸ *Obowiązkowe rejestrowanie ludności*, „Białystokier Zeitung”, 15 IV 1916.

⁴⁴⁹ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 1, poz. 1. Verordnung betr. Veröffentlichung in den Verordnungsblättern und Rechtskraft von Verordnungen, 23 XI 1915.

⁴⁵⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Ob. Ost, nr 7, poz. 48 (Anlage), Grunfliegende Richtlinien zur Wiederbelebung des Schulwesens, 22 XII 1915.

Białorusinów może opierać się jedynie na danych pośrednich (na przykład na podstawie imienia i nazwiska, rodzimego powiatu). Jak dokładnie rejestrowano Białorusinów, niestety, nie wiadomo, ponieważ zgodnie z rozporządzeniem od 26 grudnia 1915 roku, nie zostało to sformalizowane.

W celu przeprowadzenia paszportyzacji w grudniu 1915 roku powołano 13 zespołów paszportowych (*Passkommando*), z personelem liczącym 600 osób. Każdy zespół był podzielony zgodnie z terytorialnym przyporządkowaniem na 3 lub 4 grupy, w składzie po 10–12 osób: w jednym powiecie funkcjonowała tylko jedna grupa. W każdej grupie w roli kierownika stał jeden podoficer, 3 fotografów, 1 asystent fotografa, 1 tłumacz i 5 urzędników. Po wydaniu paszportów w jednym powiecie, zespół paszportowy przenośli się do kolejnego. Wprowadzenie paszportów nie było więc jednorazowym procesem i nie zostało zrealizowane w określonym czasie, ale kontynuowane było przez cały okres okupacji.

Zazwyczaj zespół paszportowy przyjeżdżał do najbardziej zaludnionych części powiatu. Na miejscu na pewien czas zajmował dom jednego z mieszkańców i organizował tam swoją siedzibę. Po stosownym komunikacie podanym przez żandarmerię polną lub przedstawicieli administracji powiatowej, określonego dnia ludzie zbierali się w wyznaczonym miejscu. Na początku robiono zdjęcia, a następnie przy pomocy niemieckiego urzędnika wypełniano karty rejestracyjne zgodnie z informacjami podanymi przez osoby mające otrzymać paszport. Następnie pobierano odciski palców na niebieskim paszporcie, który miał 8 stron. Wraz z wypełnioną kartą i paszportem osobę kierowano do kolejnego urzędnika, który spisywał dane z karty do paszportu. Miejscowy przedstawiciel administracji sprawdzał, czy dana osoba rzeczywiście jest tą, za którą się podaje. W ciągu dnia zespół paszportowy potrafił przetworzyć dane około 150 osób.

Mieszkańców fotografowano w grupach po 5 osób, a potem zdjęcia wycinano. Zdjęcie do paszportu bardzo różniło się od współczesnych zdjęć paszportowych. Robiono je osobie siedzącej do kolan. Nad głowami ludzi, których sadzano na długiej ławie, zazwyczaj wisiała kartka z numerami paszportów, zawierająca litery i cyfry, które odpowiednio oznaczały jednostkę administracyjno-terytorialną i numer paszportu. Robiono 5 kopii zdjęć, a kliszę dołączano do karty rejestracyjnej⁴⁵¹.

Paszport zawierał następujące informacje: powiat, numer paszportu, miejsce zamieszkania (lokalizacja), numer domu, imię i nazwisko, datę urodzenia. Strona z fotografią powinna zawierać pieczętkę, z której połowa była na zdjęciu. Wszystkim osobom po 18 roku życia mierzono wzrost: w butach, ale bez kapelusza.

⁴⁵¹ Tamże, s. 174.

Paszport podawał również informacje o języku ojczystym i wyznaniu posiadacza. Jeżeli paszporty wydawano dzieciom, za język ojczysty uznawano „język, którego jako pierwszego się uczyli, w którym rozmawiali rodzice”. Według kryterium językowego określana była też narodowość. Warto zwrócić uwagę na to, że w rozporządzeniu osobno wyodrębniano następujące szczegóły: „Jeśli zdarzy się, że ktoś mówi po polsku, ale nie należy do tej grupy etnicznej, to należy odpowiednio to zaznaczyć”. Taka informacja pokazuje specyficzny stosunek niemieckiej władzy do Polaków. W ten sposób starano się kontrolować polskie wpływy w regionie. Liczbę dzieci (do 10 lat), przy obecności dwóch rodziców, zapisywano w paszporcie matki. W paszporcie ojca zaznaczano, że „Dzieci są podane w paszporcie matki”. Zauważmy, że paszporty dziecięce (od 10 do 18 lat) nie miały numeru, na górze zdjęcia brakowało numeru i cyfr. Paszporty zawierały informację o pewnych cechach fizycznych – o sposobie chodzenia, postawie, bliznach, znamionach lub tatuażach, również cechach wymowy itd. Jako dodatkowy identyfikator osoby używano odcisk palca wskazującego prawej dłoni, w przypadku jego braku – palca wskazującego lewej dłoni.

Wraz z paszportami wydawano karty rejestracyjne (na numer paszportu) z podstawowymi danymi osobowymi: imię i nazwisko, data urodzenia, miejsce zamieszkania, stan cywilny, zawód, język ojczysty, religia, liczba dzieci, cechy fizjologiczne. Karty wypełniał urzędnik z pomocą tłumacza lub osoby znającej język niemiecki. Pod koniec wydawania paszportów w jednym powiecie lub okręgu, karty rejestracyjne odsyłało do Głównego Biura Paszportowego w Kownie, gdzie było przechowywane w wydziale paszportowym zgodnie z porządkiem literowym i liczbowym⁴⁵².

Wszystkie zmiany w prawnym statusie danej osoby były odnotowywane w jej paszporcie, na przykład, gdy kobieta wychodziła za mąż i zmieniała nazwisko.

Opłata za paszport od każdej osoby została ustalona w wysokości 1 marki. Dla wielodzietnych rodzin przewidywano ulgi. Kierownik powiatu mógł zaoferować ryczałt dla całej rodziny, który jednak nie mógł być większy niż 5 marek. W wyjątkowych przypadkach paszporty dla całej rodziny wydawane były bezpłatnie po wcześniejszym złożeniu pisemnego wniosku. Pieniądze pobrane w punktach wydawania paszportów przesyłano następnie do powiatowych kas.

Rozporządzenie z dnia 27 marca 1916 roku znacznie zmieniło przepisy wobec białoruskiej ludności na okupowanych terytoriach: Białorusini

⁴⁵² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 24, poz. 196. Befehl zur Verordnung betreffend Einführung des Passzwanges im Gebiet des Oberbefehlshabers Ost vom 26.12.1915, 2 V 1916.

otrzymali prawo do posiadania paszportów w ich własnym języku, rozpoczęto wydawanie dwujęzycznych paszportów niemiecko-białoruskich⁴⁵³.

Każdy mieszkaniec miasta lub wsi musiał zawsze mieć paszport przy sobie. Podczas kontroli dokumentów, gdy dana osoba nie posiadała żadnych dokumentów lub miała cudzy paszport lub fałszywy, albo taki, który był już nieważny, groziło jej do 10 lat więzienia lub grzywna do 30 000 marek. Dolna granica sankcji nie była ustalona. W przypadku braku pieniędzy w celu zapłacenia grzywny, co zdarzało się bardzo często, jeden dzień w areszcie przeliczano na 5 marek. Procedura taka regulowana była w wielu rozporządzeniach.

Paszporty *Ober Ost* i wojskowej grupy Scheffera funkcjonowały i po okupacji niemieckiej, kiedy na białoruskich zachodnich ziemiach do władzy przyszło BSRR, Litewsko-Białoruska SRR, i wreszcie, Polska. Tak więc, w paszporcie mieszkanki Oszmiany Rywe Gertner była podana data jej śmierci 30 lipca 1919 w języku rosyjskim⁴⁵⁴.

Podsumowując dotychczasowe uwagi, należy raz jeszcze podkreślić, że wprowadzona zgodnie z rozporządzeniem Naczelnego dowódcy na Wschodzie z 26 grudnia 1915 obowiązkowa paszportyzacja ludności stała się głównym sposobem rejestracji i rozliczania, identyfikacji, a co najważniejsze, kontroli przepływu ludzi między powiatami i okręgami. Dane z marca 1917 roku pokazują, że zostało wydane około 1,8 miliona paszportów na okupowanych terytoriach, które stały się częścią strefy *Ober Ost*. Według spisu niemieckiego z 1916 roku, liczba ludności wynosiła 2,888 mln osób, w tym dzieci w wieku poniżej 14 lat – 1,061 mln (36,7%)⁴⁵⁵. Można przypuszczać, że dzieci poniżej 10 lat stanowiły około 2/3 ogółu dzieci i było ich około 700 tysięcy. Biorąc pod uwagę fakt, że paszport wydawano wszystkim osobom od 10 lat, paszport mogło dostać 2,1–2,2 mln osób. Nasze obliczenia prowadzą do wniosku, że paszporty otrzymało 80–85% dorosłej populacji strefy *Ober Ost*⁴⁵⁶. To daje nam powód, by sądzić, że paszportyzacja jako czynność administracyjna została pomyślnie zrealizowana przez władze niemieckie. Trzeba pamiętać, iż każda grupa narodowa (Białorusini, Polacy, Żydzi, Łotysze, Litwini), poza Rosjanami, otrzymała paszport w swoim własnym języku.

⁴⁵³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 18, poz. 147. Zusätze zur Verordnung über Einführung des Passzwanges im Gebiet des Oberbefehlshabers Ost vom 26.12.15, 26 III 1916.

⁴⁵⁴ Archiwum państwowe obwodu mińskiego, oddział w Mołodeczno, f. 4. op. 1. d.14. k. 7–9. Pass der Oberkommando der 10. Armee. Rywe Gertner. Oszmiana, 14.08.1917, 30.07.1919.

⁴⁵⁵ LVIA, f. 641, op. 1, d. 967a, k.54. Bevölkerungsstatistik Ob. Ost.

⁴⁵⁶ *Das Land Ober Ost...*, s. 176.

Kontrola ruchu ludności

System paszportowy stał się głównym środkiem kontroli ruchu ludności cywilnej między powiatami i okręgami. Termin „polityka transportowa” (dosł. z niem. *Verkehrspolitik*) obejmował kontrolę trasy i przejazdów między powiatami, urzędami i komendantami, przemieszczanie się w miastach, regulację użytkowania środków komunikacji etc.⁴⁵⁷

Zgodnie z rozporządzeniem Naczelnego Dowódcy na Wschodzie P. von Hindenburga o „Zasadach ruchu ludności cywilnej na okupowanych terytoriach” z 5 grudnia 1915 roku przemieszczanie się ludności między różnymi jednostkami administracyjnymi miało dokonywać się według jasno określonych zasad⁴⁵⁸.

Każda osoba powyżej 10 roku życia w celu przekraczania granicy powiatu, w którym była zarejestrowana (*Gemeindebezirk*), musiała mieć przy sobie dowód tożsamości (*Personalausweis*), niemiecki paszport lub podpisany przez kierownika powiatu rosyjski paszport. Ze względu na stopniowe wprowadzanie niemieckich paszportów do podróży zezwolono na tymczasowe używanie zaświadczeń o tożsamości danej osoby, które można było otrzymać w administracji powiatu. Ponadto, warto zauważyć, że osoba, która posiadała rosyjski dokument, w żadnym wypadku nie była zwolniona z obowiązkowej niemieckiej paszportyzacji. Przekraczanie granicy między powiatami lub administracjami w strefie *Ober Ost* przebiegało po kontroli paszportowej, przy czym na odpowiedniej stronie paszportu stawiano pieczętą z datą wjazdu lub wyjazdu.

Każda osoba powyżej 10 roku życia, która chciała wyjechać poza granice powiatu wozem, saniami, dorożką, koleją lub transportem rzeczonym, musiała mieć na to stosowne pozwolenie (*Erlaubnisschein*), które było ważne tylko wraz z paszportem i wydawane na okres nie dłuższy niż 1 miesiąc. Dzieci do 14 lat mogły uzyskać zgodę do podróżowania tylko przy obecności rodziców podczas podróży. Dokument taki zawierał upoważnienie do korzystania z konkretnego środka transportu, informację o trasach i czasie trwania podróży. Odchylenie od trasy było zabronione.

Ludność cywilna nie mogła korzystać z rowerów, motocykli i samochodów ciężarowych. Później zezwolono jednak na jazdę rowerem. 13 maja 1916 roku w okręgu Wilno wyszło stosowne rozporządzenie w tej sprawie.

⁴⁵⁷ В.В. Волкава, *Нямецкая акупацыйная палітыка адносна перамяшчэння насельніцтва ў зоне Ober Ost (1915–1918)*, w: *Проблемы славяноведения*, Брянск 2012, nr 14, s. 135–142.

⁴⁵⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 3, poz. 25. Verordnung zur Regelung des Reiseverkehrs der Zivilbevölkerung in dem von den Truppen Oberbefehlshabers Ost besetzten Gebiet, 5 XII 1915.

Zaświadczenie o pozwoleniu na jazdę na rowerze, z podanym imieniem i nazwiskiem, adresem, modelem i numerem roweru, można było uzyskać w administracji zarządzania. Zaświadczenie wydawano na 6 miesięcy za opłatą 2 marek. Każdy rower miał posiadać tablicę rejestracyjną⁴⁵⁹.

W strefie *Ober Ost* podania o otrzymanie pozwolenia do poruszania się z paszportem wraz z pisemnym uzasadnieniem celu podróży składano do kierownika powiatu, od którego zależało, czy wniosek będzie skierowany dalej, czy zostanie odrzucony z powodu niedostatecznego uzasadnienia. W rzeczywistości okres uzyskania pozwolenia na podróż z jednego powiatu do drugiego trwał dość długo (od 6 tygodni do 3 miesięcy). Pozwolenie na przejazd między powiatami w ramach jednego okręgu wydawano znacznie szybciej – w ciągu 7–10 dni⁴⁶⁰. Podróż nie mogła trwać dłużej niż tydzień (w obu kierunkach). Wyjątek stanowiły tylko podróże lekarzy, księży, którzy mogli uzyskać zgodę na wielokrotny wyjazd i wjazd z terminem ważności do czterech tygodni. Stałe zezwolenia na przemieszczenie się (*Dauerreiseschein*) mogły być wydawane tylko za zgodą Naczelnego dowódcy na Wschodzie. Za wydanie zezwolenia pobierano opłatę: 1 marka za pierwszy tydzień, 2 marki za każdy kolejny; za dokument, który był ważny przez 4 tygodnie, pobierano 10 marek. W niektórych przypadkach dokument wydawany był bezpłatnie, na przykład, w przypadku powrotu uchodźców. Na innych terytoriach zezwolenie na przemieszczanie się wydawane było przez kierownika komendatury⁴⁶¹.

Każdy podróżujący, kiedy robił postoje w jakimś miejscu dłuższe niż 6 godzin, musiał przejść podwójną rejestrację po wjeździe i wyjeździe w komendaturze czy policji. Do książki rejestracyjnej (*Meldebuch*) zapisywano następujące dane: organ administracyjny, który wydał zezwolenie na podróż, numer zezwolenia, imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, miejsce ostatniej rejestracji i następnego miasta z trasy podróży. Jednocześnie sprawdzano, czy podróż rzeczywiście odbywała się na właściwej trasie. Trudno określić jak funkcjonowała taka kontrola w praktyce, ciężko powiedzieć, ponieważ jej wykonanie możliwe było tylko na głównych punktach trasy.

Na okupowanym obszarze obowiązywała godzina policyjna. W okresie zimowym dla przejazdów nocnych (od 1 października do 31 marca) od godziny 22 do 5 rano, w okresie letnim (od 1 kwietnia do 30 września) od godziny 22 do 4 rano, przy czym cywile powinni byli mieć przy sobie stosowne zezwolenie (*Nachtausweis*). Koszt takiego zezwolenia wynosił

⁴⁵⁹ ГАРФ, f. 1843, op. 1, d. 403, k. 6. Verordnung betreffend Benutzung von Fahrrädern durch Zivilpersonen, Wilna, 13 V 1916.

⁴⁶⁰ Z *Suwalszczyzny*, „Echo Polskie”, 3 IX 1917.

⁴⁶¹ BArch-MA, f. PH 23. Gouvernements, Festungen und Kommandanturen der Preussischen Armee, sygn. 109. K.1. Etappenkommandatur Slonim 5/V Slonim. Verhalten der Bevölkerung im deutschen Verwaltungsgebiet. 28 X 1915.

1 markę, a jego przedłużanie na każdy kolejny miesiąc – 3 marki. Takie zezwolenia wydawano tylko w wyjątkowych przypadkach. Wojskowi, lekarze, księża, policjanci dostawali zezwolenie na przejazdy nocne na okres miesięczny za darmo. Pracownicy Czerwonego Krzyża i miejscowi urzędnicy wszystkich szczebli nie potrzebowali takiego zezwolenia⁴⁶².

Rozporządzenie z dnia 5 grudnia 1915 dopracowywano potem kilka razy, a w niektórych przypadkach poluźniano rygory związane z kontrolą ruchu ludności. Rozporządzenie z 2 marca 1916 roku przewidywało uproszczenie „Zasad...” ustalonych 5 grudnia 1915 roku, jeśli podróż dotyczyła wizyty u księdza, w kościele lub cerkwi. Specjalne karty wydawano w oddziale paszportowym powiatu na okres 3 miesięcy. Karta miała pieczętkę w postaci dużego czerwonego krzyża i czerwony dopisek „tylko do kościoła/cerkwi”⁴⁶³.

Rozporządzenie Naczelnego dowódcy na Wschodzie feldmarszałka Leopolda Bawarskiego w sprawie „Zasad przemieszczania się ludności cywilnej w strefie *Ober Ost*” z 10 października 1916 roku zastąpiło obowiązujące do tej pory przepisy⁴⁶⁴. Przewidywano więc wprowadzenie długoterminowych zezwoleń na poruszanie się ludności cywilnej na okres do 6 miesięcy w celach wyjazdowych do sąsiednich powiatów (*Dauererlaubnisschein*). Zezwolenie wydawał Naczelny Dowódca. Opłatę pobierano w wysokości 1 marki za pierwszy tydzień, 2 marki – za kolejny, 10 marek za miesiąc.

Wszystkie wcześniej wymienione dokumenty (*Erlaubnisscheine, Dauererlaubnisscheine, Reisescheine, Dauerreisescheine, Kirchenbesuchskarten, Nachtausweise*) ważne były tylko wraz z paszportem. Tak więc, zgodnie ze wszystkimi trzema przypisami, każda osoba, która chciała wyjechać z miejsca swojej rejestracji, musiała posiadać paszport, szereg zaświadczeń oraz zezwoleń, a także bilety na przejazd.

Gazeta „Minskij gołos” pisała o polityce regulowania przemieszczania się ludności: „wsadzona do sztucznie utworzonych klatek, ludność pozostawiona była sama sobie... Ale, tak naprawdę, sprawa nie zamykała się w istniejącej sieci placówek celnych. W ramach każdego powiatu istniały miejscowe ograniczenia: zakaz wyjazdu z miast do wiosek na zakupy, przejazd z jednego powiatu do innego”⁴⁶⁵.

⁴⁶² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 56, poz. 437. Verordnung zur Regelung der Zivilbevölkerung für das gesamte Verwaltungsgebiet Ob. Ost und das diesem vorgelagerte Operationsgebiet, 10 X 1916.

⁴⁶³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 14, poz. 105. Zur Verordnung Ob. Ost N.O.P.A. 98 vom 5.12.15, 2 III 1916.

⁴⁶⁴ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 56, poz. 437. Verordnung zur Regelung des Reiseverkehrs der Zivilbevölkerung für das gesamte Verwaltungsgebiet Ob. Ost und das diesem vorgelagerte Operationsgebiet, 10 X 1916.

⁴⁶⁵ *На Литве*, „Минский голос”, 2 II 1917.

Niemiecka polityka wobec regulowania przemieszczania się ludności cywilnej w granicach strefy *Ober Ost* stawiała przed sobą nie tylko strategicznie ważne cele, takie jak sprawowanie kontroli nad całym systemem komunikacji i poruszaniem się społeczeństwa w celu uniknięcia szpiegostwa i zwalczania partyzanckich grup. Pilnowała ekonomicznych interesów nowej władzy, która była zainteresowana w najbardziej korzystnym dla siebie wykorzystywaniu zasobów ludzkich i materialnych. Skomplikowany biurokratyczny system rejestracji niezbędnych zezwoleń i zaświadczeń, stosunkowo wysokie opłaty, a także długi czas oczekiwania zmuszały mieszkańców do pozostania na miejscu i wykonywania obowiązków nałożonych przez administrację okupacyjną – płacenie podatków i pracy przymusowej. Polityka niemiecka w odniesieniu do kontroli ruchu ludności w porównaniu z okresem przedwojennym stwarzała całkiem odmienne warunki życia. Wraz z licznymi rekwizycjami przyczyniła się ona do powstania wielkiego kryzysu gospodarczego i zubożenia miejscowej ludności w czasie I wojny światowej.

System podatkowy

Na okupowanych ziemiach białoruskich został wprowadzony system podatkowy, który stał się znaczącym źródłem przychodów finansowych dla władz niemieckich. Podatki były nakładane na ludność przymusowo. Płatności dokonywano w gotówce, którą mieszkańcy mogli zarobić, uczestnicząc w batalionach pracy lub przez sprzedając własne mienie.

Wprowadzony system podatkowy przewidywał bezpośrednie, pośrednie i dodatkowe podatki. Do podatków bezpośrednich należały: 1) podatek od gruntów; 2) podatki rozliczane w zależności od rentowności terenów miejskich; 3) podatek od przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych, w zależności od klasy (od I do IV); 4) pogłówny podatek dla niektórych kategorii ludności; 5) nadzwyczajne podatki dla miast w postaci dobrowolnego kredytu. Do podatków pośrednich należały: podatki od rejestracji dokumentów urzędowych w okręgu administracyjnym (opłata skarbową), opłaty za wydanie zezwolenia na działalność zawodową (praktyki lekarskiej, handlu itd.), podatki od alkoholu i wyrobów tytoniowych. Do podatków dodatkowych należały opłaty za łowienie ryb, podatki w naturze (żywność) i inne.

Polityka niemiecka w zakresie opodatkowania nieruchomości była realizowana według rozporządzenia z dnia 3 stycznia 1916 roku „O podatkach od gruntów i przedsiębiorstw w miastach i wsiach”. Zgodnie z dokumentem, z ziemi poza miastem, niezależnie od rentowności, należało pobierać 54½ fenigów podatku z 1 dziesięciny rocznie (w systemie metrycznym – 50 fenigów z hektara). W miastach i miasteczkach do podatku od nieruchomości dochodził podatek naliczany w zależności od rentowności w ciągu roku.

Przy rentowności rocznej do 100 marek podatek ów wynosił 3% od przychodów, do 200 marek – 4%, przy wyższym poziomie rentowności – 6%. Przychód roczny obliczany był na podstawie rentowności gruntów. Z ziemi bez budynków obliczano podatek w wysokości 0,003% od wartości gruntu. Grunty przydzielone do administracji niemieckiej, a mianowicie gospodarstwa rolne, nie były opodatkowane⁴⁶⁶. Na rok 1917 był ustalony podatek od 75 fenigów za hektar⁴⁶⁷. W roku 1918 nowe stawki podatku od nieruchomości były następujące: przy rocznej rentowności do 200 marek – 2%, od 200 do 500 marek – 3%, więcej niż 500 marek – 4%⁴⁶⁸.

Handlowe oraz przemysłowe przedsiębiorstwa zostały podzielone na klasy i miały płacić podatek w zależności od klasy, do której należały. Przedsiębiorstwa klasy IV (roczny dochód do 100 marek) musiały zapłacić 2% od dochodu, klasy 3 (roczny dochód do 2000 marek) – 4%, klasy 2 (roczny dochód do 3000 marek) – 6%. Dla przedsiębiorstw klasy I, których roczny dochód wynosił więcej niż 3000 marek, podatek był ustalany przez administrację niemiecką indywidualnie w każdym przypadku⁴⁶⁹. Na przykład, syndykat towarzystwa rolnego w Grodnie po sprzedaży towarów na kwotę 158 190 rubli zapłacił za 1916 rok obrotowy 700 marek podatku handlowego i przemysłowego. Przy kursie wymiany w połowie roku 1916, gdy 1 rubel był wymieniany na 1,75 marki, z kwoty 276832,5 marki podatek wyniósł 0,25%. W roku 1917 podatek został zwiększony do 3000 marek⁴⁷⁰.

Do przedsiębiorstw przemysłowych nie zaliczano prywatnych praktyk lekarskich, prawniczych, działalności pisarskiej, artystycznej oraz innych wolnych zawodów. Przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe, należące do „osób prawnych” (związków, stowarzyszeń itp.) płaciły takie same podatki jak inne spółki. Szef administracji okręgu miał prawo do zwiększenia podatku, jeżeli był odnotowany wzrost dochodów. Ponadto administracja okręgu za zgodą Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu mogła powołać dodatkowy podatek na pokrycie wydatków powiatowych lub parafialnych⁴⁷¹.

⁴⁶⁶ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 5, poz. 37. Grund- und Gewerbebesteuerordnung für die dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten Gebiete Russlands, 3 I 1916.

⁴⁶⁷ LVIA, f. 641, op. 1, d. 975, k. 38. Tätigkeitbericht. Etats- und Kasenwesen, Finanzwirtschaft und Besoldungswesen der Ob. Ost Verwaltung, 1918.

⁴⁶⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 93, poz. 664. Verordnung betr. Abänderung der Grund- und Gewerbebesteuerordnung vom dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten Gebiete Russlands, 31 X 1917.

⁴⁶⁹ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 3, poz. 23, Steuerordnung, 20 XI 1915.

⁴⁷⁰ LMAVB RS, f. 9, d. 2553, k. 33. Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy, maj 1917.

⁴⁷¹ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 3, poz. 23, Steuerordnung, 20 XI 1915.

Z podatku zwolnione były wszystkie działki i budynki, gdzie mieściły się garnizony wojskowe, policja, żandarmeria, administracja oraz inne służby. Także z podatku zwolnione były wszystkie otwarte przestrzenie publiczne (ulice i place), które nie przynosiły dochodów⁴⁷². Z podatku od nieruchomości zwolnione były kościoły i katedry, a także organizacje i stowarzyszenia religijne⁴⁷³.

Właściciele nieruchomości byli wzywani do składania oświadczeń o wysokości przedwojennych zysków. Taka procedura została wprowadzona z powodu braku stosownej dokumentacji. Na podstawie tych obliczeń wyznaczano kwotę podatkową. Nie brano jednak pod uwagę, że w większości przypadków naliczona kwota zysku była fikcyjna. Było to spowodowane faktem, że ceny nieruchomości z powodu wojny znacznie spadły, część nieruchomości została porzucona, a ich koszty utrzymania, wręcz przeciwnie, wzrosły⁴⁷⁴. Podatki należało zapłacić dwa razy do roku: 1 kwietnia i 1 października. Za składanie fałszywych informacji o dochodach groziła grzywna do 5000 marek lub pozbawienie wolności do 6 miesięcy.

Podjęcie działalności handlowej wymagało zezwolenia administracji powiatu lub miasta. Osobne zezwolenie było wymagane na otwarcie lokali prowadzących wyszynk, do których należały domy gościnne, karczmy, kawiarnie i pijalnie piwa. Zakazana była przy tym sprzedaż napojów alkoholowych bez zgody administracji powiatowej lub burmistrza. Według rozporządzenia z dnia 7 stycznia 1916 roku wprowadzono podział na klasy, które były przyznawane w zależności od wielkości podatku rocznego. Zakłady I klasy płaciły 50 marek podatku, II – 100 marek, III – 200 marek, IV – 400 marek⁴⁷⁵.

Na okupowanych terenach Białorusi dla pełnosprawnych mężczyzn w wieku od 15 do 60 lat postanowieniem z dnia 6 kwietnia 1916 roku wprowadzone zostało opodatkowanie pogłówné⁴⁷⁶. Rok podatkowy obliczany był od 1 stycznia do 31 grudnia. Stawki podatkowe stale wzrastały. W 1916 roku podatek wyniósł 6 marek, a rok później został podwyższony do 8 marek⁴⁷⁷. Opłaty podatkowe były wypłacane cztery razy do roku: 1 stycznia, 1 kwietnia, 1 lipca i 1 października. Dla roku podatkowego 1916

⁴⁷² Tamże.

⁴⁷³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 40, poz. 309. Verordnung betr. Abänderung der Grund- und Gewerbebesteuerordnung vom dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten Gebiete Russlands, 3 I 1916.

⁴⁷⁴ LMAVB RS, f. 9, d. 2476, k. 4–5. Gospodarka krajowa w okupowanych prowincjach. 1917.

⁴⁷⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. 1915, nr 7, poz. 46. Verordnung betr. einer Schnankerlaubnissteuer, 7 I 1916.

⁴⁷⁶ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 20, poz. 153. Verordnung betr. Erhebung einer Kopfsteuer im Verwaltungsgebiet des Oberbefehlshabers Ost, 6 IV 1916.

⁴⁷⁷ LVIA, f. 1135, op. 21, d. 173, k. 59. *Eine Kopfsteuer in Ob. Ost*, „Wilnaer Zeitung”, 19 IV 1916.

wypłaty zostały podzielone na dwie części po 3 marki, które należało uiszczyć od 1 lipca do 1 października. Każdego roku do 15 listopada administracja powiatowa sporządzała listę populacji męskiej, zobowiązanej do uiszczania podatków. Z podatku pogłównego zwolnione były osoby służące w wojsku i w aparacie administracji niemieckiej oraz osoby duchowne. W praktyce, jak wynika z list podatkowych, podatek był pobierany też od kobiet i mężczyzn w wieku dojrzałym, którzy nie mieli oficjalnego dochodu⁴⁷⁸. Ponadto, dodatkowy podatek pogłówny został wprowadzony w miastach. Na przykład, w Wilnie w roku podatkowym 1917 ludność została zobowiązana do zapłaty 8 marek z tytułu podatku pogłównego do administracji obszaru *Ober Ost* oraz 16 marek podatku pogłównego do kasy miejskiej⁴⁷⁹. W przypadku odmowy zapłaty wyznaczano grzywnę w wysokości od 100 do 20 tys. marek lub pozbawienie wolności do 6 miesięcy. Ci, którzy nie mieli pieniędzy, aby zapłacić karę, byli krótkoterminowo pozbawieni wolności. W takim przypadku od grzywny odliczano od 5 do 30 marek za 1 dzień aresztu.

Podatki nadzwyczajne w postaci „dobrowolnego kredytu” wprowadzone zostały dla miast na wszystkich okupowanych ziemiach białoruskich. Na obszarze *Ober Ost* opodatkowanie było wprowadzone dla miast pełniących role centrów administracyjnych oraz dla miast powiatowych, w innych okręgach – dla miast, gdzie zostały stworzone komendantury. Na przykład, 10 lutego 1916 roku na miasto Pińsk został nałożony już drugi podatek wielkości 20 tys. rubli. Pierwszy wynosił 18 tys. rubli. Pieniądze miały być wydane w następujący sposób: 12 tysięcy – na wynagrodzenia robotnikom, 2,5 tys – na cele charytatywne, 1,6 tys. – na szpitale, 2,4 tys – na utrzymanie straży pożarnej, policji i administracji wewnętrznej, 1,5 tys. – na szkoły oraz wydatki nieprzewidziane. W przypadku braku zapłaty przewidziana była dziesięciokrotnie wyższa grzywna⁴⁸⁰.

Szczególnie negatywne reakcje u miejsowej ludności wzbudziło wprowadzenie podatku od psów. Erich Ludendorff pisał w swoim pamiętniku: „Mieszkańcy miasta nie mogli pogodzić się z podatkiem od psów. Wśród psów rozpowszechniała się wścieklizna, władze musiały jakoś przeciwdziałać. Gdy podatek od psów spełnił swój cel, został odwołany”⁴⁸¹. Rozporządzenie z dnia 9 grudnia 1915 roku wprowadziło podatek od utrzymania psów na wsi 10 marek rocznie, w miastach – 30 marek⁴⁸². Płatność została podzielona

⁴⁷⁸ LMAVB RS, f. 9, d. 2476, k. 10. Gospodarka krajowa w okupowanych prowincjach. 1917; LVIA, f. 641, op. 1, d. 1130, k. 1. Empfangsbescheinigung [Kopfsteuer], 2 VI 1917.

⁴⁷⁹ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1023, k. 15. Pfändungsbefehle. Kopfsteuer, 26 I 1918.

⁴⁸⁰ *Объявление [Налог на город Пинск]*, „Pinsker Zeitung”, 10 II 1916.

⁴⁸¹ Э. Людендорф, *Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг.*, Москва 2014, s. 182.

⁴⁸² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 4, poz. 29. Hundesteuerordnung, 6 XII 1915.

na dwie części, które należało wnieść do dnia 1 stycznia i 1 lipca. Psy, które były zajęte służbą wojskową lub w administracji, były zwolnione od podatku. Ci, którzy nie płacili, otrzymywali grzywnę od 50 do 1500 marek lub pozbawieni byli wolności na maksymalny czas 6 tygodni.

Podatki pośrednie obejmowały opłaty związane z wydaniem dokumentów przez administrację powiatową (opłaty skarbowe), pozwolenia na działalność zawodową, podatki od alkoholu i tytoniu. Zgodnie z rozporządzeniem Naczelnego dowódcy na Wschodzie „O opłacie skarbowej” z dnia 2 października 1916 roku, opłata skarbową pobierano za sprawowanie zawodu nauczyciela (3 marki), za tłumaczenie dokumentów z niemieckiego lub na niemiecki (3 marki), za złożenie jakiegokolwiek podania do administracji powiatowej, sądów, wydziałów spraw kościelnych i szkolnych (1,5 marki) itd.⁴⁸³

Oprócz podatków nałożonych z urzędu istniały podatki dodatkowe lub półoficjalne, ustanowione nieformalnie, a także płatności w naturze. Były one uiszczane pod postacią produktów naturalnych, najczęściej masła i mleka. Wielkość tych danin różniła się w zależności od miejscowości. Na przykład, od każdej krowy z gospodarstwa w różnych powiatach pobierano od 0,5 do 0,75 funtów masła tygodniowo. Podatek zbierała żandarmeria powiatowa za pomocą wojska. Jak wynika z materiałów archiwalnych, lokalni przedstawiciele administracji okupacyjnej mogli wykorzystać te daniny w naturze na własne potrzeby i „zostawiali tylko część zabieranej żywności dla siebie, obciążając poborem niechcianych sąsiadów i uwalniając z niego ludzi zamożnych”⁴⁸⁴. Był pobierany także podatek od uboju zwierząt. Na przykład w Pińsku pobierano 6 marek od uboju dużej zwierzyny domowej, 3 – średniej, 1 – drobnej⁴⁸⁵.

Raporty podatkowe składano do Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu co roku. Na przykład, za rok podatkowy 1916 zebrano 9,55 mln marek ze wszystkich okręgów *Ober Ost*, z czego około 760 tysięcy marek stanowiły przychody podatkowe z okręgu Grodna⁴⁸⁶. Spośród nich 207,9 marek uzyskano z tytułu podatku gruntowego, 122,5 tys. – z podatku dodatkowego, który zależał od rentowności gruntów, oraz 131,8 tys. – podatku przemysłowego. Łączna kwota podatku pogłównego wynosiła 280 tys. marek,

⁴⁸³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 52, poz. 403, Stempelsteuerordnung für das Verwaltungsgebiet des Oberbefehlshabers Ost, 2 X 1916.

⁴⁸⁴ LMAVB RS, f. 9, d. 2476, k. 13. Gospodarka krajowa w okupowanych prowincjach, 1917.

⁴⁸⁵ Объявление [О налоге на убой скота], „Pinsker Zeitung”, 8 XII 1916.

⁴⁸⁶ LVIA, f. 641, op. 1, d. 975, k. 45. Tätigkeitbericht. Etats- und Kasenwesen, Finanzwirtschaft und Besoldungswesen der Ob. Ost Verwaltung, 1918; SBB, sygn. 4” Krieg 1914/24155, III. Bericht (Ergänzungsbericht) über die Deutsche Verwaltung Grodno vom 1. April 1916 bis 30. Juni 1916, Grodno 1916, s. 19.

za wydanie pozwoleń oraz akcyz uzyskano 21 525 marek. Kwota podatku od psów wyniosła 18,8 tys. marek.

Na terenach okupowanych, które nie należały do *Ober Ost*, przepisy podatkowe zostały sformułowane fragmentarycznie i schematycznie. Na przykład, podatki dla właścicieli domów w okręgu Woyscha wynosiły dla miast i placów rynkowych w miasteczkach do 10 marek, na wsiach – do 1,5 marki. Przewidywany podatek od przedsiębiorstw przemysłowych wynosił od 5 do 70 marek, w zależności od wielkości przedsiębiorstwa i liczby pracowników. Dla większości mieszkańców najważniejsze były podatki od zwierząt. Na przykład za utrzymanie konia lub krowy należał się podatek w wysokości 3 marek, od świni – 1,5 marki, od drobnej zwierzyny pobierano 0,5 marki. Dla kontrolowania pogłównia wprowadzona została inwentaryzacja⁴⁸⁷. W 1917 roku podatkowym zgodnie z „Rozporządzeniem o podatku pogłównym na obszarze Inspekcji etapowej Woyscha” z dnia 18 grudnia 1916 roku oraz „Rozporządzeniem o wprowadzeniu opłat skarbowych na obszarze Inspekcji etapowej Woyscha” z dnia 3 stycznia 1917 roku wprowadzone były podatki, identyczne jak na obszarze *Ober Ost*. Podatek pogłówny wynosił 8 marek rocznie od osoby⁴⁸⁸.

W ten sposób system podatkowy stał się jednym z głównych elementów regulujących życie gospodarcze na okupowanych ziemiach białoruskich. Podatki pobierano od ludności (w wieku 15 do 60 lat), od przedsiębiorstw, gruntów i itp. Presja podatkowa w czasie okupacji była nadmierna. Dla administracji niemieckiej podatki stanowiły znaczące źródło zysków, ale regularne zbieranie pieniędzy z ludności nie zawsze było możliwe ze względu na trudną sytuację finansową. Dostępne źródła archiwalne wskazują, że mieszkańcy terenów okupowanych często pisali petycje skierowane do szefów administracji powiatu z prośbą o zwolnienie z różnych podatków ze względu na brak gotówki i żywności. Jednak w większości przypadków wnioski te nie były uwzględniane⁴⁸⁹.

Rekwizycje i wywóz zdobyczy wojennych

Rekwizycje na terenach okupowanych przeprowadzane były zgodnie z zasadą „wszystko, co w jakiś sposób może być wykorzystane, ma być wykorzystane”⁴⁹⁰. Podejście to jednak było stosowane w szerszym zakresie i dotyczyło wszystkich

⁴⁸⁷ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 19.

⁴⁸⁸ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 19.

⁴⁸⁹ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1115, k. 4, 6. Прашэнні аб вызваленні адпадаткаў (па-нямецку), 1916.

⁴⁹⁰ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 154.

rzeczy – od metali kolorowych do zwierząt. W ten sposób zaspokajano podstawowe potrzeby wojska poprzez dostarczanie żywności, paszy oraz niezbędnych przedmiotów, natomiast surowce, urządzenia, produkty wywożone były do Niemiec. Wprowadzony został ścisły porządek rozdziału żywności: w pierwszej kolejności na potrzeby wojskowe, w drugiej – do wywozu do Niemiec, pozostałe – na potrzeby miejscowej ludności. Porządek ten doprowadził do całkowitego zubożenia mieszkańców terenów okupowanych, ścisłej reglamentacji żywności (system kartkowy), a tym samym do znacznego ograniczenia racji żywnościowych.

Masowe rekwizycje przeprowadzane były już po stabilizacji linii frontu w październiku 1915 roku. Zgodnie z rozporządzeniem inspektora etapowego Grodna generała Kelese od dnia 30 listopada 1915 roku ogłoszona została zbiórka surowców na potrzeby wojskowe z terenów okupowanych, które należały do Inspekcji etapowej 12. armii oraz fortecy Grodno. Rekwizycje dotyczyły następujących surowców: metali kolorowych (miedź, cynk, mosiądz, brąz, aluminium, itd.); różnych rodzajów żelaza i stopów żelaza; maszyn, części maszyn i urządzeń fabrycznych; obrobionych i nieobrobionych skór krów, koni, cieląt, owiec i kóz; chemikaliów (saletra, kamfora, fosfor, siarka i parafiny), gumy oraz wyrobów gumowych; wszystkich olei mineralnych i tłuszczu (zwłaszcza benzyna, olej napędowy, olej opałowy, nafta, oleje techniczne); spirytusu i alkoholu; wszystkich olejów roślinnych i tłuszczu zwierzęcych, żywic i olei. Ponadto rekwirowana była przędza, jak również tkaniny, koce, wełna, bawełna; drewno z tartaków oraz magazynów.

Zakres asortymentu rekwirowanych produktów i surowców świadczy, że już w początkowym okresie okupacji niemieckiej rekwizycje były powszechne i służyły do odbierania ludności wszystkiego, co mogło być wykorzystane na potrzeby wojskowe lub do wywozu do Niemiec. Odmowa przekazania surowców skutkowałą nałożeniem kary pieniężnej do 10 tys. marek lub pozbawieniem wolności do 5 lat⁴⁹¹.

1 stycznia 1916 roku na obszarze Inspekcji etapowej 12. armii oraz fortecy Grodno ogłoszony został zakup narzędzi gospodarczych z miedzi, mosiądzu, cynku, aluminium. Za przekazanie w terminie (do dnia 31 stycznia 1916 r.) ustalona została płatność gotówką: za przedmioty z mosiądzu – 1,5 marki za kilogram, z miedzi – 2,2 marki, cynku – 2,5, aluminium – 3, niklu – 6. W zasadzie chodziło o narzędzia kuchenne, nowe lub używane, nadające się do dalszego wykorzystania: kotły, garnki, patelnie, formy do pieca, blachy, czajniki, wanny, samowary itp. Punkty zbiorcze znajdowały się w Grodnie, Lidzie, przy komendanturach w Skidelu, Wasiliszkach,

⁴⁹¹ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 194, k. 1. Bekanntmachung betr. Bestandserhebung und Beschlagnahme von Kriegsrohstoffen. Grodno, 30 XI 1915.

Raduni⁴⁹². Szukano wszelkich sposobów, aby zapewnić zaopatrzenie wojsk niemieckich na ziemiach białoruskich. Według raportu kierownika Inspekcji etapowej 12. armii w październiku-grudniu 1916 roku w Białymstoku i Grodnie zebrano 152 kg aluminium, 2246 kg miedzi, 7 kg cynku, 2678 kg cyny, 3460 kg mosiądzu, 361 953 kg żelaza, 7570 kilogramów „starzyzny”, 12 812 kg papieru, 502 kg gumy, 35 kg folii, ponadto w sprawozdaniu wspomina się o 340 workach, 89 skórach, 240 206 butelkach i 145 baryłkach. E. Ludendorff pisał: „Dostarczaliśmy niemieckiej gospodarce wojennej sporo skór, futer, mosiądzu, starzyzny, żelaza, rozładowaliśmy ją, gdy rozpoczęliśmy pracę w zakładach w Libawie, Kownie, Białymstoku. Na ogół stopniowo stworzyliśmy prężnie działający dział handlowo-przemysłowy”⁴⁹³.

Rekwizycja żywności i produkcji rolniczej przeprowadzana była w dość brutalny sposób i w pierwszym okresie okupacji bez jakiegokolwiek kontroli. Kronika 8. Pułku Dragonów, który stacjonował w miejscowości Dzikowicze Wielkie (na południe od Pińska) od połowy listopada 1915 roku informowała: „Do zaopatrzenia zrekwirowane zostało wszystko, co można znaleźć w tej miejscowości... Zabierano całe bydło, jakie udało się znaleźć. To było niezbyt przyjemne – zabierać płaczącym i szlochającym kobietom ich ostatnie krowy. Często z ulgą myślę o tym, że nasza ojczyzna nie stała się teatrem wojny”⁴⁹⁴. Dopiero z początkiem zimy 1915–1916 władze niemieckie zaczęły myśleć o pozostawieniu mieszkańcom żywności wystarczającej dla minimalnego poziomu egzystencji. 31 stycznia 1916 roku komendant Pińska wydał rozporządzenie, zgodnie z którym wszystkie zapasy produktów żywnościowych, przekraczające wyznaczone normy, podlegały zarekwirowaniu. Jedna rodzina mogła zostawić sobie 5 pudów żyta, 3 pudy pszenicy, po 1 pudu mąki pszennej i żytniej, 1/2 pudu cukru i 20 pudów ziemniaków. Za ukrywanie produktów nakładano grzywnę w wysokości do 50 rubli⁴⁹⁵. W maju 1917 roku w Grodnie norma rekwizycji zboża wynosiła: 24 pudów owsa, jęczmienia, żyta na dziesięcinę (1 dziesięcina równa się 1,0925 ha) rocznie, w zależności od liczby osób w gospodarstwie. Norma ziemniaków nie była regulowana i zależała od dostępnej ilości. Każde gospodarstwo miało przekazać 5 litrów mleka (wcześniejsze zobowiązanie wynosiło 3 litry) i 2 kurze jajka⁴⁹⁶.

⁴⁹² LVIA, f. 1135 op. 13 d. 194 k. 4. Bekanntmachung betr. Ankauf von Haushaltsgegenstände, Grodno, 1.I 1916.

⁴⁹³ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen...*, s. 155.

⁴⁹⁴ В.Г. Заворошкин, *Немецкие и австро-венгерские источники о депортациях местного населения оккупационными властями в Пинском регионе во время Первой мировой войны*, w: *Государства Центральной и Восточной европы в исторической перспективе*, Пинск 2016, s. 127–135.

⁴⁹⁵ *Объявление [О реквизициях]*, „Pinsker Zeitung”, 1 II 1916.

⁴⁹⁶ LMAVB RS, f. 9, d. 2553. k. 33. Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy, maj 1917.

Na wszystkich terenach okupowanych wprowadzone zostały obowiązkowe dostawy owoców i warzyw, które następnie wysyłano do odpowiednich stacji przetwórstwa. Zabierano jabłka, gruszki, grzyby, miód. Prowadzone były polowania w celu pozyskania mięsa do wywozu do Niemiec oraz połowy ryb. Tylko małe ryby o wadze do 1 funta rosyjskiego (409,5 g) można było pozostawiać mieszkańcom. Mleko i śmietanę całkowicie zabierano na potrzeby wojska niemieckiego oraz do magazynów w komendanturach. Z każdej kury, wedle oficjalnych raportów, pobierano po 1, a później po 1,5 jajka tygodniowo⁴⁹⁷. Na potrzeby wojska rekwirowano koce, obuwie i narzędzia kuchenne. Siano i koniczynę komendy rekwizycyjne obliczały na oko, nie ważąc, więc pokwitowania wydawano na połowę lub jedną trzecią rzeczywistej kwoty⁴⁹⁸.

Czy oznacza to, że mamy w tym przypadku do czynienia z rekwizycjami, a może raczej z konfiskatami? Rekwizycje oraz zakup produkcji rolnej prowadzone były wyłącznie przez specjalne komisje ds. gospodarczych. Jednocześnie zabroniono chłopom podejmowania prób handlowania żywnością na własną rękę. Chłopów wiozących żywność do miasta zatrzymywały patrole, które na miejscu ją konfiskowały oraz nakładały grzywny lub areszt. Równocześnie „zdesperowani mieszkańcy miast, jak złodzieje czy przemytnicy, przemykali przez 8–10 mil między potężnymi patrolami niemieckimi, aby kupić żywność trochę taniej”⁴⁹⁹. Za rekwirowane produkty wydawano pokwitowania, za które rolnicy mieli otrzymać pieniądze z kasy powiatowej⁵⁰⁰. Jednak władze niemieckie celowo nie określały lub bardzo ograniczały ustalony okres przyjmowania pokwitowań, żeby nie płacić za zabrane towary. Potem wychodziło rozporządzenie, zgodnie z którym nieopłacone przed określoną datą pokwitowania zostawały uznane za nieważne, bez żadnej wartości⁵⁰¹. Wszystkie płatności za zbiory w roku 1916 zostały przeliczone z rubli na marki według niższego kursu zimowego 150 marek za 100 rubli, przy tym w sierpniu 1916 roku stawka była wyższa – 170–175 marek za 100 rubli. Ponadto 25% od należności władze wydawały w postaci bonów rosyjskich papierów wartościowych. Wszystkie te działania zostały przeprowadzone, aby przekonać mieszkańców, że pokwitowania będą w końcu

⁴⁹⁷ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woyrsch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 16.

⁴⁹⁸ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 31. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁴⁹⁹ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 20. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁵⁰⁰ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1135, k. 70–71, Einnamebescheinigungen, Februar–März 1917.

⁵⁰¹ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 31. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

splacone⁵⁰². Jednocześnie kwota w pokwitowaniach często była zmniejszona i nie osiągała nawet jednej dziesiątej części rzeczywistych kosztów zarekwirowanych produktów⁵⁰³. Więc rekwizycja często przeistaczała się w konfiskację.

Wspomniane pokwitowania masowo pozostawały w rękach miejscowej ludności przez cały okres wojenny. Po włączeniu ziem białoruskich do państwa polskiego problemem tym zajął się Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Zgodnie z „Ustawą o ustaleniu i oszacowaniu świadczeń i strat wojennych” z dnia 10 maja 1919 roku⁵⁰⁴ Główny Urząd Likwidacyjny otrzymał kompetencje do ustanowienia powiatowych Komisji Szacunkowych do oceny i eliminacji strat oraz wyższych Komisji Szacunkowych Głównych. Działalność komisji była organizowana zgodnie z udzielonymi instrukcjami⁵⁰⁵. Miejscowa ludność wysyłała wnioski z żądaniem odszkodowania do administracji powiatowych. Na przykład same akta sprawy Nr 350 „Komisja szacunkowa ds. rejestracji strat militarnych powiatu Oszmiańskiego okręgu Wileńskiego” w Archiwum w Mołodecznie zawierają 8270 dokumentów z podaniami ludności cywilnej⁵⁰⁶.

Niemieckie źródła statystyczne informują o znacznej ilości wywożonych towarów i surowców z okupowanych ziem białoruskich. Według doniesień kierownika administracji okręgu Białystok-Grodno obszaru *Ober Ost*, od 1 listopada 1916 do 30 września 1917 roku całkowity koszt produktów, towarów i materiałów wywiezionych do Niemiec, zarekwirowanych dla wojska, a także wysłanych do Warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa wyniósł 85 341 569,86 marek, co odpowiadało wartości 133 313 928,01 marek na niemieckim rynku krajowym. Wartość zbóż (żyto, owies, jęczmień, pszenica), ziemniaków, owoców, jagód, warzyw, grzybów, ryb, jaj, miodu, marmolady i konserw wyniosła 10 873 943,89 marek, co odpowiadało wartości 18 873 189,89 marek w Niemczech. Wywożono duże i małe zwierzęta domowe, ptaki, konie, mięso, masło, mleko, pasza (siano, słoma), kości i mączkę kostną, nasiona (len, koniczyna, rzepak itd.), których wartość wynosiła 11 766 752,27 (23 783 313,87) marek. Wartość wywiezionej wełny,

⁵⁰² LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 30v. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁵⁰³ AAN, f. 509 Przedstawicielstwo Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Rosji, sygn. 55, k. 18. Stosunki władz okupacyjnych niemieckich do ludności i spraw miejscowych w Białymstoku i obwodzie. Referat. Maj 1917.

⁵⁰⁴ *Ustawa z dnia 10 maja 1919 r. o ustaleniu i oszacowaniu świadczeń i strat wojennych*, Dziennik Ustaw (Dz.U.) z 1919 r. Nr 41, poz. 298.

⁵⁰⁵ Archiwum państwowe obwodu mińskiego, oddział w Mołodeczno, f. 350, op. 1, d. 8218, k. 60–69. Instrukcja dla komisji szacunkowych miejscowych. Wydana przez Główny Urząd Likwidacyjny na zas. art. 23 Ustawy z dn. 10 maja 1919 r. o ustaleniu i oszacowaniu świadczeń i strat wojennych. (Dz. Pr., nr 41, poz. 298, Warszawa 1919, s. 18.

⁵⁰⁶ Archiwum państwowe obwodu mińskiego, oddział w Mołodeczno, f. 350, op. 1, d. 1–8270.

bawełny, konopi, tkanin, metali (cyna, miedź, aluminium, itp.) oceniona została na 28 974 905 (44 009 306,25) marek, chemikalia (siarka, fosforany etc.), skóry i futra – na 10 105 436 (19 904 881,5) marek. Szacunkowy i realny koszt na rynku wewnętrznym Niemiec drzewa leśnego wywiezionego z *Ober Ost* był zbliżony i wynosił odpowiednio 22 075 218 i 23 161 591 marek. Ponadto wywiezione były oleje, tłuszcze, gумы i kauczuk o wartości 1 545 314,7 (3 581 645,5) marek⁵⁰⁷.

W kolejnym okresie sprawozdawczym (od 1 października 1917 do 31 marca 1918 r.) wartość towarów wywiezionych z okupowanych terenów okręgu Białystok-Grodno (od 1 lutego 1918 roku – Litwa-południe) wzrosła o około 40% w przeliczeniu gotówkowym. Łączna wartość eksportowanych dóbr wyniosła 140 078 541,43 marki, co odpowiada wartości 200 023 487,12 marek na niemieckim rynku wewnętrznym⁵⁰⁸. Od 1 kwietnia do 30 września 1918 roku zostały wywiezione towary na kwotę 56 346 067,35 marek, co odpowiada wartości 74 054 205,05 marek na rynku wewnętrznym w Niemczech⁵⁰⁹.

Rekwizycje były szczegółowo udokumentowane. Do wydziału rolnictwa (*Abt. VII A*) Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu zostały wysłane listy-sprawozdania dla kontroli przebiegu rekwizycji i dla statystyki. Podawano w nich informacje na temat daty, miejsca, ilości dóbr zarekwizowanych (siano, słoma, żyto, pszenica, konie, bydło), liczby wagonów lub wagi w kilogramach. Często wskazywano przybliżone koszty i miejsca docelowe. Wysyłanie zorganizowane było lub bezpośrednio do Niemiec (Berlin, Hannover, Kolonia, Magdeburg, Essen), do Belgii (Bruksela) lub do punktów dystrybucyjnych (Kowno, Wilno, Łyntupy, Soły)⁵¹⁰. Na terenie okręgu Woyscha głównym punktem zbiorczym była Żabinka, gdzie krzyżują się koleje Baranowicz-Brześć oraz Pińsk-Brześć. Centra dystrybucyjne zorganizowane zostały w Słonimiu, Drohiczynie oraz Linowie. Dla potrzeb wojskowo-operacyjnych działały punkty dystrybucyjne w Baranowiczach oraz Janowie⁵¹¹.

⁵⁰⁷ GStA PK, f. HA I. Rep. 89. Geh. Zivillkabinett, jüngere Periode, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit 1. April bis 30. September 1917, Bialystok 1917, Anlage X.

⁵⁰⁸ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A Justizministerium, sygn. 6212. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Litauen, Bezirk Süd in Bialystok für die Zeit vom 1 Oktober 1917 bis 31. März 1918, Bialystok 1918, Anlage IX.

⁵⁰⁹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A Justizministerium, sygn. 6212. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Litauen, Bezirk Süd in Bialystok für die Zeit vom 1. April bis 30. September 1918, Bialystok 1918, Anlage VII.

⁵¹⁰ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1079, k. 1–232, Empfangsbescheinigungen, 1916.

⁵¹¹ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A. sygn. 6210. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 22.

Warunki wymiany handlowej

Rynek konsumencki na początku okupacji niemieckiej boleśnie odczuł skutki operacji rosyjskich na początku wojny. Gubernie białoruskie i litewskie w sprawie dostawy żywności uzależnione były od dostaw z południowych guberni imperium rosyjskiego. W związku z rozpoczęciem wojny, przemieszczeniem wojsk oraz zabieraniem pojazdów dla rannych i uchodźców, ilość dostarczonych towarów stale spadała. Ograniczony dostęp do towarów na początku roku 1915 doprowadził do gwałtownego wzrostu cen na niektóre z nich (nafta, cukier, sól)⁵¹². Rekwizycje żywności, nasion, pasz, zwierząt, zabieranie lub zniszczenie dóbr materialnych przez władze rosyjskie w pierwszej połowie 1915 roku, ruchy armii rosyjskiej i uchodźców, mobilizacja i masowe zmuszanie chłopów do prac o charakterze wojskowym doprowadziły do zmniejszenia upraw rolnych. Działania wojskowe w sierpniu-wrześniu 1915 roku nie pozwoliły w pełni zebrać plonów, więc wieś nie była w stanie zgromadzić rezerwy żywnościowej. Ewakuacja największych i z najważniejszych przedsiębiorstw przemysłowych, dobrowolny wyjazd z kraju do wewnętrznych guberni rosyjskich najbogatszych przedstawicieli prywatnego kapitału doprowadziły do zamknięcia licznych sklepów. To z kolei doprowadziło do wzrostu cen i do głodu w miastach.

Po wejściu Niemców i ustanowieniu niemieckich władz okupacyjnych zaopatrzenie miejskich sklepów całkowicie zależało od zakupów żywności na obszarach wiejskich oraz od dostaw towarów przemysłowych. Asortyment produktów był uzgadniany z burmistrzem lub kierownikiem administracji powiatu. Zapasy, które jeszcze pozostały z powodu pospiesznego wycofania wojsk rosyjskich i ewakuacji administracji, na przykład w Wilnie, szybko zostały wykupione przez niemieckich żołnierzy i urzędników wkrótce po ich przybyciu. Zostało wykupione wszystko, co mogłoby być wysyłane do Niemiec (tłuszcze, cukier), do ich rodzin i bliskich, ponieważ kryzys żywnościowy boleśnie dotykał również Rzeszę⁵¹³.

Jak wspominała działaczka białoruskiego ruchu narodowego Juliana Menke:

Nastały Święta 1915 roku... Oczywiście było, że okupacja niemiecka potrwa przez dłuższy czas. Musieliśmy przystosować się do nowych warunków... W gospodarce krajowej panował kompletny upadek. Wilno zostało odcięte od dostaw, przede wszystkim doświadał brak żywności; władze okupacyjne początkowo nie dawały nic i rekwirowały wszystko, zwłaszcza surowce. Najpierw zniknęło mięso... Niemcy

⁵¹² LMAB RS, f. 9. Bendrasis fondas, d. 1040. k. 1–4. A. Morawskij, *Pilne potrzeby Północno-Zachodniego Kraju*, 19–27 I 1915.

⁵¹³ *Pamiętnik Stanisława Aleksandrowicza 1914–1918*, w: *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat I wojny światowej*, Kielce 2014, s. 57.

wykupili wszystko i wciąż rekwirowali żywność za pokwitowania (Scheiny), które nigdy nie zostały uiszczone. Pocieszano nas, że zapłacą po wojnie. Więc kto miał pieniądze na życie, ten żył, podczas gdy inni zaczęli szukać pracy i sposobów na przetrwanie, gdzie tylko mogli. Oczywiście, rozkwitł i zaczął szybko rozwijać się handel podziemny, czarny rynek powstał przy Zawalnej i Niemieckiej, w starym żydowskim getcie. Niemcy wprowadzili kartki żywnościowe, z których nikt nie mógł się wyżywić, ludzie zaczęli głodować⁵¹⁴.

Najważniejsze kwestie handlowe należały do kompetencji wydziału handlowego (*Abteilung XI*) Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu. Przy każdej administracji okręgów istniał własny wydział handlowy, którego zadaniem były: zakup żywności dla potrzeb wojska niemieckiego; wywóz surowców, produktów spożywczych, towarów przemysłowych do Niemiec, a także wykorzystanie nieprzydatnych do eksportu surowców na miejscu; kwestie finansowe oraz kredytowe. Na terenach, które nie były częścią obszaru *Ober Ost*, osobnych wydziałów handlowych nie stwarzano.

Zapasy dóbr materialnych były uzupełniane głównie z lokalnych zasobów, rolniczych i przemysłowych. Zamówienie i transport towarów z jednego powiatu do drugiego możliwe były tylko przy zezwoleniu od kierownika powiatu, z którego pochodziły towary. Handlowcy musieli najpierw wystąpić do administracji po stosowne zezwolenie⁵¹⁵. Podczas kontroli, jeżeli towary zostały przywiezione bez stosownej dokumentacji, dochodziło do ich konfiskaty⁵¹⁶. Procedura ta ograniczała obrót i ustalała ścisłą kontrolę nad stosunkami handlowymi w strefie okupowanej.

Dostawa towarów spoza obszaru *Ober Ost* była dozwolona tylko za pośrednictwem lub na zamówienie szefa sztabu administracyjnego *Ober Ost*, za pośrednictwem administracji okręgów lub na zamówienie Oficjalnego Biura handlowego w Kownie (*Amtliche Handelsstelle in Kowno*), co znacznie ograniczało ilość i asortyment towarów. Zamówienie towarów przez uzyskanie pozwolenia od administracji powiatu lub miasta obowiązywało też tutaj. Rozporządzenie z dnia 8 sierpnia 1916 roku dla dostawy zewnętrznej do terytoriów okupowanych regulowało zasady organizacji regularnych przewozów kolejowych⁵¹⁷. Od tego czasu, wszystkie bez wyjątku zamówienia handlowców cywilnych musiały uzyskać zezwolenie od kierowników

⁵¹⁴ Ю. Вітан-Дубейкоўская, *Мае ўспаміны...*, s. 60.

⁵¹⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 44, poz. 340. Verordnung über den Handelsverkehr im Verwaltungsgebiet Ober Ost, 8 VIII 1916; *Handelsverkehr in Ob. Ost*, „Wilnaer Zeitung”, 25 VIII 1916.

⁵¹⁶ *Bekanntmachung [Einfuhr von Gegenstände und Lebensmittel]*, „Pinsker Zeitung”, 7 XI 1916.

⁵¹⁷ GStA PK, f. F. HA I. Rep. 89, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917, Bialystok 1917, s. 24.

powiatów lub urzędów handlowych (*Amtliche Handelsstelle*) z Białegostoku i Grodna, i tylko po spełnieniu tego warunku mogły być dostarczone do konsumentów.

Transport towarów szedł także w drugą stronę – z Rzeszy na obszary *Ober Ost*. O tym, co konkretnie było zamawiane z Niemiec i jak kształtowało się zapotrzebowane na rynku spożywczym terenów okupowanych, można dowiedzieć się z telegramu wysłanego do Ministerstwa Wojny Niemiec z dnia 26 lutego 1916 roku. Na przykład dla zaspokojenia potrzeb ludności cywilnej okręgu Białystok komendantura etapowa 9. armii zamówiła z Niemiec 12 wagonów towarów, w tym: 70 t. śledzia, 55 t. cukru, 1,5 t. cykorii, 858 kg herbaty, 5 t. mydła w płynie, 5 t. sody i 5 t. świec. Donoszono, że kolejne 12 wagonów czekało na załadunek w kolejnym tygodniu, więc komendantura etapowa 9. armii w celu zaspokojenia najpilniejszych potrzeb ludności cywilnej pobrała następujące produkty i towary z magazynów wojskowych: 150 t. soli, 500 t. śledzia, 225 t. cukru, 2 450 t. mydła, 2,5 t. świec parafinowych, 2,5 t. sody i 5 t. mydła w kostce⁵¹⁸.

Tabela. Import towarów do okręgu Białystok-Grodno od 1 listopada 1916 do 30 września 1917 roku.

Opis towaru	Koszt (marki)
Maszyny rolnicze i narzędzia, nasiona, nawozy, pługi motorowe, materiały, części itd.	15 392 725,34
Zwierzęta do rasowej hodowli (byki itd.)	1 647 591,07
Towary kolonialne	10 750 266,43
Sól	2 191 157,98
Wyroby z żelaza i metali	1 093 856,73
Wyroby włókiennicze	1 712 123,83
Produkty farmaceutyczne	87 664,03
Węgiel	873 532,59
Papierosy	5 427 129,80
Surowce tytoniowe i tytoń	1 653 116,20
Papier i materiały biurowe	180 120,41
Inne towary	2 143 742,21
Razem	43 15 026,26

Źródło: GStA PK, f. HA I. Rep. 89. Geh. Zivilkabinett, jüngere Periode, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Białystok-Grodno für die Zeit 1. April bis 30. September 1917, Białystok 1917, Anlage X.

⁵¹⁸ GStA PK, f. I.HA. Rep. 87B. Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, sygn. Besetzte Gebiete im Osten. Bd. 2. 1915–1916, k. 280–281. Kriegsministerium. Das Telegramm vom 28.02.16. Nr. 4156/2 B. I. Lebensmittel für die Zivilbevölkerung des Bezirkes Białystok usw.

Do terenów okupowanych w pierwszej kolejności importowano sprzęt oraz maszyny przemysłowe, rolnicze, do obróbki drewna, narzędzia, nasiona, nawozy, żywe zwierzęta rasowe (byki i inne) w celu organizacji bardziej wydajnej produkcji przemysłowej i rolnej. Także wwożono towary kolonialne (kawa, herbata, przyprawy), sól, tkaniny, produkty farmaceutyczne, papierosy, tytoń itp. Władze starały się zapewnić najpierw utrzymanie przedstawicielom administracji i wojska. Najwyższej jakości produkty i wyroby były przeznaczone wyłącznie dla Niemców. Na okupowane tereny okręgu Białystok-Grodno od 1 listopada 1916 do 30 września 1917 roku dostarczono sprzęt i towary o łącznej wartości 43,1 mln marek⁵¹⁹.

Zakup produktów rolnych od ludności miejscowej w sposób scentralizowany i bez wyjątków był przeprowadzany przez wydziały gospodarcze administracji okręgów lub specjalne komisje gospodarcze, rolnikom pozostawiano minimum żywności i nasion. Samodzielny handel przez pośredników był zakazany.

Pomimo faktu, że przepisy nakazywały zakup produktów oraz surowców w roku 1916 wyłącznie za gotówkę, a nie za pomocą rekwirowania z pokwitowaniem, jak w poprzednim roku⁵²⁰, mieszkańcy nie dostawali pieniędzy nawet do pokrycia podstawowych potrzeb. Ceny na zakup produktów od ludności były kilkakrotnie zaniżone w stosunku do rynkowych. Na przykład 13 sierpnia 1916 roku ustalono maksymalną cenę na zakup żyta, jęczmienia, owsa – 7 marek za kwintal, pszenicy – 8, grochu i fasoli – 12, łubinu – 9, siemienia lnianego – 14, ziemniaków – 2, siana i koniczyny – 2–3 marki, słomy – 1,5 marki⁵²¹. Jednak nawet należności za towary o urzędowo ustalonych cenach często nie były wypłacane w pełnej wysokości. Za żyto płacono nie więcej niż 6 marek za kwintal, za koniczynę – nie więcej niż 2 marki. W niektórych przypadkach chłopci zgadzali się wykonać obowiązkowe zamówienie ze strony administracji niemieckiej kosztem nasion na następny rok⁵²². W Pińsku całe zbiory w 1917 roku były zrekwirowane. 75% zbiorów trzeba było oddać po cenie wyznaczonej przez miejscową administrację niemiecką, a 25% można było zostawić na materiał siewny⁵²³.

⁵¹⁹ GStA PK, f. HA I. Rep. 89. Geh. Zivillkabinett, jüngere Periode, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Białystok-Grodno für die Zeit 1. April bis 30. September 1917, Białystok 1917, Anlage X.

⁵²⁰ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 18, poz. 142. Verordnung betreffend von Roggenpreisen, 2 IV 1916.

⁵²¹ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 3v. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁵²² LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 4. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁵²³ Bekanntmachung [Erntebeschlagnahme], „Pinsker Zeitung”, 22 VII 1917.

Warto wspomnieć, że zapłata w kolejnych latach wzrastała: w 1917 roku za 1 kwintal niemiecki żyta i pszenicy płacili 10 i 12 marek, w 1918 roku – 12 i 14 marek. Zwiększono cenę na ziemniaki: w 1915 roku ziemniaki kupowano za 1,25 marki, w 1916 – po 2–2,5 marki, w 1917 roku – po 4 marki, w 1918 roku – po 4,5 marki za kwintal niemiecki⁵²⁴.

Handlowcy postawieni byli przed obliczem sztywnego systemu restrykcyjnego ustawodawstwa niemieckiego: wszystko było regulowane: miejsca handlu, ceny, asortyment.

Najwięcej przetargów na dużą skalę, jak było również w czasach przedwojennych, przeprowadzono na cotygodniowych targach na rynkach miejskich. W miastach istniało wiele sklepów branżowych: mięsnych, herbacianych lub obuwniczych. Specjalne sklepy były przeznaczone wyłącznie dla niemieckich jednostek wojskowych i znajdowały się obok budynków administracyjnych. Własne sklepy posiadały również spółdzielnie konsumenckie i osoby prywatne. Aktywnie rozwijał się handel uliczny. Oficjalnie handel na ulicy był dozwolony dla osób od 14 roku życia za okazaniem certyfikatu, wydanego przez administrację miasta⁵²⁵.

Handel na rynkach i ulicach był jednym ze sposobów dostarczania towarów w warunkach braku dóbr materialnych. Często, sprzedając produkty spożywcze, ludzie chcieli w zamian zaspokoić swoje potrzeby, gdy chodziło o towary przemysłowe: kupić tkaniny lub odzież, narzędzia, naczynia, mydło itp.

Przepisy handlowe były ustalane przez kierowników okręgów. Na przykład zgodnie z rozporządzeniem kierownika administracji Grodna nadburmistrza Weissenborna z dnia 2 marca 1916 roku jako dni targowe wyznaczono poniedziałki, środy i piątki. Za powierzchnie handlowe na rynku ustalone zostały specjalne taryfy: za każdy przenośny stół lub skrzynię 5 kopiejek (8 fenigów) za 1 dzień; za sprzedaż z kosza – 1 kopiejka (2 fenigi); za rozmieszczenie wozu z 1 koniem – 5 kopiejek (8 fenigów), wozu z dwoma końmi – 10 kop (16 fenigów); za sprzedaż ze stołu, który był noszony na ramionach – 5 kopiejek lub 8 fenigów dziennie. W przypadku sprzedaży niektórych towarów naliczany był dodatkowy podatek od sprzedaży. Na przykład za sprzedaż garnku śmietany handlarz miał zapłacić 3 kopiejki lub 5 fenigów, za każdego konia 20 kopiejek (30 fenigów). Za wołu – 12 kopiejek (20 fenigów), za cielę lub świnię – 6 kop. lub 10 fenigów, za wóz drewna opałowego – 12 kop. (20 fenigów)⁵²⁶. Na poziomie powiatu godziny handlowe oraz czas trwania targów tygodniowych ustalał kierownik

⁵²⁴ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 103–104.

⁵²⁵ *Handel uliczny*, „Grodnoer Zeitung”, 2 III 1916.

⁵²⁶ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 194, k. 8. Bekanntmachung betr. Regelung des Marktverkehrs in Grodna, 26 IV 1916.

powiatu⁵²⁷. Na sprzedaż niektórych towarów trzeba było uzyskać zgodę administracji miasta lub powiatu. Na przykład, w okręgu Woyscha zabroniona była sprzedaż koni, wszystkich zwierząt domowych oraz produktów spożywczych bez zgody komendantury etapowej⁵²⁸.

Na całym obszarze *Ober Ost* władze regulowały czas pracy wszystkich sklepów w miastach. W dni powszednie oraz w niedziele i święta od 7:00 rano do 7:00 wieczorem wszystkie sklepy musiały być otwarte. Osobny regulamin pracy był ustalony na okres świąt chrześcijańskich oraz żydowskich⁵²⁹.

Na terenach okupowanych działały jednocześnie metryczny i rosyjski systemy miarowe. Dlatego zarówno dla sprzedawców, jak i konsumentów ważne było, by sprawnie poruszać się po różnych systemach miarowych i szybko przechodzić z jednego na drugi. Przykładowo 1 tona (beczka) równała się 491,95 litra lub 40 wiadrom. 1 wiadro równało się 12,299 litra lub 10 sztofom. 1 sztof równał się 10 czarkom. Przy handlu wódką szeroko rozpowszechniony był obyczaj sprzedaży na „ćwiartki” – 1/4 wiadra (duża butla), na butelki – 1/20 wiadra, „czterdziestki” – 1/40 wiadra czy „setki” – 1/100 wiadra. W żargonie handlarzy można było spotkać też „miarawczyk” – 1/200 wiadra. Wagę oznaczano w funtach rosyjskich (409,5 gramów) i pudach (40 funtów rosyjskich). 3 pudy prawie równały się kwintalowi niemieckiemu (49,1415 kg i 50 kg)⁵³⁰. Ceny na większość produktów rolnych podawane były za kwintal. Pojęcie „kwintal” w Niemczech w czasach pierwszej wojny światowej oznaczało według ustaleń niemieckiego Związku Celnego (*Zollverein*) z 1858 roku 100 funtów (1 funt – 500 gramów) lub 50 kg. Jeśli w dokumentach spotyka się „podwójny cetnar” (*Doppelzentner*, w skrócie *Dztr.*), oznacza to 100 kg.

Różne produkty sprzedawano za pomocą różnych systemów miarowych. Na przykład 7 października 1915 roku w Wilnie za kwartę mleka maksymalna cena wynosiła 30 fenigów (18 kop.), funt masła kosztował 1,67 marki (1 rubel), jaja – po 10 fenigów (6 kop.) za sztukę, a ziemniaki – po 1,33 marki (80 kop.) za 1 pud⁵³¹.

Z powodu braku towarów władze w celu zapewnienia handlu codziennie drukowały obwieszczenia z rejestrem sklepów, ilością, cenami maksymalnymi,

⁵²⁷ Barch-MA, f. PH 30III, sygn. 50. Amtliche Beilage der Wilnaer Zeitung. Verordnungen Militärverwaltung Litauen, nr 7 z dnia 9 VIII 1917, Polizeiverordnung betreffend Marktverkehr, Wilna, 1 VI 1917.

⁵²⁸ Barch-MA, f. PH 23, sygn. 109, k. 1. Etappenkommandatur Slonim. Verhalten der Bevölkerung im deutschen Verwaltungsgebiet, 28 X 1915.

⁵²⁹ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 193, k. 31. Obwieszczenie [o godzinach otwarcia sklepów], Wilna, 21 XI 1915.

⁵³⁰ *Russische Münze, Masse und Gewichte*, „Deutsche Warschauer Zeitung”, 25 VII 1916.

⁵³¹ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 193, k. 78. Obwieszczenie [ceny maksymalne], Wilno, 7 X 1915.

godzinami sprzedaży najpotrzebniejszych produktów spożywczych i przedmiotów codziennego użytku (chleba, soli, zapalek, mydła). Ich sprzedaż po zawyżonej cenie była zabroniona, za wykroczenia karano aresztem, a zakład handlowy podlegał natychmiastowej likwidacji.

Tabela. Ceny na towary w sklepach Wilna z dnia 12 maja 1916 roku

Cukier drobny	0,66 marki za funt rosyjski	Śledzie	0,85 marki za funt rosyjski
Cukier w kostkach	0,66 marki	Pieprz	5,00 marek
Kawa	3,00 marki	Przyprawy różne	2,50 marki
Cykoria	0,45 marki za paczkę	Migdały	3,30 marki
Herbata	5,00 marek za funt rosyjski	Goździk	4,15 marki
Masło do stołu	2,60 marki	Esencja octowa	2,00 marki za małą butelkę (ok. ¼ litra) 4,00 marki za dużą butelkę (ok. ½ litra)
Masło kulinarne	2,40 marki	Soda	0,15 marki za funt rosyjski
Jajka	0,15 marki za jajko	Soda do prania	0,20 marki – za ½ paczki 0,40 marki za paczkę
Marmolada	1,10 marki za funt rosyjski	Proszek do prania	0,40 marki za paczkę
Miód sztuczny	0,83 marki	Proszek do czyszczenia	0,20 marki – za ½ paczki 0,40 marki – za paczkę
Śliwka suszona	1,40 marki	Zapałki	0,05 marki za pudełko
Owoce suszone mieszane	1,10 marki	Świece	1,85 marki za funt rosyjski
Mąka ziemniaczana (tylko w małych miarkach)	0,40 marki	Mydło w płynie	1,50 marki
Sól	0,21 marki	Mydło w kostkach	2,50 marki

Źródło: ГАРФ, ф. 1843, оп. 1, д. 403, к. 5. Bekanntmachung [Preistabelle], Wilno, 12 V 1916.

Wyznaczone maksymalne ceny władze podawały w oficjalnym Dzienniku rozkazów i rozporządzeń *Ober Ost*, skąd go pobierały gazety, później ogłoszenia pojawiały się w sklepach. Ceny ustalano ogólnie na szeroki asortyment produktów, zaczynając od miodu, poprzez owoce i warzywa, kończąc na grochu⁵³²,

⁵³² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 30, poz. 250, Ungefähre Preise für Obst diesjähriger Ernte im Verwaltungsgebiet des Oberbefehlshabers Ost, 11 VI 1916.

zbożu (żyto, owies), sianie i słomie⁵³³. Na przykład tego typu ogłoszenie pojawiło się w pięciu językach (niemieckim, białoruskim, polskim, rosyjskim, jidysz) w Wilnie 12 maja 1916 roku i podawało wykaz towarów do sprzedaży z urzędowo ustalonymi cenami. Takie ogłoszenie można było kupić za 50 fenigów w wydziale produktów spożywczych funkcjonującym przy nadburmistrzu⁵³⁴.

W okresie niemieckiej okupacji kwitł handel wymienny, który nie był regulowany. Głównie parali się nim żołnierze niemieccy, którzy wymieniając cukier na jaja, słoninę lub wędliny, chcieli urozmaicić swoje racje żywnościowe⁵³⁵.

Asortyment towarów w sklepach był reglamentowany przez władze niemieckie. Sprzedaż była możliwa tylko za otrzymaniem zezwolenia według urzędowej listy. Periodycznie władze niemieckie dla zaspokajania własnych potrzeb zabierały kupcom i rzemieślnikom pewne towary (ubrania, tkaniny, narzędzi kuchenne oraz budowlane) w zamian za późniejszą rekompensatę. Znalezione w sklepie niezadeklarowane surowce, produkty, towary, metale, narzędzia podlegały natychmiastowemu rekwirowaniu bez zapłaty⁵³⁶.

Władze okupacyjne wprowadziły monopol na produkcję i sprzedaż niektórych towarów. Dotyczyło to w pierwszej kolejności alkoholu i tytoniu. Wyrób samogonu oraz piwa w warunkach domowych na własny użytek lub sprzedaż był zakazany. Na pędzenie wódki (jak również posiadanie drożdży) oraz wytwarzanie octu trzeba było uzyskać zezwolenie Komisji gospodarczej przy Naczelnym dowódcy na Wschodzie (*Wirtschafts-Ausschuss beim Oberbefehlshaber Ost*)⁵³⁷. Wwóz wódki do obszaru *Ober Ost* możliwy był tylko z zezwolenia komisji gospodarczej, przy czym cło nie było pobierane. Kupcy musieli uzyskać zezwolenie administracji powiatu także na handel detaliczny. Na wódkę również wyznaczone zostały maksymalne ceny, urzędowo określano ilość tego towaru dostępnego na rynku, a nawet treść etykiet i rozmiar butelek, jak również wyznaczano sklepy uprawnione do handlu alkoholem⁵³⁸.

⁵³³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 36, poz. 280. Getreidepreise, 28 VI 1916.

⁵³⁴ ГАРФ, ф. 1843, оп. 1, д. 403, к. 5. Bekanntmachung [Preistabelle], Wilno, 12 V 1916.

⁵³⁵ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woyrsch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 17.

⁵³⁶ Bekanntmachung [Beschlagnahme], „Pinsker Zeitung”, 25 VIII 1916.

⁵³⁷ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 1, poz. 5. Branntwein-Ordnung für die dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten Gebiete Russlands, 19 X 1915.

⁵³⁸ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 5, poz. 33. Ausführungsbestimmungen zur Branntweinordnung für die dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten Gebiete Russlands, 6 XI 1915.

Sprzedaż napojów alkoholowych wiosną 1916 roku w Grodnie odbywała się za rosyjskie monety złote. Urzędnik miejskiej administracji Grodna Kurt Klamroth pisał w swoim Dzienniku⁵³⁹:

Specjalne zadowolenie czerpałem z wyciągania złotych monet [...] od ludności miejscowej dla wzmocnienia waluty niemieckiej. Z początku złote źródło było słabe. Potem próbowałem sprzedawać niezbędne towary za złoto. Do takich towarów należał alkohol. *Ober Ost* wprowadził monopol na wyrób alkoholu, mnie powierzono handel w Grodnie i na Grodzieńszczyźnie. Gdy zobaczyłem [...], że właśnie po alkohol przed sklepem stoją tłumy, postanowiłem, że to handel alkoholowy będzie przysłowionym złotym źródłem. Na mój rozkaz na drzwi sklepu powieszono ogłoszenie, z którego można było się dowiedzieć, że niewielkie zapasy alkoholu, które jeszcze pozostały, sprzedawane będą wyłącznie za złote monety. Na następny dzień przelał się złoty deszcz! Cieszyłem się niezmiernie, kiedy szybko zebraliśmy pierwsze 20 tys. rubli szczerym złotem oraz wysłali je do banku imperialnego przez kasę administracji⁵⁴⁰.

Oprócz napojów alkoholowych, za monety złote sprzedawano też cukier, którego ilość była bardzo ograniczona po jego konfiskacie do magazynów wojskowych oraz po ograniczeniu dostawy do Grodna. Funt cukru sprzedawany był po 1 rublu. Gdy ktoś chciał kupić wybrakowanego przez wojskowych konia, również musiał zapłacić $\frac{1}{4}$ ceny złotem⁵⁴¹.

Wyrób oraz sprzedaż tytoniu i papierosów również był regulowany przez rozporządzenie z dnia 1 grudnia 1915 roku⁵⁴². Zabronione były uprawy tytoniu i wyrób papierosów w celu sprzedaży z wykorzystaniem pracy innych osób, dozwolone były tylko uprawy dla własnego użytku. Można było sprzedawać jedynie tytoń wwożony do obszaru *Ober Ost* lub produkowany fabrycznie. Handel wyrobami tytoniowymi był możliwy tylko po okazaniu zezwolenia kierownika administracji powiatowej, w miastach powiatowych – nadburmistrza lub burmistrza, w innych miastach – kierownika

⁵³⁹ Od marca 1916 r. do końca października 1916 r. Rotmistrz Kurt Klamroth był pierwszym zastępcą szefa administracji Grodna Weissenborna. Był bezpośrednio odpowiedzialny za zaopatrzenie i dystrybucję żywności i surowców, ubój, zapasy i przydzielenie surowców, wydział leśnictwa i przemysłu, w dodatku miał rozwiązać problem dostaw do Niemiec i zaopatrzenia żywności miasta. Гл.: А.Ф. Смелянчук, *Горадня 1916 г. на старонках Дзённіка ротмістра Курта Кламрота*, Горад Святога Губерта, Гродна 2012, t. 6, s. 41–85.

⁵⁴⁰ Баціс М., *Ober Ost i нямецкая акупацыя Гародні ў Першую сусветную вайну наводле Дзённіка Курта Кламрота*, „Гістарычны альманах”, Гародня 2012, t. 18, s. 52.

⁵⁴¹ LMAVB RS, f. 9, d. 2553. k. 32. Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy, maj 1917.

⁵⁴² Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 3, poz. 27. Zigarettenordnung für das unter der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost stehende Gebiet Russlands, I XII 1915.

policji. Opłata za prawo do handlu wyrobami tytoniowymi wynosiła 20 marek. W razie naruszenia przepisów celnych lub podatkowych takie zezwolenie mogło być cofnięte. We wniosku o zezwolenie podawano ilość, markę, wymiary opakowania oraz ceny detaliczne.

Ceny hurtowe oraz detaliczne również w tym przypadku były ustalane przez władze. Do ceny wliczano tzw. „podatek tytoniowy”, zależny od jakości oraz kosztu tytoniu. Na przykład sprzedawano paczki po 10, 20, 25, 50 czy 100 papierosów po cenach detalicznych 1½, 2, 3, 3½ kopiejki lub 4, 5, 6, 7, 8 i 10 fenigów. Tytoń pakowano po 20 lub 50 gramów i sprzedawano w cenach detalicznych po 15, 20, 30 lub 40 marek za kilogram w zależności od gatunku. Ponadto wprowadzone zostały podatki na alkohol i tytoń przy handlu detalicznym. Na alkohol 10% od ceny. W ekwiwalencie pieniężnym wynosił on od 1,20 do 1,60 marki za 1 butelkę litrową⁵⁴³. Podatek na koszt detaliczny różnych gatunków tytoniu i papierosów wynosił 45%, co w praktyce oznaczało 2, 2,40 lub 2,80 marki za funt rosyjski (409,5 gramów)⁵⁴⁴.

Zamówienia oraz wwóz soli na obszar *Ober Ost* były realizowane tylko za zezwoleniem kierownika administracji: szefa okręgu lub inspektora Inspekcji etapowej⁵⁴⁵. Sprzedaż soli w handlu detalicznym odbywała się za specjalnym zezwoleniem, które wydawał kierownik powiatu lub burmistrz. Za sprzedaż soli bez zezwolenia nakładany był ogromny mandat w wysokości 20 tys. marek lub pozbawianie wolności do lat 5. Co rusz pojawiały się jednak informacje o nielegalnym handlu solą⁵⁴⁶. Na przykład do Wilna przedsiębiorstwa niemieckie wwoziły sól po 8 fenigów za funt, koszt maksymalny wynosił 21 fenigów, niemniej spekulanci sprzedawali sól jeszcze drożej⁵⁴⁷.

Spekulacja kwitła mimo dotkliwych kar. W polskim opracowaniu pt. *Rządy niemieckie w Grodnie i okolicach z maja 1917 roku* pisano:

Władze niemieckie nie potrafią lub nie chcą walczyć ze spekulacją żydowską, która obok fiskalnej i ekonomicznej polityki urzędowej prowadzi do kompletnej ruiny zamożniejszych – oraz potęgując głód warstw biednych. Przykładem tego – prosperujące w Grodnie do niedawna 36 gorzelnii tajnych żydowskich. Za materiały do

⁵⁴³ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 5, poz. 33. Ausführungsbestimmungen zur Branntweinordnung für die dem Oberbefehlshaber Ost unterstellten Gebiete Russlands, 6 XI 1915.

⁵⁴⁴ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 5, poz. 34. Verordnung über die Versteuerung von Machorka-Rauchtabak und von Schnupftabak für das unter der Verwaltung des Oberbefehlshabers Ost stehende Gebiet Russlands, 18 XII 1915.

⁵⁴⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 44, poz. 336. Verordnung über den Handel mit Salz. 8 VIII 1916.

⁵⁴⁶ *Спэкуляцыя на солі*, „Гоман”, 12 I 1917.

⁵⁴⁷ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 13. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

pädzenia wödki służy... mąka [podkr. oryginalne – V.V.] – której przerabiano łącznie około 450 pudów tygodniowo! [podkr. oryginalne – V.V.] [...] Niemiec-urzędnik, który wpadł na trop tajnej gorzelnii, pobierał mies. 1000 marek, a gdy spekulant płacił coraz mniej wskutek wyczerpania finansowego, denuncjował istnienie gorzelnii. Prócz tego co tydzień pewną ilość mąki wywożą Żydzi konspiracyjnie do Wilna, wobec wysokiej różnicy cen: 1 pud w Grodnie kosztuje 11 rb., a w Wilnie – 22 rb.⁵⁴⁸

Brak produktów spożywczych i przemysłowych oraz kartkowa reglamentacja sprzyjała powstaniu czarnego rynku, na którym towary sprzedawano po cenach kilkakrotnie wyższych od tych urzędowo ustalonych przez władze niemieckie. Na przykład wykorzystując niedobory chleba, w marcu 1916 roku spekulanci sprzedawali go po 35 kopiejek za funt rosyjski zamiast ustanowionych 9 kopiejek⁵⁴⁹, jajka po 20 fenigów za sztukę przy maksymalnej cenie 11 fenigów⁵⁵⁰. Niejednokrotnie o tym zjawisku informowała lokalna prasa. Równie rozpowszechnionym zjawiskiem było podrabianie najpotrzebniejszych produktów. Wprowadzano więc w obrót rozcieńczane wodą mleko⁵⁵¹.

W związku ze stałą rekwizycją żywności oraz surowców, jak również z powodu wywozu szeregu produktów do Niemiec, a także zabezpieczenia w pierwszej kolejności potrzeb niemieckiego wojska i administracji, ceny na żywność stale rosły, natomiast dostępność towarów na rynku malała. Zbiory rolne rekwirowane były prawie całkowicie przez wydziały gospodarcze lub komisje specjalne po zaniżonych cenach. Swobodna sprzedaż koni i innych zwierząt domowych była zakazana, gdyż potrzebowało ich wojsko niemieckie oraz ludność miejscowa. To wszystko doprowadziło do stałego wzrostu cen, ograniczając jednocześnie dostępność towarów, co w rezultacie – jak już zaznaczono – sprzyjało rozwojowi „czarnego rynku”.

Niejednokrotnie brak towarów nie pozwalał ludności miejscowej zaspokoić nawet podstawowych potrzeb. Zamiast wolnej sprzedaży w szerszym asortymencie w sklepach, wywieszone były listy produktów i towarów, dostępnych aktualnie do sprzedaży w określone dni tygodnia. Wiele towarów stało się rzadkością, a niektóre dostępne były wyłącznie dla wojskowych i urzędników, a także dla bardzo ograniczonego grona mieszkańców. Wwożone towary w pierwszej kolejności przeznaczone były dla zabezpieczenia działalności gospodarczej władz okupacyjnych (głównie technika rolnicza oraz przemysłowa, a także maszyny do obróbki drewna) oraz potrzeb wojska i administracji.

⁵⁴⁸ LMAVB RS, f. 9, d. 2553. k. 33. Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy, maj 1917.

⁵⁴⁹ *Z usiaho kraju. Białystok*, „Homan”, 24 III 1916.

⁵⁵⁰ *Spekulacija na jajkoch*, „Homan”, 4 IV 1916.

⁵⁵¹ *Z usiaho kraju. Białystok*, „Homan”, 14 III 1916.

Problemy aprowizacyjne

Masowe rekwizycje produktów spożywczych na okupowanych terenach doprowadziły również do powstania poważnych problemów aprowizacyjnych. Dla mieszkańców terenów okupowanych wprowadzony został system ustalonych racji żywnościowych. Problem zaopatrzenia w żywność dotyczył wszystkich kategorii ludności, a tym samym w ręku władz okupacyjnych stał się instrumentem nacisku na miejscową ludność.

W końcu maja 1916 roku na każdego mieszkańca okręgu Grodna przypadało dziennie 200 g mąki w przeliczeniu na chleb, 250 g ziemniaków, 12 g cukru, 30 g kaszy, 40 g konfitury. Norma mięsa na tydzień wynosiła 200 g wraz z kośćmi. Dzieciom do lat 12 nie przyznawano mięsa⁵⁵². Do marca 1918 roku racja mięsa skurczyła się do 35 g tygodniowo na osobę bez względu na wiek, co faktycznie oznaczało całkowity brak mięsa⁵⁵³. W okręgu Litwa zimą 1916–1917 roku na jedną osobę przypadało na dobę 225 g ersatz-chleba, 300 g ziemniaków, 50 g koncentratu spożywczego. Raz w tygodniu osoby dorosłe dostawały 125 g mięsa lub ryby⁵⁵⁴. W okręgu Białystok-Grodno racje dzienne były jeszcze mniejsze: 120 g zboża i 200 g ziemniaków na osobę⁵⁵⁵. Wywóz masła oraz jaj z powiatu grodzieńskiego był zabroniony nawet do Grodna przez kierownika powiatu⁵⁵⁶. Zakazana była sprzedaż oraz spożywanie mięsa i jego przetworów we wtorki i piątki każdego tygodnia⁵⁵⁷.

Ciężka sytuacja z wyżywieniem mieszkańców powstała i na terenach kontrolowanych przez grupę armii Woyscha. Dla zaopatrzenia ludności miejscowej, zwłaszcza w miastach, wprowadzony został surowy system oszczędnościowy. Codzienna racja chleba na kartki była obniżona do 200 g na osobę dziennie, ziemniaków – do 300, buraków – do 70 g⁵⁵⁸. Normy spożywania mięsa wynosiły 60–90 g tygodniowo⁵⁵⁹. W kwietniu 1917 roku w administracjach komendantur pojawili się oficerowie, odpowiedzialni za zaopatrzenie ludności cywilnej w produkty żywnościowe.

⁵⁵² М. Баціс, *Ober Ost i нямецкая акупацыя Гародні ў Першую сусветную вайну паводле Дзённіка Курта Кламрота*, Гістарычны альманах, Гародня 2012, т. 18, с. 42–73.

⁵⁵³ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 18. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

⁵⁵⁴ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 52, k. 5. Militärverwaltung Litauen, Druck Zeitung der X. Armee, August 1917.

⁵⁵⁵ Linde G., *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*, Wiesbaden 1965, s. 55.

⁵⁵⁶ *Zabarona wuwazu*, „Номан” 11 VIII 1916.

⁵⁵⁷ *Забарона прадажы мяса. Гродна*, „Гоман”, 29 IX 1916.

⁵⁵⁸ GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 1. März 1917, Warschau 1917, s. 14.

⁵⁵⁹ *Über unsere Nahrungsmittelverordnung aus der Ernte 1916*, „Kriegszeitung von Baranowitschi”, 15 XI 1916.

Wyżywienie członków batalionów pracy było regulowane odrębnie. Dzienna racja osoby pracującej w takiej formacji wynosiła 500 g chleba. Taki pracownik pięć razy tygodniowo otrzymywał 100 g świeżego, suszonego, słonego mięsa lub 80 g wędzonki, lub 150 g śledzia. Do mięsa dodawano dziennie 125 g ryżu, kaszy jęczmiennej lub manny, lub 250 g bobu lub mąki, 500 g ziemniaków, lub 100 g ziemniaków suszonych. Ponadto otrzymywano 25 g soli oraz 11 g kawy dziennie. Wydawano też tłuszcze – 40 g słoniny dziennie, 100 g konserw raz na 10 dni, 100 g słodyczy na 5 dni. Dodajmy, że dla osadzonych w więzieniu przypadała taka sama dieta, za wyjątkiem mięsa, które wydawane było raz w tygodniu po 100 g na osobę⁵⁶⁰. Opłata za wyżywienie członków batalionów pracy była odliczana z ich wynagrodzenia. W praktyce zaopatrzenie batalionów pracowniczych rzadko odpowiadało wyznaczonym normom.

Niedostateczna ilość żywności od samego początku okupacji skutkowałą wprowadzeniem systemu kartkowego. W Wilnie, poczynając od 1 grudnia 1915 roku, chleb sprzedawano wyłącznie na kartki. System kartkowy został wprowadzony po obowiązkowej rejestracji ludności, która zaczęła się 1 listopada 1915 roku. Na „kartę mieszkańca” raz w tygodniu wydawano kartki na chleb z dzienną normą 0,5 funta rosyjskiego (ok. 200 g) za 40 fenigów⁵⁶¹. Na kartkach określona była ilość chleba lub mąki, którą mógł zakupić posiadacz kartki w danym tygodniu. Przy zakupie chleba lub mąki kupon należało oddać sprzedawcy. Ceny na produkty, które wydawane były na kartki, wyznaczone były odgórnie i wydrukowane w dziennikach lub obwieszczeniach. Za podwyższenie ceny karano mandatem⁵⁶². Kartki można było kupić tylko w administracji powiatowej lub miejskiej po 2 marki za każdą, sprzedaż lub wymiana kartek były zabronione. Aby zapobiec gromadzeniu kartek, każdego tygodnia drukowano je w innym kolorze. Od 1 września 1916 roku kartki na chleb wydawano tylko za okazaniem paszportu niemieckiego⁵⁶³. Jednak wszystkie wysiłki administracji niemieckiej nie mogły zapobiec dystrybucji fałszywych kartek oraz spekulacyjnemu handlowi chlebem i mąką⁵⁶⁴. Wprowadzanie do obiegu

⁵⁶⁰ LMAVB RS, f. 23, d. 1, k. 245. *Verpflegung für Arbeiter unter militärischer Bewachung und Zivilarbeiter-Batl. 10, Zivilarbeiter-Kolonnen, Wilna, Strafgefangene, 6 II 1917.*

⁵⁶¹ LMAVB RS, f. 79. *Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 11v. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.*

⁵⁶² LVIA, f. 1135, op. 13, d. 193, k. 28. *Obwieszczenie [Podział chleba pomiędzy ludnością cywilną m. Wilna]. Wilno, 20 XI 1915; ГАРФ, f. 1843, op. 1, d. 403, k. 3. Bekanntmachung [Preistabelle], 8 V 1916.*

⁵⁶³ ГАРФ, f. 1843, op. 1, d. 409, k. 5, *Bekanntmachung [Brotkarten], 20 VII 1916.*

⁵⁶⁴ *Eine neue Brotkarte, „Wilnaer Zeitung”, 28 VII 1916, Ernährungsfragen, „Bialystoker Zeitung”, 26 III 1916.*

falszywych kartek doprowadziło natomiast do niedoboru chleba i mąki dla ludności cywilnej⁵⁶⁵.

W Grodnie i Lidzie 21 stycznia 1916 roku został wprowadzony system kartkowy na chleb i mąkę. Kartki wydawała administracja miejska. Jednocześnie wyznaczona była ilość chleba, wypiekanego przez piekarnie według zamówienia, określana była również ilość mąki, którą pozwolono sprzedawać zamiast chleba. Prywatny wyrób chleba, oprócz wyznaczonych miejsc, był zabroniony. Każda kartka miała kupon odrywany na całkowitą kwotę 2800 g chleba lub 2240 g mąki. Przy sprzedaży kupon z kartki należało oddać sprzedawcy. Nie wolno było przekazywać kartki osobom trzecim. W hotelach, restauracjach i jadalniach chleb też sprzedawano na kartki, przy zamówieniu jedzenia i napojów gość mógł przynieść własną pajdę chleba⁵⁶⁶.

Kartki na chleb w różnych jednostkach administracyjnych różniły się w zależności od tego, do kogo należały. Na przykład w Grodnie kartki na chleb mogła dostać każda osoba dorosła i dziecko od lat 2. Dzieci do lat 2 dostawały połowę kartki⁵⁶⁷. Natomiast w Wilnie wydawano kartki dla dorosłych, dla dzieci od 5 do 10 lat oraz dla dzieci do 5 lat⁵⁶⁸.

Przydziały chleba stale zmieniały się. Na początku 1917 roku racja chleba na kartkę została zmniejszona do 1/8 funta (100 g)⁵⁶⁹. Od 11 kwietnia dzienna porcja skurczyła się do 150 g (zamiast 250 g). Zamiast odebranych 100 g chleba na kartkę można było wykupić w sklepie 80 g mąki lub 60 g kaszy lub grochu⁵⁷⁰. Ceny na chleb ciągle wzrastały: 22 listopada 1915 roku chleb sprzedawano po 17 fenigów (11 kopiejek) za 1 funt rosyjski⁵⁷¹. Rok później, 22 sierpnia 1916 roku, chleb kosztował już 27 fenigów za funt⁵⁷².

Na kartki sprzedawane były także inne produkty: cukier, mąka, proso, gryka, ziemniaki, mięso⁵⁷³. Oprócz tego w Pińsku na kartki sprzedawano także kerosinę, a w Grodnie – naftę⁵⁷⁴.

⁵⁶⁵ *Falszywyje karty*, „Homan”, 7 IV 1916.

⁵⁶⁶ Verordnung betreffend Abgabe und Entnahme von Brot und Mehl für die Städte Grodno i Lida, 21 I 1916, „Grodnoer Zeitung”, 3 II 1916.

⁵⁶⁷ Verordnung betreffend Abgabe und Entnahme von Brot und Mehl für die Städte Grodno i Lida, 21 I 1916, „Grodnoer Zeitung”, 3 II 1916.

⁵⁶⁸ LVIA, f. 1135, op. 23, d. 12, k. 48. Dauerkarte. Br. Umiastowski.

⁵⁶⁹ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 13v. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁵⁷⁰ *Хлеб на картки*, „Гоман”. 10 IV 1916.

⁵⁷¹ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 130, k. 1. Bekanntmachung [Brotpreis], 22 IX 1915.

⁵⁷² *Kooperatyunaja piekarnia*, „Homan” 22 VIII 1916.

⁵⁷³ *Usrost cen*, „Homan”, 24 III 1916; *Padwoz hreczki*, „Homan” 21 IV 1916; *Zabarona volnaja prodazy bulby*, „Homan”. 28 III 1916; *Karty na miaso*, „Homan” 12 XII 1916.

⁵⁷⁴ *Bekanntmachungen [Lebens- und Beleuchtungsmittel diese Woche zum Verkauf]*, „Pinsker Zeitung”, 20 II 1917; *Städtlicher Petroleumverkauf*, „Grodnoer Zeitung”, 19 V 1916.

Z braku żywności, z przyczyny wywozu dużych ilości żyta i pszenicy do Niemiec oraz potrzeby utrzymywania wojskowych i urzędników, trzeba było zwiększyć zapasy chleba, co jednocześnie miało rozwiązać problemy z zaopatrzeniem oraz podwyższyć dochody. Należy zwrócić uwagę na częste występowanie zatruc pokarmowych na skutek dodawania do chleba łubinu, otręb, trocin lub słomy⁵⁷⁵. W Wilnie do „piekarni i kuchni ciągnęły długie kolejki wyczerpanych ludzi, którzy przez długie godziny czekali na talerz błahej zupy z wyki, od której puchnął brzuch, ćwiartki gorącego chleba – mieszaniny z otrębów, żołądź z grzybami, brukwi i innych paskudztw, od których w ustach zostawał ohydny smak”⁵⁷⁶.

Z powodu braku mąki prawdziwą rzadkością stał się biały chleb. W Wilnie pszeniczny chleb pozwolono wypiekać tylko w nielicznych piekarniach i sprzedawać w nielicznych sklepach według ścisłej listy. Taki chleb sprzedawano na kartki po 20 fenigów (13 kop.) za 1 funt rosyjski. Chleb biały, zgodnie z rozporządzeniem władz miejskich, miał składać się z 30% mąki, 20% tartych ziemniaków. Do chleba żytniego należało dodać 30% ziemniaków. Za zmiany w tej recepturze nakładano mandat lub karę pozbawienia wolności⁵⁷⁷.

W celu wyżywienia najbiedniejszej ludności, dzięki wsparciu ze strony komitetów narodowych (białoruskiego, polskiego, litewskiego, żydowskiego) organizowano w miastach tzw. kuchnie ludowe. W marcu 1918 roku w okręgu Litwa-południe było 59 takich kuchni, które wydawały nieodpłatnie do 500 tys. obiadów kosztem 2–20 fenigów⁵⁷⁸. Zgodnie ze sprawozdaniem Komitetu Białoruskiego za rok (od czerwca 1916 do lipca 1917 roku) wydano 52 657 obiadów⁵⁷⁹. Aby dostać obiad bezpłatnie, trzeba było zapisać się do którejś z kuchni, mieć przy sobie kartkę na chleb i paszport. Każdy, kto się zapisał, dostawał stałą kartkę na zupę. Należało się jeszcze zarejestrować w „biurze chlebowym”⁵⁸⁰.

Możliwości finansowe kuchni ludowych nie wystarczały, by nakarmić wszystkich potrzebujących, gdyż budżet składał się z prywatnych datków,

⁵⁷⁵ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 12. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁵⁷⁶ LMAVB RS, f. 79, d. 653, k. 3–4. X. Лунский, *Виленское гетто. Вильно в 1917 г., „Виленская речь”*, 8 III 1922.

⁵⁷⁷ LVIA, f. 1135, op. 13, d. 193, k. 13. Obwieszczenie [Bułki i chleb biały], Wilno, 9 XII 1915.

⁵⁷⁸ LMAVB RS, f. 23, d. 26, k. 17v. Militärverwaltung Litauen. Druck: Zeitung der X. Armee, März 1918.

⁵⁷⁹ *Справоздача Беларускаго камітэту пом. пац. ад вайны (ад 22 чэрвеня 1916 г. да жніўня месяца 1917 г.)*, „Гоман”, 10 VIII 1917.

⁵⁸⁰ LVIA, f. 1135, op. 21, d. 166, k. 38. Bekanntmachung [Brotkarten und Suppenkarten], 25 VII 1917.

opłat członkowskich, dochodów od sprzedaży wyrobów rzemieślniczych lub prowadzenia koncertów i imprez. Przy wzroście cen na chleb z 18 do 26 fenigów (na czarnym rynku nawet do 60 fenigów) za funt zimą 1916–1917 roku kuchnie nie miały wystarczającej ilości mąki do obiadów. Jednocześnie wśród cywilów istniała wymiana kartek na zupę za kartki na chleb. Ludzie, skierowani do prac przymusowych, nie mieli czasu na stanie w kolejkach po talerz zupy, musieli brać chleb ze sobą, gdyż nie mogli opuścić stanowiska pracy.

Kierownicy organizacji charytatywnych, wśród nich Anton Łuckiewicz, 26 maja 1917 roku wysłali do kierownika administracji wojennego okręgu Litwa księcia Franza Josefa Isenburga prośbę o zwiększenie racji żywnościowych. Podkreślali, że dzienna porcja 100 g chleba lub mąki zawiera 545 kalorii, podczas gdy człowiek ważący 75 kg potrzebuje minimalnie 3000 kalorii dziennie nawet przy łatwej pracy. Innymi słowy, pracujący mieszkańcy Wilna otrzymywali mniej niż 1/5 niezbędnego wyżywienia⁵⁸¹. Ponadto w prośbie tej zwracano uwagę na wysoką śmiertelność. Kierownicy komitetów załączali dane: w Wilnie przed wojną śmiertelność wynosiła 22–25 osób na 1000, natomiast w kwietniu 1917 roku wzrosła do 81,3 osób na 1000, a wśród ludności żydowskiej – do 96,5 osób. Wzrost śmiertelności bezpośrednio łączyli z głodem⁵⁸². Załącznik informował również o wzroście cen: mąkę żytnią sprzedawano w Wilnie w latach 1915–1916 po 0,20–0,30 marki za 1 funt, w 1916–1917 – po 1–1,30 marki; ceny na ziemniaki wzrosły z 4–10 do 30–40 marek za kwintal, zboże od 0,35–0,50 marki do 1–2 marek za funt⁵⁸³.

Problemy z wyżywieniem ludności widoczne były w miastach i na wsi. Sytuację żywnościową opisuje referat „Postawa niemieckich władz okupacyjnych w sytuacji ludności miejscowej w Białymstoku i powiecie” z dnia 2 maja 1917 roku, przygotowany przez wydział polityczny polskiego Przedstawicielstwa Rady Regencyjnej w Rosji:

Wszystkie produkty spożywcze zakupuje zarząd miejski i sprowadza także potrzebne towary, odsprzedając takowe instytucjom żywnościowym i sklepom z odpowiednim procentem zarobku. Na przykład, za ziemniaki rolnikom płacono 1 markę za kwintal, a sprzedawano za 6,5 marki. Na wolnym rynku ziemniaki kosztują 23 marki za kwintal. 1 funt chleba, jeśli w ogóle jest do kupienia, 1,80 marki. Stąd aprowizacja w Białymstoku fatalna. Ostatnio pod groźbą rozruchów ulicznych milicja otrzymała

⁵⁸¹ LMAVB RS, f. 9, d. 3270, k. 64–65. An Seine Durchlaucht den Herrn Chef der Militärverwaltung Litauen, 26 V 1917.

⁵⁸² *Memoryał w sprawach żywnościowych z dnia 10 maja 1917 r., złożony przez przedstawicieli Komitetów narodowościowych tudzież związków zawodowych księciu Leopoldowi Bawarskiemu*, w: *Litwa za rządów ks. Isenburga*, Kraków 1919, s. 16–23.

⁵⁸³ Tamże, s. 20.

rozkaz zawiadomienia ustnie ludności, iż tej ostatniej wolno małe ilości żywności dla własnego użytku nabywać bezpośrednio na wsi⁵⁸⁴.

Władze okupacyjne przyznawały się w ten sposób do swojej bezradności w odniesieniu do narastających problemów aprowizacyjnych. Urzędowo ustalone ceny często pozostawały na papierze. Równie nieskuteczny był nadzór władz okupacyjnych nad przemieszczaniem się ludności pomiędzy miastem a wsią.

Praca przymusowa ludności cywilnej

W celu odpowiedniego zaopatrzenia armii i aparatu administracyjnego w surowce, jak również ich szybkiego transportu do Niemiec, wykorzystywano przymusową pracę miejscowej ludności. Dla mieszkańców okupowanych ziem była to często jedyna okazja, by zarobić pieniądze.

W przeciwieństwie do Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie, gdzie werbowano miejscową ludność do pracy w Niemczech, w strefie *Ober Ost* natomiast wykorzystywano ją na miejscu. W pierwszej kolejności zatrudniano do pracy w przetwórstwie, rolnictwie i leśnictwie. Przewidywano maksymalne wykorzystanie na potrzeby gospodarki wojennej zasobów ludzkich okupowanych terytoriów. Władze niemieckie, z drugiej strony, podejmowały działania zmierzające do powstrzymania wywozu pracowników poza granice obszaru okupacyjnego. W czerwcu 1916 roku Zarząd Naczelnego Dowódcy Wschodu wprowadził ograniczenia na wywóz kwalifikowanych pracowników przemysłowych (czerwiec 1916 r.)⁵⁸⁵. 13 grudnia 1917 roku zostało wydane rozporządzenie szefa Sztabu Generalnego przy Naczelnym dowódcy na Wschodzie M. Hoffmanna „O zakazie nielegalnego werbowania pracowników”⁵⁸⁶. W świetle wcześniejszych rozporządzeń V politycznego wydziału Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu z 12 lipca i 6 września 1917 roku, rozporządzenie z 13 grudnia 1917 roku przewidywało legalne werbowanie pracownic w rolnictwie i wywóz do Niemiec bez ograniczeń.

W świetle wcześniejszych rozporządzeń V politycznego wydziału Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu z 12 lipca i 6 września 1917 roku, rozporządzenie z 13 grudnia 1917 roku przewidywało legalne werbowanie i wywóz do Niemiec bez ograniczeń tylko Żydów obu płci i pracownic w rolnictwie.

⁵⁸⁴ AAN, f. 509 Przedstawicielstwo Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Rosji, sygn. 55, k. 17. Stosunki władz okupacyjnych niemieckich do ludności i spraw miejscowych w Białymstoku i obwodzie. Referat. Maj 1917.

⁵⁸⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, nr 31, poz. 240. Vermittlung von Arbeitskräften aus dem besetzten Gebiet nach Deutschland, 6 VI 1916.

⁵⁸⁶ BArch-MA, f. PH 30/III, sygn. 32, Sammelbefehl des Oberbefehlshabers Ost, № 6, z. 74, 13.12.1917. Verbot der wilden Arbeiteranwerbung, 15.11.1917.

Wywóz mężczyzn-chrześcijan był możliwy tylko z okręgu wojskowego Białystok-Grodno oraz Inspekcji etapowych Bug i Woyscha. Zostały utworzone żydowskie komitety ds. werbowania pracowników „Pomoc przez pracę” (*Hilfe durch Arbeit*) w Wilnie, Grodnie i Białymstoku. Funkcjonowały one za zgodą szefów administracji okręgów. Za werbowanie siły roboczej w *Ober Ost* w celu wywozu do Niemiec odpowiedzialne było niemiecko biuro ds. poszukiwania pracowników (niem. *Deutsche Arbeiter-Zentrale*). Werbowanie nielegalne w każdej formie było zabronione. Rozporządzenie to było reakcją na samodzielne werbowanie przez niemieckich przedsiębiorców pracowników, które odbywało się na wsi bez pozwolenia miejscowej wojskowej władzy. W takich okolicznościach przewidywano, iż wydanie zezwoleń na legalne werbowanie ludności do pracy powinno się odbywać wyłącznie za zgodą szefów wojskowych okręgów Kurlandia, Litwa, Białystok-Grodno, Inspekcji etapowych Bug i Woysch oraz zespołu wojskowo-operacyjnego. W razie zapotrzebowania na pracowników należało zgłaszać je do administracji powiatowej, do etapowych komendantur (dla rejonu tyłowego armii Woyscha i Bug), dowództwa jednostek wojskowych (zespół wojskowo-operacyjny). Następnie zgłoszenia te kierowano do wyższych szczebli administracji (odpowiednio do administracji wojskowych, Inspekcji etapowych oraz dowództwa armii).

Punkty werbowania pracowników dla wywozu do Niemiec organizowane były w Wilnie, Białymstoku, Mariampolu, Suwałkach, Kownie, Bielsku, Grodnie, Lidzie, Wołkowysku, a także w Białej-Podlaskiej, Prużanach i Drohiczyźnie⁵⁸⁷.

Niemiecki badacz C. Westerhoff przytacza dane Komisji Rządowej ds. pracowników przy Ministerstwie Rolnictwa Rzeszy Niemieckiej, w ramach którego w ciągu całego okresu okupacyjnego z terytorium strefy *Ober Ost* wywieziono 34 108 osób⁵⁸⁸. Szczegółowe dane w odniesieniu do konkretnych okręgów nie są znane. Historykom do tej pory nie udało się odnaleźć danych, dotyczących wywożenia mieszkańców z białoruskich ziem *Ober Ost*⁵⁸⁹. Jednak w oparciu o niemieckie dane statystyczne, można stwierdzić, że co najmniej 4194 osoby w okresie od marca 1916 do lutego 1918 roku zostały wywiezione do Niemiec z okręgów Grodno, Białystok-Grodno i rejonu Litwa-południe, które należały do białoruskiego terytorium *Ober*

⁵⁸⁷ R. Höpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 87.

⁵⁸⁸ C. Westerhoff, *Deutsche Arbeitskraftpolitik in den besetzten Ostgebieten*, w: *Zeitschrift für Regionalgeschichte über den Weltkrieg hinaus: Kriegserfahrungen in Osteuropa 1914–1918*, Lüneburg 2009, s. 95.

⁵⁸⁹ V.G. Liulevicius podaje dane dotyczące litewskich ziem w: V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärrherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002, s. 100–103.

Ost. Oznacza to, że wywóz ludności do pracy w Niemczech z białoruskich terenów nie miał masowego charakteru. Z okręgu Grodno w okresie od 16 marca do 30 września 1916 roku do Niemiec wywieziono 304 osoby, z których 95 mężczyzn i 64 kobiety wysłano do pracy na roli, 131 mężczyzn i 14 kobiet – do wytwórni⁵⁹⁰. Z okręgu Białystok-Grodno (od 1 lutego 1918 roku z rejonu Litwa-południe) od kwietnia do grudnia 1917 roku wywieziono 3834 osoby, w tym 2293 mężczyzn i 1542 kobiety. Według wyznania spośród pracowników chrześcijan było 3509 osób, a 326 Żydów. Największą liczbę osób wywieziono w czerwcu 1917 roku – 2664. W ciągu dwóch miesięcy w 1918 roku wywieziono kolejne 56 osób⁵⁹¹. Wywóz ludzi do Niemiec przeprowadzano także w rejonie tyłowym armii Woyscha. Od lutego do listopada 1917 roku wywieziono 975 osób, w tym 213 mężczyzn, 678 kobiet i 84 dzieci⁵⁹². W celu organizacji wywozu na początku 1917 roku zostały utworzone odpowiednie punkty w Prużanach i Drohiczynie⁵⁹³.

Natychmiast po ustabilizowaniu linii frontu na okupowanych terytoriach niemiecka władza wojskowa zaczęła wykorzystywać pracę miejscowej ludności do kopania okopów i budowy wałów⁵⁹⁴.

Praca przymusowa była szeroko stosowana w rozbudowie infrastruktury miejskiej, budowie kanalizacji i wodociągów, wzmocnieniu brzegów rzek, brukowaniu ulic, przebudowie domów dla celów administracyjnych, zaopatrzeniu i dostarczaniu torfu itd. Już 22 września 1915 roku ogłoszono nabór do pracy. Za pracę przewidywano opłatę: 1,20 marki – mężczyznom, 0,80 marki – kobietom, młodzieży i poniżej 16 lat⁵⁹⁵. Jednak już w maju 1916 określona była oddzielna opłata w wysokości 0,30 marki dla dzieci⁵⁹⁶. Administracje miejskie publikowały ogłoszenia dotyczące pracy, które były skierowane „do wszystkich zdolnych do pracy mężczyzn i kobiet, którzy osiągnęli 14 lat⁵⁹⁷”.

⁵⁹⁰ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, IV. Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Grodno vom 1. Juli 1916 bis 30. September 1916, Białystok 1916, s. 20.

⁵⁹¹ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 90.

⁵⁹² Tamże, s. 90.

⁵⁹³ GStA PK, f. I.NA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917, s. 14.

⁵⁹⁴ РГВИА, ф. 13159. Чрезвычайная следственная комиссия по расследованию нарушений законов и обычаев войны австро-венгерскими и германскими войсками и войсками держав, действующих в союзе с Германией и Австро-Венгрией, оп. 4, д. 372, к. 2. О принуждении германцев мирных жителей к рытью окопов на линии Гродно–Брест-Литовск и несению военной службы в рядах германской армии. Выписка из журнала заседаний Чрезвычайной комиссии, nr 13, 11 XI 1915.

⁵⁹⁵ LVIA, f. 641, op. 1, d. 699, k. 1. Aufzug aus Etappen-Verfügung 22 IX 1915.

⁵⁹⁶ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 84.

⁵⁹⁷ ГАРФ, ф. 1843, op. 1, d. 404 к. 4. А pawiaszczenie ab zajaucy bezpraciunych zdolnych da pracy. Wilna, 14 VI 1916.

Na wsiach kobiety i młodzież pracowały w mniejszych wytwórniach i punktach przetwarzania produkcji rolnej.

W połowie 1916 roku w warunkach intensywnego użytkowania gruntów i braku ochotników do pracy w przetwórstwie produktów rolnych, w przemyśle i leśnictwie, pojawiło się duże zapotrzebowanie na siłę roboczą. Dlatego 16 września 1916 wydano rozporządzenie w sprawie wykorzystania przy wojskowych obiektach mężczyzn w wieku od 16 do 50 lat i kobiet od 18 do 45, na budowie niemieckich wojskowych fortyfikacji, przygotowaniu terenu dla pojazdów wojskowych, w rolnictwie i tartaku⁵⁹⁸. Zgodnie z tym rozporządzeniem miejscowe społeczeństwo nie mogło odmówić wykonania pracy, którą przymusowo narzucały niemieckie władze⁵⁹⁹. W razie odmowy przewidywano karę pozbawienia wolności do 5 lat. Według „Instrukcji o stworzeniu i wykorzystaniu batalionów pracy z ludności cywilnej” za zgodą głównego generała-kwatermistrza J. von Eisenhart-Rothe z 3 października 1916 roku zarządono, że wszyscy mężczyźni w danej miejscowości powyżej 17 roku życia mogą być powołani do przymusowej pracy. Zaznaczono jednak, że powinien dominować dobrowolny werbunek. Zgodnie z tym rozporządzeniem na terytorium *Ober Ost* utworzono 5 batalionów dla pracowników cywilnych (*Zivilarbeiterbataillone*) z numerami 8, 10, 12, 13 i 14. Później bataliony 8 i 14 zostały połączone. W każdym batalionie było co najmniej 2000 mężczyzn. Na czerwiec 1917 roku w batalionach przebywało ok. 6 tys. osób (Tabela)⁶⁰⁰.

Tabela. Liczba pracowników w batalionach na terytorium *Ober Ost* w czerwcu 1917 roku

Bataliony pracowników cywilnych (numery)	Powołani do pracy		Ogólna liczba pracowników
	dobrowolnie	przymusowo	
8	23	1685	1708
10	202	1387	1589
12	592	631	1223
13	190	1330	1520
Razem	1007	5033	6040

Źródło: R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 80.

⁵⁹⁸ SBB, sygn. Krieg 1914/24155, IV. Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Grodno vom 1. Juli 1916 bis 30. September 1916, Białystok 1916, s. 20.

⁵⁹⁹ V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002, s. 100.

⁶⁰⁰ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 80.

Jednak latem 1917 roku bataliony pracowników cywilnych zaczęto rozwiązywać ze względu na „rosnącą antyniemiecką propagandę”. Rozporządzenie w sprawie likwidacji batalionów zostało opublikowane 22 września 1917 roku przez wydział polityczny Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu. W nowych warunkach do pracy byli powołani tylko wolni pracownicy (*Freie Arbeiter*), którzy tworzyli „zespoły robocze” (*Arbeiterabteilungen*)⁶⁰¹. Zauważmy jednak, że pojęcie „wolni pracownicy” rozumiane było jako zespół osób, które odpracowywały swoje sądowe lub policyjne grzywny. Dane dotyczące liczby osób, które były powołane do zespołów roboczych, nie są znane.

Zmobilizowani przymusowo do batalionów pracy mieszkańcy znajdowali się w niezwykle trudnych warunkach. Nawet zimą robotnicy mieszkali w barakach bez ogrzewania z minimalną normą racji żywnościowej i płacą. Doprowadziło to do rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych (tyfus, cholera) i wysokiej śmiertelności⁶⁰². Często do administracji powiatu trafiały petycje z prośbą o zwolnienie z prac polowych lub leśnych ze względu na posiadanie dużej prywatnej działki, która miała być uprawiana i która był opodatkowana⁶⁰³. Zgodnie z rozporządzeniem z dnia 20 listopada 1916 roku w Wilnie przeprowadzono badania mężczyzn od 17 do 60 lat w celu określenia ich zdolności pracowniczej. Z badania zwolnieni byli duchowni, uczniowie szkół rabinów i katolickich seminariów, lekarze, farmaceuci i weterynarze. Osoby zamożne mogły uwolnić się od pracy na 6 miesięcy za opłatą 600 marek. Te pieniądze miały być przeznaczone na ubranie dla pracowników⁶⁰⁴. Istnieją dane potwierdzające przypadki, gdy można było uwolnić się od pracy za opłatą 30 marek lub większej kwoty. Z osób, które nie mogły się odkupić, tworzono bataliony pracy⁶⁰⁵.

Kierownik sztabu administracyjnego J. von Eisenhart-Rothe 31 października 1916 roku przyjął rozporządzenie, które regulowało zamieszkanie, zaopatrzenie w żywność, ubranie, medycynę oraz dzieliła pracowników na cywilnych, jeńców i tych, którzy odrabiali grzywnę. Jednocześnie należy zwrócić uwagę na to, że w kategorii tak zwanych pracowników cywilnych znajdowały się osoby, które zostały zmuszone do pracy. Zgodnie z rozporządzeniem, w zależności od wzrostu, płci i rodzaju pracy przewidywano różną opłatę (6 kategorii). Na przykład, pracownicy w wieku poniżej 18 lat dostawali od 1,5 do 2 marek; kobiety – od 1,7 do 3 marek; niewykwalifikowani

⁶⁰¹ Tamże, s. 81.

⁶⁰² G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*, Wiesbaden 1965, s. 62–65.

⁶⁰³ LVIA, f. 641, op. 1, d. 1114, k. 168. Gesuch [Bitte] von W. Baranowski, 10 VII 1918.

⁶⁰⁴ *Apawieszczennie [Ab ahladzie muszczyn ad 17 da 60 hadou ab zdolnasci ich da rabot]. Na mocy zahadu 20.X.1916*, „Homan”, 10 XI 1916.

⁶⁰⁵ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 4v. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

pracownicy przy wykopach i budowie kolei, woźnice – od 2,5 do 3,8 marki; wykwalifikowani rzemieślnicy, budowlańcy, drwale, starsi pracownicy – od 3 do 5 marek. Wykwalifikowani kolejarze i rzemieślnicy mogli otrzymać od 3,7 do 5,5 marek, a wysoko wykwalifikowani specjaliści bardzo wąskich dziedzin od 5 do 8 marek. Pod koniec 1917 roku stawki płacności zostały zwiększone o około 60%. Minimalna kwota była gwarantowana, ale górna granica była zwiększona do 3, 5, 6, 8, 9 i 13 marek⁶⁰⁶.

Ciężkie warunki pracy i niskie zarobki doprowadzały do ucieczek, zwłaszcza zimą, z pracy przy kopaniu rowów na obszarach frontowych. Zadeklarowana opłata 1,5 marki często zmniejszała się do 1 marki lub w ogóle nie była wypłacana. Niedożywienie i brak wystarczającego ubrania i obuwia, mieszkanie w zimnych barakach były powodem częstych odmrożeń⁶⁰⁷.

Michał Brenstein pisał:

Wprowadzenie kart żywnościowych, zakaz zmiany miejsca zamieszkania doprowadzały pracowników, poszukujących zarobku, do rozpacz. Wykorzystywała to władza niemiecka. Człowiek zmuszony był do pracy, tracił ludzką godność, rysy wolnego człowieka, był traktowany jak niewolnik, pracował pod nadzorem niemieckiego wojska. Pracowników łapano na ulicach, wyciągano ze swoich domów, zmuszając ich do pracy po nocach, źle ubranych i bez obuwia, w nieogrzewanych miejscach. Z naruszaniem prawa międzynarodowego byli wysyłani do budowy umocnień frontowych, skąd wracali z odmrożonymi kończynami i ranami od kul⁶⁰⁸.

Jednak w większości miejscowa ludność wykorzystywana była w leśnictwie. „Żadna wytwórnia w strefie *Ober Ost* nie była tak szybko i w tak wysokim stopniu obsadzona siłą roboczą, zaopatrzona w maszyny, gotowe szlaki transportowe, a przede wszystkim w kolejkę wąskotorową, jak Białowieża” – pisał Wilhelm von Gayl, szef wydziału politycznego Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu⁶⁰⁹. Do pracy w lasach wojskowego okręgu leśnego Białowieża do pracy rekrutowano ludzi z pobliskich miast: Białegostoku, Bielska, Prużan, Wołkowyska i Swisłoczy. Pod koniec 1916 roku w wojskowych okręgach leśnych Białowieża, Białystok, Grodno, zatrudniono około 16 tysięcy osób. Największa ilość mieszkańców pracowała w Białowieży (pod koniec 1916 roku – ok. 5 tys). W latach 1917–1918 liczba zatrudnionych wzrosła

⁶⁰⁶ R. Häpke, *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918*, Berlin 1921, s. 85–86.

⁶⁰⁷ LMAVB RS, f. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija, d. 876, k. 4v. Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.

⁶⁰⁸ LMAB RK, f. 84 *Michailas Brenšteinas Kolekcija*, d. 3222, k. 4. Bedarbiu ir varguomenes judemas Vilniaus mieste I jo pasaulinio karo meto.

⁶⁰⁹ Westerhoff C., *Deutsche Arbeitskraftpolitik in den besetzten Ostgebieten*, w: *Zeitschrift für Regionalgeschichte über den Weltkrieg hinaus: Kriegserfahrungen in Osteuropa 1914–1918*, Lüneburg 2009, s. 96.

do 8 tys. osób. Około tysiąca z nich stanowiły kobiety, dziewczęta i młodzież. Wśród jeńców największą etniczną grupą byli Francuzi i Rosjanie (Tabela).

Tabela. Ilość pracowników w wojskowych okręgach leśnych Grodno, Białystok i Białowieża w okresie październik-grudzień 1916 roku⁶¹⁰

Pracownicy	Grodno	Białystok	Białowieża
pracownicy cywilni	1000	3300	4980
jeńcy	835	1000	2860
niemieccy urzędnicy	789	417	743
łącznie:	2624	4717	8583

W swoim raporcie „Znaczenie Puszczy Białowieskiej dla niemieckiej gospodarki” z 23 sierpnia 1917 roku kierownik Białowieskiego wojskowego okręgu leśnego ustalił przybliżoną liczbę cywilów, zaangażowanych do pracy w puszczy na ok. 8–10 tysięcy osób, zwierząt pociągowych – 1–1,2 tys.⁶¹¹ Jednak taka ilość pracowników uznana była jako niewystarczająca, by wykonać zaplanowaną pracę, również ich kondycja fizyczna nie spełniała wymogów, stawianych przez administrację niemiecką. Kapitan Voigt, współpracownik Georga Eschericha, pisał: „W krótkim czasie masowo przybywają starsi mężczyźni, kobiety, dziewczęta i dzieci z torbami i worami, w większości uchodźcy w poszarpanych ubraniach, dotknięci biedą i na wpół zagłodzeni, ludzie, którzy kiedyś widzieli lepsze dni”⁶¹². Warunki życiowe, zaopatrzenie w żywność i podstawowe rzeczy do życia przy ciężkiej pracy fizycznej były niezadowolające. Ponadto większość pracowników nie miała żadnego doświadczenia w pracy na tartakach, co powodowało nieszczęśliwe wypadki.

Zakończenie

Przed I wojną światową ziemie białoruskie, które były częścią Imperium Rosyjskiego, nie były odrębnym podmiotem prawa międzynarodowego i nie wzbudzały żadnego zainteresowania w kręgach politycznych w Niemczech.

⁶¹⁰ GStA PK, f. F. HA I. Rep. 89, sygn. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Białystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917, Białystok 1917, Anlage VIII.

⁶¹¹ LVIA, f. 641, op. 1, d. 971, k. 5. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23 VIII 1917.

⁶¹² *Bialowies in deutscher Verwaltung*, z. 1: *Die Eroberung des Urwaldes. Die Erschliessung des Urwaldes. Das Waldgebiet. Die wirtschaftliche Erschliessung. Die wissenschaftliche Erforschung*, oprac. Militärforstverwaltung Bialowies, Berlin 1917, s. 23.

Wraz z wybuchem Wielkiej Wojny niemiecki rząd był zmuszony do uwzględnienia strategicznej roli zachodnich obszarów Imperium Rosyjskiego jako osobnego czynnika w swojej polityce. Do jesieni 1915 roku większość niemieckich elit politycznych opowiadała się za oderwaniem zachodnich guberni od Rosji, domagając się utworzenia z nich strefy buforowej chroniącej przed Rosją.

Po ustabilizowaniu frontu jesienią 1915 roku na odcinku Dźwińsk–Brasław–Postawy–Baranowicze–Pińsk, część białoruskich ziem w trójkącie Grodno–Lida–Brześć (około 8% terytorium dzisiejszej Białorusi) została włączona do administracji wojskowej strefy *Ober Ost*. Było to zgodne z ideą stworzenia buforowej „linii granicznej” między Niemcami a Rosją. Idea ta została uznana za jeden z najważniejszych sposobów osłabienia Rosji w kategoriach geopolitycznych i ekonomicznych.

W związku z dążeniem Berlina do zawarcia separatystycznego pokoju z Imperium Rosyjskim, rząd niemiecki unikał ostatecznego określenia statusu terytoriów okupowanych. Okupację większości białoruskich ziem niemieckie przywództwo uważało za zjawisko tymczasowe, a w razie potrzeby było gotowe ustąpić je Rosji. Wyjątek stanowiły tereny, które wchodziły do strefy *Ober Ost*. Po zajęciu przez Niemców w lutym 1918 roku wschodnich białoruskich ziem rolę elementu przetargowego w negocjacjach z Rosją przyjęły te ostatnie, a rząd niemiecki liczył na to, iż strona rosyjska zrezygnuje z obszarów wchodzących do *Ober Ost*, które planowano później wcielić do Niemiec.

Przyszłość białoruskich terytoriów w niemieckich planach wojskowo-strategicznym była ściśle powiązana z procesami stanowienia litewskiej i polskiej państwowości. Biorąc pod uwagę znaczenie „sprawy polskiej” we wschodniej polityce Niemiec, rozważano możliwość przyłączenia części białoruskich ziem do Polski. Po utworzeniu 5 listopada 1916 roku Królestwa Polskiego pod protektoratem Niemiec i Austro-Węgier, zdecydowano jednak wesprzeć litewskie i ukraińskie projekty polityczne i ich roszczenia wobec ziemi białoruskiej w celu utworzenia przeciwwagi dla polskiego wpływu w regionie.

W okresie niemieckiej okupacji Białorusini nie zdołali osiągnąć wielkiego sukcesu w porównaniu z ruchem narodowym swoich sąsiadów – Polaków, Litwinów i Ukraińców. Białoruska sprawa w czasie wojny zajmowała drugorzędne miejsce w niemieckiej polityce wschodniej. Było to spowodowane podziałem białoruskiego ruchu narodowego nie tylko przez linię frontu, ale także w kategoriach ideologicznych i organizacyjnych. Według niemieckiego przywództwa po rewolucji lutowej, szanse na zawarcie separatystycznego pokoju z Rosją kosztem ziem białoruskich mogły tylko wzrosnąć. Dlatego władze niemieckie nie wspierały białoruskich działaczy w dążeniu

do utworzenia własnego państwa. Nie można jednak pomijać faktu, iż w tym trudnym okresie wojennym lat 1914–1918 na dynamice zyskał proces samo-określenia się odrębnego białoruskiego społeczeństwa. Doprowadziło to do ewolucji koncepcji przyszłego narodowo-państwowego statusu Białorusi: od konfederacji do idei niezależnej republiki. Lata rozwoju białoruskiego ruchu narodowego pod okupacją niemiecką zapoczątkowały etap, który w przyszłości znajdzie finał w ogłoszeniu 25 marca 1918 roku powstania Białoruskiej Republiki Ludowej.

Ważną rolę w historii białoruskiego ruchu narodowego odegrały zmiany demograficzne, które miały miejsce w regionie. Mobilizacje do armii rosyjskiej, ewakuacje i deportacje do wewnętrznych guberni Imperium Rosyjskiego, masowe uchodźstwo, a także początek działań wojennych doprowadziły do tego, że liczba białoruskiej ludności, w porównaniu z okresem przedwojennym, znacznie się zmniejszyła. Przesiedlenie prawosławnej białoruskiej ludności miało bezpośredni wpływ na rozwój i wsparcie białoruskiego ruchu i było jedną z przyczyn braku poparcia ze strony niemieckiego kierownictwa w tworzeniu przez Białorusinów własnego państwa. Chodziło o wąski krąg białoruskiej inteligencji i działaczy społecznych, którym jednak nie udało się zorganizować poza Wilnem politycznego zaplecza dla realizacji swoich narodowych i państwowych koncepcji.

Od jesieni 1915 roku do lutego 1918 pod okupacją niemiecką znajdowało się około 25% terytorium dzisiejszej Białorusi. Zasiedlone ziemie z miastami i miejscami: Grodno, Lida, Raduń, Wołkowysk, Świsłocz, Szczuczyn, Skidel, Działowo, stanowiące część powiatów wileńskiego, lidzkiego, częściowo oszmiańskiego, świeniańskiego guberni wileńskiej, powiatów grodzieńskiego i wołkowyskiego guberni grodzieńskiej zostały dołączone do strefy *Ober Ost*. W warunkach podziału administracyjno-terytorialnego, w przeciwieństwie do innych terytoriów okupowanych, oprócz podziału na wojskowe koman-dantury, wprowadzono podział na okręgi i powiaty. Kierownicy okręgów podporządkowani byli inspektorom etapowym. Struktura wewnętrzna wielokrotnie się zmieniała. Przez cały okres okupacji istniała tendencja do centralizacji administracyjnej władzy, co spowodowało konsolidację jednostek terytorialnych *Ober Ost*: z sześciu okręgów w 1915 roku (Kurlandia, Litwa, Wilno, Suwałki, Białystok, Grodno) do dwóch w 1918 roku (Kurlandia i Litwa). Na czele administracji *Ober Ost* stał Zarząd Naczelnego Dowódcy Wschodu z wojskowymi i administracyjnymi wydziałami. Ostatni był odpowiedzialny za realizację polityki gospodarczej i zawierał wydziały rolnictwa, leśnictwa, finansów i handlu i inne.

Terytoria białoruskie na południu od *Ober Ost* znalazły się pod władzą grup armii Woyscha, Bug, Gronaua. W ich skład wchodziły powiaty kobryński, prużański, słonimski, część brzeskiego, bielskiego, wołkowyskiego

guberni grodzieńskiej z miastami Słonim, Rużany, Kosowo, Prużany, Bereza, Drohiczyn, Żabinka, Kamieniec. Liczba i granice kamendantur, utworzonych do zarządzania tymi terytoriami, zmieniła się w związku z dyslokacją i reorganizacją jednostek wojskowych. Większa część ziem nie wchodzących do strefy *Ober Ost* znalazła się w rejonie tylnym grupy armii Woyscha. Z początkiem 1917 roku jego zarząd zaczął podejmować kroki w celu stworzenia oddzielnego organu administracyjnego na wzór *Ober Ost*. Akty ustawodawcze obowiązywały na całym okupowanym terytorium. Między strefą *Ober Ost* a linią niemiecko-rosyjskiego frontu został utworzony wojskowy zespół operacyjny.

Gospodarka na terytoriach okupowanych była całkowicie podporządkowana realizacji zasadniczego celu władz niemieckich, tj. stworzeniu maksymalnie efektywnych mechanizmów eksploatacji zasobów ludzkich i naturalnych. Dotyczyło to zwłaszcza takich gałęzi jak rolnictwo, leśnictwo, przemysł, transport, polityka celna, stosunki finansowe i handlowe.

W warunkach okupacji zasoby gospodarki rolnej miały na celu zaspokojenie wewnętrznych potrzeb niemieckiej armii i administracji, dostarczenie surowców i produktów spożywczych do Niemiec. Zmniejszenie ilości rąk do pracy z powodu mobilizacji i uchodźstwa, brak narzędzi, zniszczenie upraw i zwierząt domowych w wyniku działań wojennych oraz masowe rekwizycje doprowadziły do całkowitego upadku rolnictwa. Ludność zobowiązana była do wykonania prac przy uprawie ziemi i przetwarzaniu surowców pod groźbą grzywny lub pozbawienia wolności.

Przemysł regionu był sparaliżowany na skutek ewakuacji zakładów i fabryk do wewnętrznych rosyjskich guberni Imperium Rosyjskiego, zniszczeń wojennych w 1915 roku oraz wywozu do Niemiec pozostałości sprzętu fabrycznego. Działania dotyczące modernizacji przemysłu podjęte były tylko w tych dziedzinach, które zaopatrywały niemieckie wojska. Największym przemysłem były tartaki, cegielnie, torfownie, gorzelnie, zakłady tytoniowe. W tej ostatniej dziedzinie produkcja tytoniu bardzo się zmniejszyła, a najwięcej było mniejszych wytwórni do przetwarzania owoców, warzyw i produkcji mięsnej i mlecznej.

Zasoby leśne okupowanych terytoriów w dużych ilościach wywożono w celu zaopatrzenia tartaków i przemysłu celulozowo-papierniczego w Niemczech. Oprócz wywozu materiałów z drewna wydobywano torf, fosforan i żywicę. Istotna rola lasów w strefie *Ober Ost* doprowadziła do powstania odrębnej struktury zarządzania i podporządkowania tej gałęzi przemysłu bezpośrednio Zarządu Naczelnego Dowódcy Wschodu. Powołano pięć okręgów leśnych (Kurlandia, Litwa, Grodno, Białystok i Białowieża), które z kolei zostały podzielone na 42 inspekcje leśne. Największe znaczenie w zakresie zaopatrzenia w surowce niemieckiego przemysłu miała Puszcza

Białowieska. Na terytoriach okupowanych prowadzone były prace remontowe i budowlane na linii komunikacji, powstała szeroka sieć kolei wąskotorowej.

Polityka celna kontrolowała przepływ towarów, przekraczających granicę okupowanych ziem i zaspokajała potrzeby finansowe władz okupacyjnych dzięki pobieraniu opłaty celnej. Opłata ta wchodziła w ogólną cenę towarów, co doprowadziło do drożyzny i spadku siły nabywczej społeczności. Wszystkie transakcje handlowe i finansowe były ściśle regulowane. Stosunki handlowe cechowały: monopol na produkcję niektórych towarów, w szczególności alkoholu i tytoniu, ustalanie maksymalnych cen towarów i regulacja sprzedaży. System pieniężny, w którym współistniała niemiecka marka, rosyjski rubel i *ost-rubel*, mocno komplikował operacje handlowe.

W latach 1914–1915 w wyniku mobilizacji mężczyzn do armii rosyjskiej, ewakuacji i deportacji, masowego uchodźstwa liczba ludności na okupowanych terytoriach znacznie się zmniejszyła. Według spisu z 1916 roku ilość mieszkańców w większych miastach (Grodno, Lida, Wołkowysk) zmniejszyła się o 1,5–2,5 razy. Porównanie danych spisów – rosyjskiego z 1897 roku i niemieckiego z 1916 roku – nie pozwala na określenie dokładnej wielkości zmian, spowodowanych wprowadzeniem nowego podziału administracyjno-terytorialnego, jednak pokazuje znaczne zmniejszenie ludności białoruskiej. Według spisu z 1916 roku całkowita liczba Białorusinów strefy *Ober Ost* wynosiła 159 473 osób (5,5%), z których 152 192 osoby lub 95,4% zamieszkiwało w okręgu Białystok-Grodno. Znacząco zmienił się skład wyznaniowy mieszkańców: zwiększyła się liczba katolików i Żydów, a liczba prawosławnych zmniejszyła. W okręgu Białystok-Grodno za katolików uważało się 62,3% ludności, Żydów – 20,8%, prawosławnych – 16,4%. Przesiedlenie prawosławnych do wewnętrznych rosyjskich guberni Imperium Rosyjskiego spowodowało bardzo niski procent Białorusinów w ogólnej populacji *Ober Ost*. Jednocześnie znaczny wzrost liczby Polaków (52,5% populacji w Białymstoku-Grodnie) świadczy o zaliczeniu do ich grona chłopów wyznania katolickiego, którzy mówili po białorusku i zgodnie z danymi ze spisu z 1897 roku określali siebie jako Białorusini. Na obszarach, które nie należały do *Ober Ost*, spisu ludności nie przeprowadzano.

Nastąpiły zmiany w składzie pracowników zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle. Zamiast mężczyzn, zmobilizowanych do armii rosyjskiej lub zaangażowanych na obiektach wymagających siły fizycznej, w wytwórniach przetwórstwa produkcji rolnej i drewna w większości pracowały kobiety i młodzież.

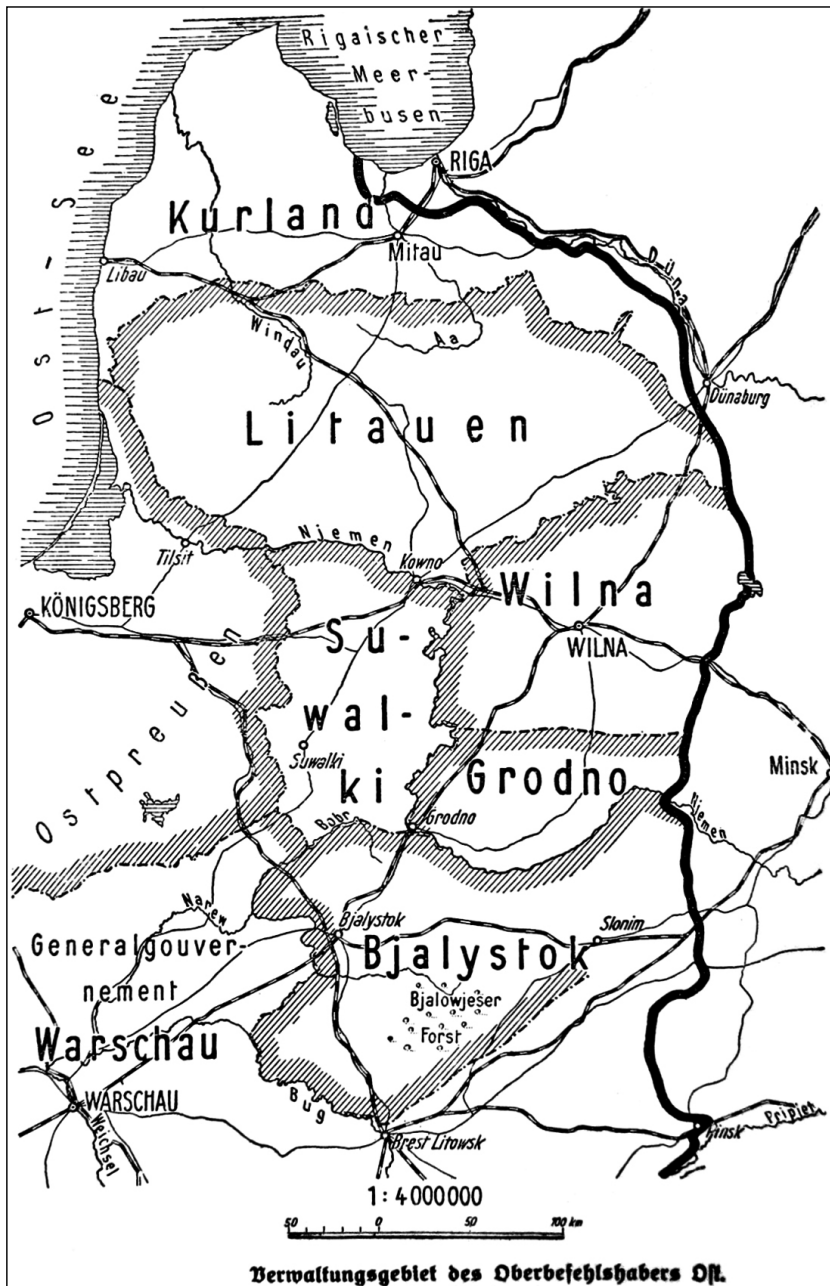
Obowiązkowa paszportyzacja i polityka w sferze przemieszczania się ludności doprowadziły do ustanowienia pełnej kontroli władz okupacyjnych. Dodatkowo przemieszczenia ludności ograniczał skomplikowany biurokratyczny system załatwienia dokumentów i zezwoleń, wysokie opłaty, długi

termin załatwiania sprawy. Obowiązkowa paszportyzacja ludności stała się głównym środkiem rejestracji i rozliczania, identyfikacji, kontroli ruchu w regionie. Paszporty w swoim ojczystym języku odbierali przedstawiciele wszystkich narodowości *Ober Ost*, z wyjątkiem Rosjan: Białorusini, Polacy, Żydzi, Litwini i Łotysze.

Wprowadzenie systemu przymusowego opodatkowania (gruntowy, działkowy w miastach, na działalność handlową i przemysłową, podatek poduszny, wyrobienie dokumentów, zezwoleń na wykonywanie działalności, podatki na alkohol i wyroby tytoniowe itd.) znacznie pogorszyły sytuację finansową ludności. Stałe rekwizycje żywności i surowców, wywóz produktów do Niemiec, potrzeba utrzymania wojskowej i administracyjnej kadry, doprowadziły do wzrostu cen na żywność, której i tak brakowało. Zbiory, konfiskowane niemalże natychmiast, sprzedawano według odgórnie ustalonych i korzystnych dla władz okupacyjnych cen. Wprowadzenie maksymalnych cen produktów żywnościowych i rzeczy pierwszej potrzeby miało na celu powstrzymać ich wzrost i zwalczać spekulację. Jednak ceny hurtowe na produkcję, kupioną od ludności, były znacznie zaniżone. Ze względu na brak żywności wprowadzono dziennne normy wyżywienia oraz kartkową reglamentację. Masowe rekwizycje, prowadzone przez specjalne jednostki wojskowe, często nie były kontrolowane. Sprzyjało to rozwojowi nielegalnego handlu kartkami żywnościowymi oraz obniżeniu jakości towarów i usług.

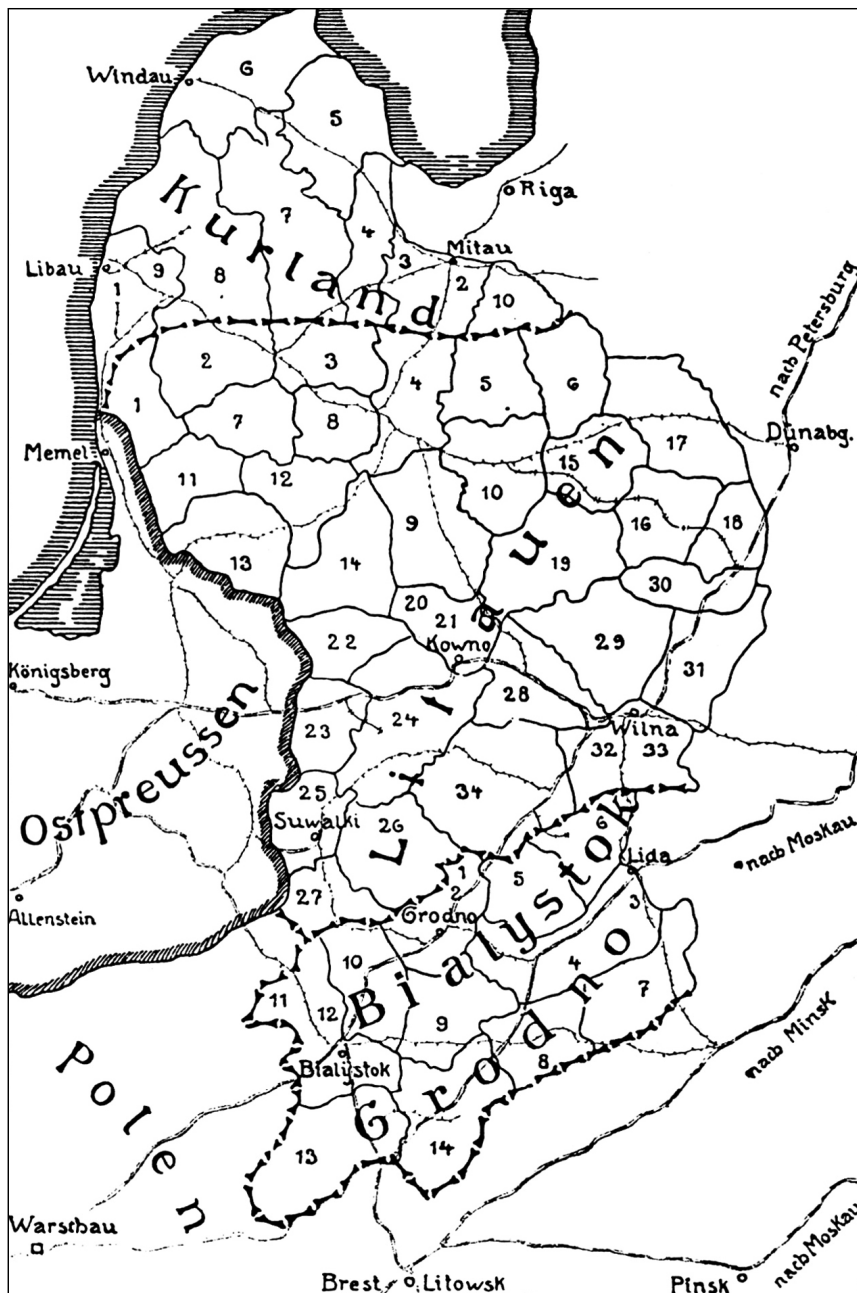
Dla efektywnego zaopatrzenia w surowce armii i administracji wewnętrznej, a także do wysłania do Niemiec w strefie okupacyjnej szeroko wykorzystywano przymusową pracę miejscowej ludności: mężczyzn w wieku 16–50 lat i kobiet w wieku 18–45 lat. W warunkach niedoboru ludzi zdolnych do pracy szeroko angażowano osoby starsze, młodzież i dzieci. Najwięcej przymusowej pracy wykorzystano w leśnictwie. Praktyka wywozu do Niemiec ludności z białoruskich okupowanych ziem nie była zjawiskiem masowym. Miejscową ludność wykorzystywano głównie w rolnictwie i leśnictwie. Zatrudnienie w batalionach pracy było bardzo nisko opłacane.

Mapa administracyjnego podziału strefy *Ober Ost*
(do 1 listopada 1916 r.)

E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen. 1914–1918*, wyd. 4, Berlin 1919, s. 150.

Mapa podziału na powiaty strefy Ober Ost
(na maj 1917 r.)

Lista powiatów podana w tabeli A

Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Białystok-Grodno, Berlin-Stuttgart 1917, s. 433, 437.

Tabela A. Lista powiatów strefy *Ober Ost*

Nr ⁶¹³	Nazwa powiatu	Centrum powiatu	Okręg
A			
1.	Alekszyce	Alekszyce	Białystok-Grodno
2.	Augustow	Augustow	Litauen
B			
3.	Bauske	Bauske	Kurland
4.	Białystok, Stadtkreis ⁶¹⁴	Białystok	Białystok-Grodno
5.	Białystok, Landkreis	Białystok	Białystok-Grodno
6.	Bielsk	Bielsk	Białystok-Grodno
7.	Birschi	Birschi	Litauen
D			
8.	Doblen	Doblen	Kurland
G			
9.	Goldingen	Goldingen	Kurland
10.	Grobin	Grobin	Kurland
11.	Grodno, Stadtkreis	Grodno	Białystok-Grodno
12.	Grodno, Landkreis	Grodno	Białystok-Grodno
H			
13.	Hasenpot	Hasenpot	Kurland
J			
14.	Johanischkele	Johanischkele	Litauen
K			
15.	Kiejdany	Kiejdany	Litauen
16.	Koschedary	Koschedary	Litauen
18.	Kowno, Stadtkreis	Kowno	Litauen
18.	Kowno, Landkreis	Kowno	Litauen
19.	Kupzischki	Kupzischki	Litauen
20.	Kurszany	Kurszany	Litauen
L			
21.	Libau, Stadtkreis	Libau	Kurland
22.	Lida, Stadtkreis	Lida	Białystok-Grodno
M			
23.	Maljaty	Maljaty	Litauen
24.	Mariampol	Mariampol	Litauen
25.	Mitau, Landkreis	Mitau	Kurland
O			
26.	Okmjany	Okmjany	Litauen
27.	Olita	Olita	Litauen
28.	Ost	Zdienciol	Białystok-Grodno
P			
29.	Planty	Planty	Białystok-Grodno
30.	Podbrodzie	Podbrodzie	Litauen
31.	Pojurze	Pojurze	Litauen
32.	Poniewiez	Poniewiez	Litauen
R			
33.	Radun	Radun	Białystok-Grodno
34.	Rakischki	Rakischki	Litauen

⁶¹³ Numer w tabeli odpowiada numerowi powiatu strefy *Ober Ost* na rys. ze s. 831.

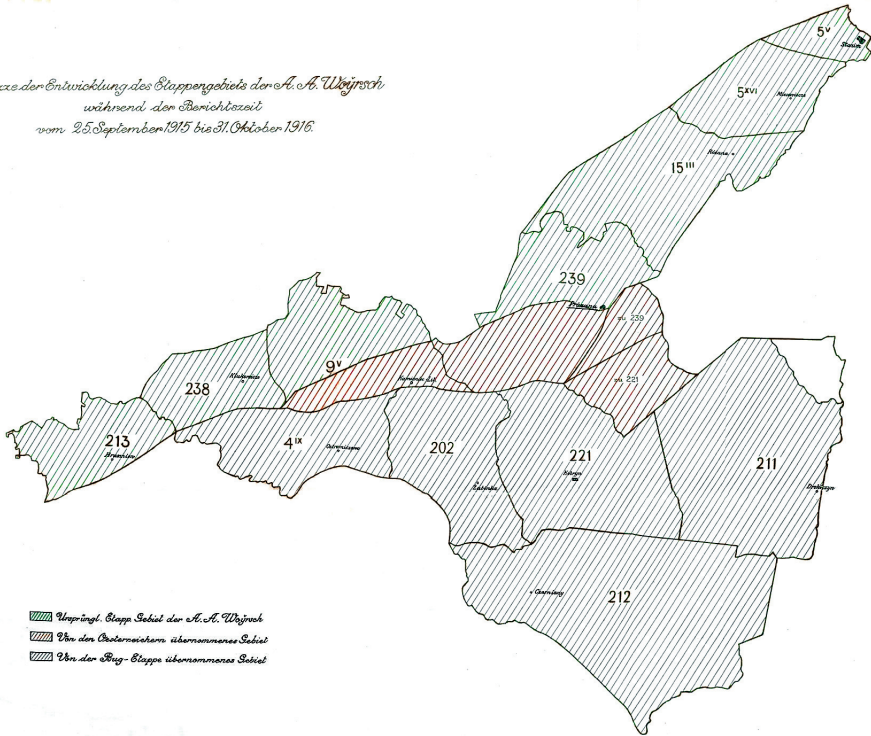
⁶¹⁴ *Stadtkreis* (niem.) – powiat miejski, *Landkreis* (niem.) – powiat wiejski.

35.	Rossienie	Rossienie	Litauen
36.	Russisch-Krottingen	Russisch-Krottingen	Litauen
S			
37.	Saldugischki	Saldugischki	Litauen
38.	Schaulen	Schaulen	Litauen
39.	Schirwinty	Schirwinty	Litauen
40.	Sejny	Sejny	Litauen
41.	Siady	Siady	Litauen
42.	Skaudwile	Skaudwile	Litauen
43.	Sokolka	Sokolka	Bialystok-Grodno
44.	Suwalki	Suwalki	Litauen
45.	Swislocz	Swislocz	Bialystok-Grodno
T			
46.	Talsen	Talsen	Kurland
47.	Telsze	Telsze	Litauen
48.	Tuckum	Tuckum	Litauen
U			
49.	Uzjany	Uzjany	Litauen
W			
50.	Wasilischky	Wasilischky	Bialystok-Grodno
51.	Wieżajcie	Wieżajcie	Litauen
52.	Wilkomierz	Wilkomierz	Litauen
53.	Wilna, Stadtkreis	Wilna	Litauen
54.	Wilna, Landkreis	Wilna	Litauen
55.	Windau	Windau	Kurland
56.	Wladislawow	Wladislawow	Litauen
57.	Wolkowysk	Wolkowysk	Bialystok-Grodno
58.	Wylkowyschki	Wylkowyschki	Litauen

Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno, Berlin-Stuttgart 1917, s. 433, 437.

**Podział administracyjny rejonu tyłowego
grupy armii Woyscha
(25 września 1915 – 31 października 1916 r.)**

*Skizze der Entwicklung des Etappengebietes der A. A. Woysch
während der Berichtszeit
vom 25. September 1915 bis 31. Oktober 1916.*

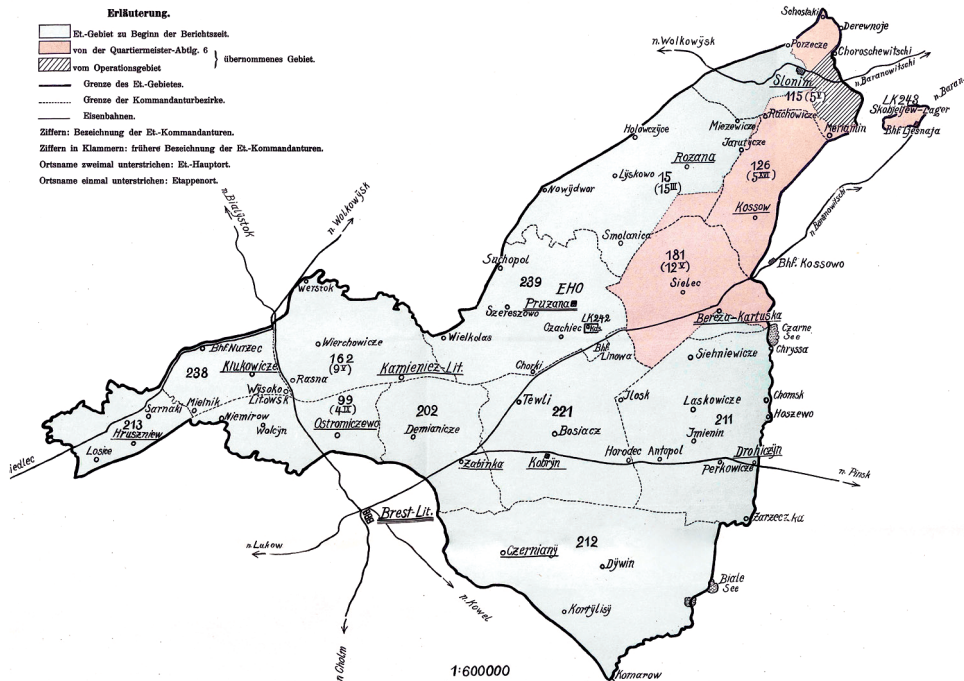

- ▨ (diagonal lines) początkowy rejon tylny grupy armii Woyscha
- ▩ (cross-hatched) terytoria, przekazane przez kierownictwo austriackie
- ▨ (horizontal lines) terytoria, przekazane przez kierownictwo rejonu tyłowego Bug

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), f. I.HA. Rep. 84 A. Justizministerium, sygn. 6210. Verwaltung der im Weltkrieg 1914/1918 besetzten feindlichen Gebiete. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September – 31. Oktober 1916, Warschau 1916.

Rejon tyłowy grupy armii Woyscha (1 listopada 1916 – 31 marca 1917 r.)

Karte der Entwicklung des Etappen-Gebietes der A. A. Woysch.
In der Zeit vom 1. 11. 1916 bis 31. 3. 1917.

- zaplecze armii początku okresu sprawozdawczego
- terytoria przekazane od kierownika tyłów oddziału 6
- ▨ terytoria przekazane od wojskowego zespołu operacyjnego
- granice rejonu tyłowego
- granice komendantur
- droga kolejowa

Liczby – numery komendantur

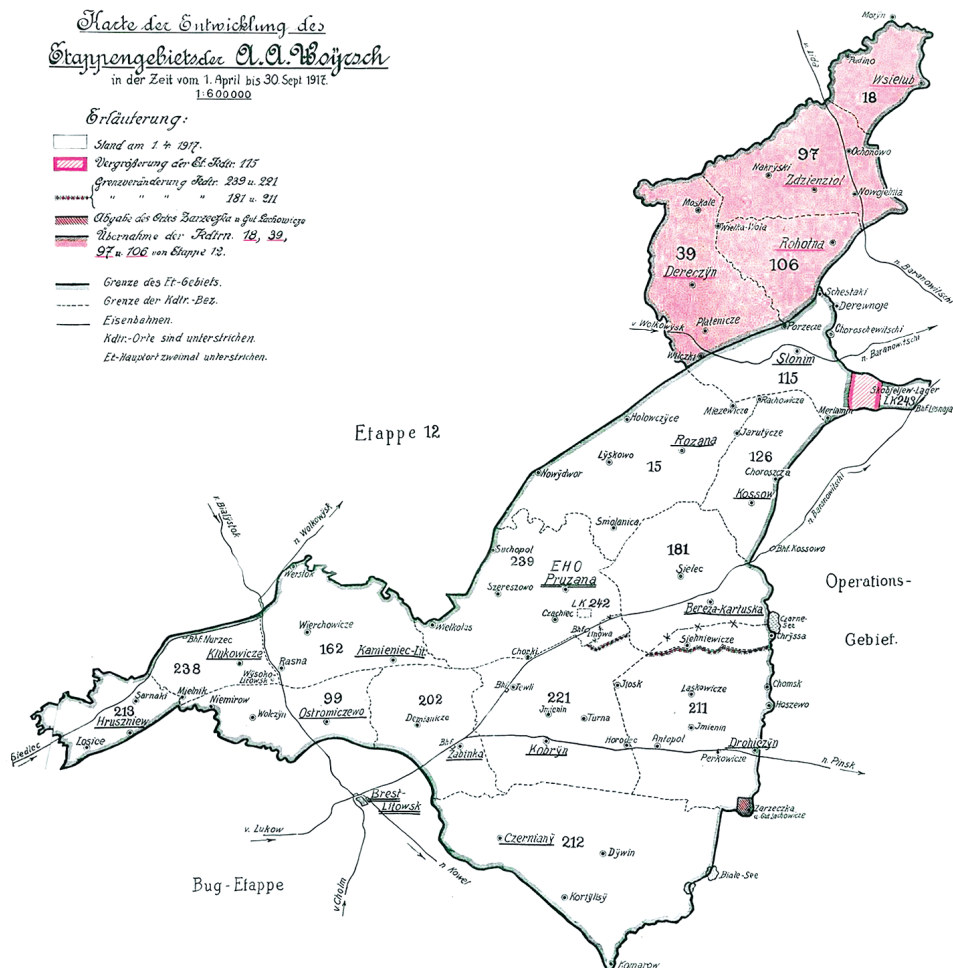
Liczby w nawiasach – wcześniejsze numery komendantur

Nazwa miejscowości, podwójnie podkreślona – centrum rejonu tyłowego (Prużany)

Nazwa miejscowości, pojedynczo podkreślona – centrum komendantury

GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916 – 31. März 1917, Warschau 1917.

Rejon tyłowy grupy armii Woyscha (1 kwietnia – 30 września 1917 r.)

Stan na 1 kwietnia 1917 r.

- Powiększenie terytorium komendatury etapowej 115
- Zmiany terytorialne komendantur 239 i 221, 181 i 211
- Wyjście z zaplecza armii w. Zareczcza i Lachowicze
- Przekazywanie komendatur 18, 39, 97 i 106 od zaplecza 12 armii

GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917.

Liczba i skład mieszkańców terytoriów okupowanych Białorusi w czasie I wojny światowej**Tabela 1.** Dynamika zmian w liczbie ludności miast Białorusi w 1897–1916 r.

Nazwa miejscowości	Liczba mieszkańców				
	1897 r.	1898/1899 r.*	1913/1914 r.**	1915 r.	1916 r.
Grodno	46 919	46 641	58 746	63 036	24 460
Brześć	46 568	46 784	57 603	63 579	–
Białystok	66 032	65 780	98 170	99 641	54 162
Wołkowysk	10 323	9 194	15 890	15 685	6 676
Kobryń	10 408	9 997	10 485	9 278	–
Prużany	7 633	8 788	11 795	7 601	–
Słonim	15 863	23 903	21 624	17 550	–
Drohiczyn	–	2 408	3 092	2 182	–
Dziereczyn	–	2 529	2 516	2 250	2 224
Dziatłowo	–	3 155	6 301	3 298	3 564
Krynki	–	4 249	8 231	6 117	5 562
Indura	–	2 681	3 825	2 304	2 478
Kamieniec Litewski	–	4 661	5 125	4 282	–
Bereza	–	4 461	5 438	4 132	–
Kosowo	–	4 143	5 212	2 602	–
Nowy Dwór	–	1 481	1 608	1 410	–
Rużany	–	4 519	7 310	4 878	–
Swisłocz	–	3 034	6460	3 056	2 112
Wilno	154 532	151 482	238 689	–	140 840
Lida	9 323	6 216	15 205	–	7 900
Świenciany	6 025	6 159	7 065	–	6 250
Oszmiany	7 214	4 512	8 207	–	–

Uwagi: * Dane podane według kalendarza adresowego guberni grodzieńskiej na 1898 r. i Księżeczki pamiątkowej guberni wileńskiej na 1899 r.

** Dane podane według kalendarza adresowego guberni grodzieńskiej na 1914 r. i Księżeczki pamiątkowej guberni wileńskiej na 1913 r.

Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на 1898 год, Гродна 1897, s. 3–4; *Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на 1914 год*, Гродна 1913, s. 9–10; *Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на 1915 год*, Гродна 1915, s. 8; *Памятная книжка Виленской губернии на 1899 г.*, Вильна 1898, s. 65; *Памятная книжка Виленской губернии на 1913 г.*, Вильна 1913, s. 2; *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*; red. Н.А. Тройницкий, t. IV. *Виленская губерния, з. 2*, СПб. 1901, s. 1; *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*; red. Н.А. Тройницкий, t. IX. *Гродненская губерния*, СПб. 1904, s. 1; PA AA, f. Verwaltung besetzter Gebiete in Russland, sygn. R 21342, k. 51, 58. Bevölkerungstatistik Ob. Ost.

Tabela 2. Skład etniczny ludności *Ober Ost* i okręgu Białystok-Grodno (obliczenia niemieckie według *Pierwszego spisu powszechnego ludności [1897 r.]*)

Narodowość	<i>Ober Ost</i>		Białystok-Grodno	
	ilość	%	ilość	%
Litwini	1 550 315	34,4	3 490	0,3
Białorusini	936 067	20,8	594 497	56,0
Żydzi	607 896	13,5	190 041	17,9
Polacy	534 102	11,8	147 063	13,9
Łotysze	468 946	10,5	155	0,01
Rosjanie	278 235	6,2	112 354	10,6
Niemcy	112 986	2,5	9201	0,9
łącznie	4 504 186	100,0	1 061 450	100,0

Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno, Berlin-Stuttgart 1917, s. 433.

Tabela 3. Struktura etniczna ludności okręgu Białystok-Grodno w strefie Ober Ost (według danych niemieckiego spisu powszechnego ludności z 1916 r.)

Uwagi: 1. Do tabeli są dołączone dane dotyczące miejskiego i wiejskiego powiatów Wilno, które wchodziły w skład okręgu Wilno-Suwałki.

2. Kolumna „inne” została sporządzona przez autora, w oryginale tej kolumny brak. Do tej kategorii zaliczono inne narodowości, w tym Tatarzy.

3. Obliczenia procentowe zostały przeprowadzone przez autora z dokładnością co do 0,01% w odróżnieniu od niemieckich statystycznych obliczeń na poziomie 0,1% z uwzględnieniem sporej różnicy liczby bezwzględnej w ogólnych danych dot. strefy Ober Ost i powiatów.

Nazwa powiatu	Łotysze		Litwini		Polacy		Żydzi		Rosjanie		Białorusini		Niemcy		Inne		Całkowita ilość		Razem
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
Grodno (powiat miejski)	21	0,09	113	0,46	7 609	31,11	15 583	63,71	637	2,60	465	1,90	31	0,13	1	0,00	24 460	100	
Grodno (powiat wiejski)	6	0,01	1 099	2,37	36 245	78,14	5 393	11,63	1 546	3,33	2 070	4,46	24	0,05	0	0,00	46 383	100	
Wasiliszki	0	0,00	320	0,87	21 315	57,75	3 776	10,23	1 576	4,27	9 923	26,88	0	0,00	0	0,00	36 910	100	
Planty	0	0,00	2	0,00	12 757	28,78	6 695	15,10	72	0,16	24 718	55,76	28	0,06	59	0,13	44 331	100	
Raduń	74	0,14	4 059	7,89	44 977	87,44	2 002	3,89	278	0,54	48	0,09	0	0,00	0	0,00	51 438	100	
Lida	18	0,05	942	2,79	11 173	33,10	5 859	17,36	1 254	3,72	14 500	42,96	9	0,03	0	0,00	33 755	100	
Białystok (powiat miejski)	3	0,01	88	0,16	12 120	22,38	38 992	71,99	852	1,57	175	0,32	1 932	3,57	0	0,00	54 162	100	
Białystok (powiat wiejski)	1	0,00	19	0,02	71 095	82,48	10 788	12,52	2 368	2,75	1 105	1,28	822	0,95	0	0,00	86 198	100	
Sokołka	1	0,00	1 150	1,46	57 253	72,70	9 956	12,64	523	0,66	9 787	12,43	27	0,03	50	0,06	78 747	100	
Alekszyce (Krynki-Łunna)	267	0,87	9	0,03	12 216	39,85	8 032	26,20	1 996	6,51	8 088	26,39	39	0,13	6	0,02	30 653	100	
Wolkowyk	5	0,01	1 806	4,22	8 098	18,94	9 426	22,04	28	0,07	23 344	54,58	58	0,14	2	0,00	42 767	100	

Nazwa powiatu	Łotysze		Litwini		Polacy		Żydzi		Rosjanie		Białorusini		Niemcy		Inne		Całkowita ilość		Razem
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
Ost (Działowo)	1	0,00	1	0,00	9 036	18,26	6 366	12,87	2	0,00	34 061	68,84	10	0,02	2	0,00	49 479	100	
Bielsk	0	0,00	27	0,03	52 912	61,47	17 057	19,82	8 000	9,29	8 005	9,30	80	0,09	0	0,00	86 081	100	
Swisłoz	0	0,00	1 284	3,76	10 786	31,61	5 714	16,75	392	1,15	15 903	46,61	39	0,11	0	0,00	34 118	100	
Białystok-Grodno łącznie	397	0,06	10 919	1,56	367 592	52,55	145 639	20,82	19 524	2,79	152 192	21,76	3 099	0,44	120	0,02	699 482	100	
Wilno (powiat miejski)	0	0,00	2 713	4,30	56 632	89,78	2 711	4,30	297	0,47	559	0,89	102	0,16	62	0,10	63 076	100	
Wilno (powiat wiejski)	0	0,00	3 699	2,63	70 629	50,15	61 245	43,49	2 050	1,46	1 917	1,36	1 000	0,71	300	0,21	140 840	100	
Ober Ost łącznie	224 845	7,79	1269 448	44,10	806 674	27,93	322 411	11,16	36 912	1,28	159 473	5,52	61 633	2,13	6 697	0,23	2 888 093	100	

LXIA, f. 64I, op. 1, d. 967a, k. IV-3.

Tabela 4. Struktura wyznaniowa ludności okręgu Białystok-Grodno w strefie *Ober Ost* (według danych niemieckiego spisu powszechnego ludności z 1916 r.)

Nazwa powiatu	Ewangelicy		Katolicy		Prawosławni		Żydzi		Inni		Całkowita liczba ludności
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	koьль-касаць	%	коьль-касаць	%	
Grodno (powiat miejski)	162	0,6 (0,7)	7 651	31,3	1 049	4,3	15 583	63,7	15	0,1	24 460
Grodno (powiat wiejski)	28	0,1	38 615	83,2 (83,3)	2 347	5,1	5 393	11,6	0	0,0	46 383
Wasiliszi	0	0,0	24 979	67,7	8 155	22,1	3 776	10,2	0	0,0	36 910
Planty	31	0,1	24 623	55,5	12 923	29,2	6 695	15,1	59	0,1	44 331
Raduń	0	0,0	49 425	96,1	11	0,0	2 002	3,9	0	0,0	51 438
Lida	15	0,1 (0,0)	16 713	49,5	11 168	33,1	5 859	17,3 (17,4)	0	0,0	33 755
Białystok (powiat miejski)	1 996	3,69	12 154	22,4	1 020	1,9	38 992	72,0	0	0,0	54 162
Białystok (powiat wiejski)	820	0,9 (1,0)	71 296	82,7	3 264	3,8	10 818	12,6	0	0,0	86 198
Sokołka	8	0,01	64 331	81,7	4 407	5,6	9 951	12,6	50	0,1	78 747
Alekszyce (Krynki-Lunna)	43	0,2 (0,1)	15 157	49,4	7 415	24,2	8 032	26,2	6	0,0	30 653
Wolkowysk	60	0,2 (0,1)	26 486	61,9	6 795	15,9	9 426	22,0	0	0,0	42 767
Ost (Działowo)	15	0,0	14 359	29,0	28 737	58,1	6 366	12,9	2	0,0	49 479
Bielsk	185	0,2	52 949	61,5	15 883	18,5	17 064	19,8	0	0,0	86 081
Swisłosz	48	0,2 (0,1)	16 951	49,7	11 328	33,2	5 791	16,9 (17,0)	0	0,0	34 118

Nazwa powiatu	Ewangelicy		Katolicy		Prawosławni		Żydzi		Inni		Całkowita liczba ludności
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	коль-касць	%	коль-касць	%	
Białystok – Grodno łącznie	3 411	0,5	435 689	62,3	114 502	16,4	145 748	20,8	132	0,02	699 482
*Wilno (powiat miejski)	90	0,1	59 734	94,7	583	0,9	2 563	4,1	106	0,2	63 076
*Wilno (powiat wiejski)	1 158	0,8	75 196	53,4	3 049	2,2	61 233	43,5	204	0,1	140 840
Ober Ost łącznie	288 211	10,0	2 143 932	74,2	135 934	4,7	318 728	11,0	1 288	0,1 (0,04)	2 888 093

■ zaokrąglenie w górę

■ zaokrąglenie w dół

Uwagi: Przez niedokładne obliczenia podane są ogólne liczby z odchyleniem do 0,1%. Na przykład, zaokrąglenie liczby 0,14% ewangelików w powiatach Alekszycze, Wołkowysk, Swisłocz nastąpiło do liczby 0,2% zamiast matematycznie zgodnej 0,1%, w Lidzie 0,04% do 0,1% zamiast 0,0%. W nawiasie są podane dane prawidłowe, sprawdzone matematycznie przez autora.

LVIA, f. 641, op. 1, d. 967a, k. 3v-5.

Tabela 5. Struktura ludności według wieku i płci okręgu Białystok-Grodno strefy *Ost* (według danych spisu powszechnego ludności z 1916 r.).

Nazwa powiatu	Liczba bezwzględna			Całkowita liczba ludności	Liczba procentowa ogółu ludności			Całkowita liczba w %
	mężczyźni	kobiety	dzieci do 14 lat		mężczyźni	kobiety	dzieci do 14 lat	
Grodno (powiat miejski)	7 153	9 749	7 558	24 460	29,2%	39,9%	30,9%	100,0%
Grodno (powiat wiejski)	12 689	15 889	17 805	46 383	27,4%	34,3%	38,4%	100,0%
Wasiliszki	9 227	11 621	16 062	36 910	25,0%	31,5%	43,5%	100,0%
Planty	10 991	14 868	18 472	44 331	24,8%	33,5%	41,7%	100,0%
Raduń	13 347	17 009	21 082	51 438	25,9%	33,1%	41,0%	100,0%
Lida	8 726	11 512	13 517	33 755	25,9%	34,1%	40,0%	100,0%
Białystok (powiat miejski)	15 233	20 493	18 436	54 162	28,1%	37,8%	34,0%	100,0%
Białystok (powiat wiejski)	22 581	28 640	34 977	86 198	26,2%	33,2%	40,6%	100,0%
Sokołka	20 730	26 412	31 605	78 747	26,3%	33,5%	40,1%	100,0%
Alekszyce (Krynki-Lunna)	8 053	10 418	12 182	30 653	26,3%	34,0%	39,7%	100,0%
Wolkowysk	10 766	14 723	17 278	42 767	25,2%	34,4%	40,4%	100,0%
Ost (Dziatłowo)	12 089	16 380	21 010	49 479	24,4%	33,1%	42,5%	100,0%
Bielsk	23 156	29 415	33 510	86 081	26,9%	34,2%	38,9%	100,0%
Swiśtosz	8 522	11 465	14 131	34 118	25,0%	33,6%	41,4%	100,0%
Białystok – Grodno łącznie	183 263	238 594	277 625	699 482	26,2%	34,1%	39,7%	100,0%
*Wilno (powiat miejski)	15 566	20 262	27 248	63 076	24,7%	32,1%	43,2%	100,0%
*Wilno (powiat wiejski)	36 664	58 216	45 960	140 840	26,0%	41,3%	32,6%	100,0%
Ober Ost łącznie	770 677	1 055 811	1 061 605	2 888 093	26,7%	36,6%	36,8%	100,0%

PA AA, f. Verwaltung besetzter Gebiete in Russland, sygn. R 21342, k. 54. Bevölkerungsstatistik Ob. Ost.

Uwaga: tabela skonstruowana po marcu 1917.

Tabela 6. Mieszkańcy rejonu tyłowego Woyscha (sierpień 1916 r.)

Numer komendantury	Komendantura etapowa	Powierzchnia rejonu tyłowego (km ²)	Liczba mieszkańców	Gęstość zaludnienia (na 1 km ²)
239	Prużany	1 061,50	21 125	19,9
15/III	Rużany	965,38	11 335	11,74
9/V	Kamieniec Litewski	875	7 467	8,5
238	Klukowicze (dzis. Polska)	450	6 216	14
5/V	Słonim	152	13 259	87,23
213	Hruszniów(dzis. Polska)	448	24 973	55,7
211	Drohiczyn	2 000	27 000	13,5
5/XVI	Miżewicze	530	7 051	13,3
212	Czerniany	2 000	20 464	10,2
202	Żabinka	720	6 467	8,9
212	Kobryń	1 427,78	21 006	14,71
4/IX	Ostromezewo	689	4 662	6,7
	Łącznie	11 318,66	171 025	15,1

Tabela 7. Mieszkańcy rejonu tyłowego Woyscha (1 listopad 1916 – 31 marca 1917 r.)

Numer komendantury	Komendantura etapowa	Powierzchnia rejonu tyłowego (km ²)	Liczba mieszkańców	Gęstość zaludnienia (na 1 km ²)
15	Rużany	1 373,56	17 457	12,7
99	Ostromezewo	689	4 662	6,7
115	Słonim	685	18 230	26,6
126	Kosowo	594	5 018	8,4
162	Kamieniec Litewski	875	7 382	8,4
181	Bereza Kartuska	990	11 801	11,9
202	Żabinka	720	6 467	8,9
211	Drohiczyn	2 000	27 000	13,5
212	Czerniany	2 000	21 851	10,2
213	Hruszniów (dzis. Polska)	448	24 973	55,7
221	Kobryń	1 427,78	21 000	14,7
238	Klukowicze (dzis. Polska)	450	6 092	13,5
239	Prużany	1061,50	21 100	19,9
242	Prużany-obóz		53	-
243	Skobielew-obóz	68	163	2,4
	Łącznie	13 381,84	193 249	14,4

Tabela 8. Mieszkańcy rejonu tyłowego Woyscha (1 kwietnia – 30 września 1917 r.)

Numer komendantury	Komendantura etapowa	Powierzchnia rejonu tyłowego (km ²)	Liczba mieszkańców	Gęstość zaludnienia (na 1 km ²)
15	Rużany	1 373	17 457	12,7
99	Ostromeczewo	689	5 774	8,4
115	Słonim	747	17 965	24,0
126	Kosowo	594	4 983	8,4
162	Kamieniec-Litewski	875	7 256	8,3
181	Bereza Kartuska	1 196	17 441	14,6
202	Żabinka	720	7 445	10,3
211	Drohiczyn	1 770	16 900	9,6
212	Czerniany	2 000	22 006	11,0
213	Hruszniów (dzis. Polska)	448	24 500	54,7
221	Kobryń	1 400	21 000	15
238	Klukowicze (dzis. Polska)	450	6 079	13,5
239	Prużany	1090	21 100	19,4
242	Prużany-obóz		53	–
243	Skobielew-obóz	68	14	2,4
	Łącznie	13 420	193 249	14,16

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), f. I.HA. Rep. 84 A. Justizministerium, sygn. 6210. Verwaltung der im Weltkrieg 1914/1918 besetzten feindlichen Gebiete. I. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 25. September–31. Oktober 1916, Warschau 1916, s. 9.

GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. November 1916–31. März 1917, Warschau 1917, s. 8.

GStA PK, f. I.HA. Rep. 84 A, sygn. 6211, III. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woysch. 1. April bis 30. September 1917, Warschau 1917, s. 5.